ANTUN BAKAC

Veličina malenih

PODOKTANA KNJIGA
NE MOŽE SE PRILAGODITI
ZA ČITANJE SLIJEPIM
OSOBAMA!

ANTUN BARAC / VELIČINA MALENIH

ANTUN BARAC

VELIČINA MALENIH

SASTAVCI
O KNJIŽEVNOSTI I KNJIŽEVNICIMA

NAKLADNI ZAVOD HRVATSKE
ZAGREB 1947

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
KNJIŽNICA
ZAGREB
2

INV. BR. 2003 - 545

VELIČINA MALENIH

SASTAVCI O KNJIŽEVNOSTI I KNJIŽEVNICIMA

LUKA BOTIĆ

1.

Luka Botić najveći je hrvatski pjesnik pedesetih i šezdesetih godina prošloga vijeka i, pravo uzevši, jedan od rijetkih pravih stvaralaca u doba, kad su hrvatsku književnost zastupali dobronamjerni diletanti i polihistori — kao Janko Tombor, Ivan Filipović, Ferdo Filipović, Dragojla Jarnevićeva, Ilija Okrugić, Mijat Stojanović i sl. To su čitaoci i književnici onoga vremena vrlo dobro osjetili. Za svoju prvu veću pjesmu, *Pobratimstvo*, koju je objavio g. 1854., u dvadeset četvrtoj godini života, dobio je na osnovu čitateljskih glasova prvu »Nevenovu« nagradu, raspisanu za najbolju izvornu novelu, a urednik toga časopisa, Praus, pisao je o nagrađenom djelu čitave male himne, kakve se nisu pisale o drugim hrvatskim spisima onih godina. Uvrštavajući ih u list, on je prva pjevanja popratio bilješkom:

»S osobitim veseljem uvodimo evo gospodina Botića, rodom Dalmatinca, u kolo ponajboljih naših pjesnika, kojim se on dično pridruži ovim svojim pjesmotvorom, navještujući nam time, čemu se ima književnost naša nadati od mladoga pjesnika, koji znade pjevati onako pripovijest punu života i miline, lijepo izumljenu i vješto, al' opet posve naravno izvedenu po pravilih dobrog ukusa umjetničkog i punu krasnih slika, zadahnutu čistim duhom narodnim i odjevenu u sjajno ruho jugoslavenskoga jezika.«

Kad je pak *Pobratimstvo* izišlo u cjelini, osvrnuo se Praus na nj u »Listonoši uredništva« obećavajući općinstvu, da

će djelce doskora biti preštampano u zasebnu knjigu, možda »u društvu drugih srodnih genijalnih umotvora, kao cvijet nove naše poezije, mirišuće čistim duhom narodnim, a ipak umjetno tako vrsno izvedene, da se u sadržaju i u formi može usporediti ponajljepšim ove struke novoevropskim tvorevinama«.

Došavši svojim prvencem na glas, Botić je umah postao vrlo plodnim suradnikom »Nevena«, objavivši iste godine u njem i novelu *Dilber-Hasan* i tri kratke pjesme *(Što će meni cvijeće svakojako, Tri muke bjeguncima, Srb ide u rat).*

Bijedna Mara, koja se pojavila g. 1861., naišla je na sličan odaziv kao i *»Pobratimstvo«*. Referent »Naše gore lista« pisao je o njoj:

»Pročitav ga (t. j. spjev) pozorno, ne znamo, što bi na njem većma hvalili, da li krasni, nježni, prema predmetu skladno udešeni jezik, ili neizmjernu unutarnju vrijednost pjesničku.«

Samo *Petar Bačić*, izdan g. 1862., nije pobudio tolik zanos.

Takav sud o Botićevim djelima uzdržao se vrlo dugo Markovićeva rasprava o pjesniku, štampana kao uvod u Matičino izdanje Botićevih *Pjesama* (1885), jedina je opširnija estetska analiza Botićeva rada, a u njoj stoji:

»U kratkom životu od 30 godina Botić se je svojim trim velikim pjesmama ovjekovječio u hrvatskom narodu. On je stvorio romantički ep narodnoga kroja, a najpače njegovo ‚Pobratimstvo' uzor je i izgled, po kojemu se može graditi i razvijati romantičko-umjetničko pjesništvo na osnovu pučkoga.«

Milivoj Šrepel je napisao, da će »‚Pobratimstvo' uz ‚Smrt Smail-age Čengijića' vjekovati u hrvatskoj knjizi«[1]. U

[1] *Pjesnička djela Mirka Bogovića* III, str. XXVII.

svojoj raspravi »Razvitak pjesništva od početka 19. vijeka« govori Ante Petravić o Botiću s još više zanosa nego stariji prikazivači. On odlučno tvrdi, da je Botić veći pjesnik nego ijedan njegov suvremenik u Italiji:

»U dobi od 23 godine ispjevati ‚Pobratimstvo', za mene znači roditi se genijem. Botić je velik pjesnik, a da bi se u par redaka moglo istaknuti sve njegove pjesničke ljepote, njegovu veličinu i njegov položaj kao umjetnoga pjesnika spram naroda-pjesnika. Jedno je nedvojbeno: da je njegovo ‚Pobratimstvo' najbolji naš romantički epos. kao što je 'Smrt Smail-age Čengijića' najbolji naš heroički epos.«[2]

Po Petravićevu sudu, *Pobratimstvo* u neku ruku nadvisuje i Mažuranićevu pjesmu — jer je duže i ne treba mnogo komentara.

O Botiću je kod nas pisano razmjerno mnogo. Rasprava i članaka o njemu objavili su, pored spomenutih pisaca, Jakša Ravlić, Vinko Lozovina i neki drugi kritičari,[3] a izlazile su o njemu i zasebne knjige[4]. No sve je to većim dijelom — uz male razlike — ponavljanje prvih sudova o njemu. Jedni su pisci držali uspjelijim jedno Botićevo djelo, a drugi drugo, no u Botićev velik pjesnički talenat nije posumnjao nitko. Botić je jedan od rijetkih naših pisaca, koji su dobili spomenik. Sva su njegova djela, osim triju pjesama u »Nevenu« g. 1854., preštampana u knjige, a njegove se tri pjesničke pripovijesti u našim srednjim školama i literarno-hi-

---

[2] *Studije i portreti* (1905), str. 43 i 45.

[3] Jakša Ravlić, *Luka Botić* (Dilber-Hasan, Split 1930). — Vinko Lozovina, *Botićeva »Bijedna Mara« i njezin talijanski uzor* (Hrvatska revija 1932).

[4] Split 1905, Zagreb 1930.

storijskim udžbenicima prikazuju kroz desetljeća kao primjeri za romantički ep.

Ovaj je zanos za Botićeva djela posve razumljiv. Botić je ušao u književnost u doba, kad su hrvatski književnici i hrvatski čitači tražili od književnosti upravo takvu lektiru, kakvu je pružao on, a njegov je život prekinut tako brzo, da je Kurelčeva rečenica »Siromah Luka; tek Hristovih ljet, pa mora u grob« postala sastavnim dijelom svih Botićevih biografija. Čar mladosti, koji je obavijao pjesnika i njegove spise pri njegovu stupanju u književnost, izvršio je bez sumnje velik dojam na njegove književne suvremenike, a misterij smrti, smrti u rascvaloj mladosti, kao da nije dopustio nikome da se Botićevim djelima približi bez dužnog osjećaja topline, s težnjom za beskompromisnom analizom.

Luka Botić ušao je u književnost u doba, kad je u njoj vladao apsolutni kult narodne pjesme, i kad su naši tadanji književni teoretičari isticali kao najvažniju potrebu hrvatske književnosti: stvaranje izvorne novele kao sredstva za stvaranje čitalačke publike i za nacionalni odgoj. Taj je kult narodne pjesme bio tolik, da su njezinu umjetničku vrijednost držali nečim nepovredljivim, a u nestašici izvorne pripovijesti izricali su pojedinci načelo: bolje je prepričavati narodne pjesme negoli prevoditi novele s tuđih jezika. — Misleći, da će tako stvoriti književnost, koja će i po obliku i po sadržaju biti narodna, hrvatski su pisci, ugledajući se ponajviše u štampane zbornike narodnih pjesama, hrvatske časopise bili upravo preplavili desetercima. Ujedno su nastojali napisati što više novela. U vrijeme, kad se Botić javio svojim *Dilber-Hasanom* i *Pobratimstvom*, gledali su ostali naši pripovjedači — kao Janko Tombor, Dragojla

Jarnevićeva, Ivan i Ferdo Filipović — u znoju svoga lica i s naporom svih svojih snaga stvoriti iluziju o hrvatskoj noveli, a naši filolozi — Kurelac, Veber, Starčević, Pacel — naskoro će, u svezi s istim pitanjima, vojevati ljute bitke o načelima hrvatskoga književnog jezika i stila. Sva se ta hrvatska novelistika pedesetih godina nadahnjivala narodnom pjesmom i Mažuranićevom »Smrti Smail-age Čengijića«, a bila je pod utjecajem oslobodilačkih ratova protiv Turske. Zato se, uz rijetke izuzetke kod Vebera i nešto kod Dragojle Jarnevićeve, iscrpljuje u pričanju o Turcima, harambašama, otmicama, hajducima. Uz mršavu fantaziju svojih tvoraca, ta se novelistika ponavlja u fabuli do očajnosti, a u pojedinostima rasplinjuje se često u praznoj retorici o borbi za krst i slobodu. Težnja za stvaranjem narodnog stila, u svojoj jezgri inače ispravna, dovela je većinu tadašnjih hrvatskih pisaca do toga, da su stali gomilati fraze iz narodne pjesme.

Pokretne misli hrvatske književnosti pedesetih godina — stvaranje narodne književnosti po uzoru narodne poezije, njegovanje izvorne hrvatske novele — prihvatio je Botić u potpunosti, to više, što su mu za takva shvatanja pružali uporište i strani uzornici (Tommaseo). Usto se ponešto ugledao i u susjednu talijansku književnost, u kojoj se gajila pripovijetka u stihovima. Već u srednjoškolskim godinama bio je ushićen mišlju o narodnosti, slobodi, o književnosti kao izrazu narodnog duha. Taj ga je ushit i odveo u Srbiju. Na putu u Beograd, kroz Bosnu, mogao je narodnu pjesmu i narodne običaje upoznati bolje nego itko od tadanjih hrvatskih književnika. Njegove su riječi: »Književne pjesme — cvijeće iz fabrike; narodne pjesme — cvijeće živo.« U njegovim se bilješkama spominju Vuk, Kačić,

narodne fraze, narodne poslovice. Čak se — kako se vidjelo iz njegove posmrtne ostavštine — bavio mišlju, da napiše estetiku, koja će biti zasnovana na takvim pogledima.

Najistaknutiji hrvatski pisci pedesetih godina bili su većinom također mladi — kao i Botić — ispod četrdesete, pa i ispod tridesete godine. Ni pogledi, koji su ih vodili u književnosti, nisu se razlikovali od Botićevih. Ali su to bili ponajviše ljudi intelekta, bez prave stvaralačke snage, i zato se u njihovim proizvodima ponajviše osjeća nešto suho, nategnuto.

U tu književnu atmosferu, ustajalu od jednoličnosti, među te književnike bez prave svijesti o smislu umjetničkoga stvaranja i bez pravih stvaralačkih talenata ušao je Botić s dubokim poznavanjem narodne pjesme, s maštom, koja lomi sve unaprijed određene planove. U svojim pripovijestima unio je poglede, koji su naoko u skladu s duhom tadašnje hrvatske književnosti, ali koji znače upravo reakciju na sve, što je pružala dotadašnja hrvatska novelistika. Što je pak važnije od svega, Botić je stvorio djela, na kojima se već pri prvom čitanju osjeća, da nisu potekla iz teškoga napora uma, nego iz nabujala mladenačkog srca.

Tri su uglavnom razloga, zbog kojih je Botić tako brzo stekao simpatije kod čitalaca i kod kritike: idejni osnovi njegovih djela, stilska obilježja njegova pisanja i njegove stvaralačke sposobnosti.

Sva hrvatska književnost u prvoj polovici 19. vijeka nastala je uglavnom kao produženje narodne poezije te je puna mržnje protiv Turaka. U hrvatskoj tursko-hajdučkoj novelistici pedesetih godina Turčin je gotovo redovno samo zulumčar i krvnik, a hajduk idealan borac i osvetnik. Botić je u svima svojim djelima, od *Dilber-Hasana* do

Petra Bačića, gledao istaknuti i duboko čovječje, što ima i u pripadnika Muhamedove vjere. Alagić i Fazli-beg u *Pobratimstvu,* Adel i Melka u *Bijednoj Mari,* Hasan i Mula u *Dilber-Hasanu,* Januš-beg u *Petru Bačiću* u prvom su redu prikazani kao ljudi, sa svom toplinom, kojom Botić prikazuje i svoja kršćanska lica. Alagić u *Pobratimstvu* sam ubija Firdus-pašu, što je povrijedio gostoprimstvo kod kršćana. Musliman Hasan i Srbin Pavle u *Dilber-Hasanu* vode prijateljstvo u vremenima, kad se Srbi i Turci odlučno spremaju na sukob. Turčin Mula u istoimenoj noveli sam nastoji kazniti nasilnoga Turčina, što je oteo pravoslavku. Hajdučko-turska novelistika pedesetih godina svršava se zahtjevom o potrebi, da se istrijebe Turci; Botić je — protivno od svojih prethodnika i suvremenika — ukazao na apsurdnost ovakve mržnje, gdje se zapravo ne radi o pripadnicima različitih naroda, već o pripadnicima istog naroda različitih vjera. Umjesto običajne mržnje između kršćana i Turaka, iz njegovih djela dopire dašak topline, a umjesto propovijedima o borbi »za krst časni i slobodu zlatnu«, njegove su pjesme proniknute osjećajem opće ljubavi, koja je jednako jaka i za katolika, i za muslimana, i za pravoslavnog. — I Botićeva djela imaju istaknutu oslobodilačku notu: u *Dilber-Hasanu* upleten je srpski ustanak u Šumadiji, a u *Pobratimstvu* važe Radmilović i Draganić kao borci protiv turskih krvopija. Ipak ta djela po svojim temeljnim mislima znače u neku ruku likvidaciju književne mode, kad se u literaturi sve crvenjelo od turske krvi, i kad pisac izvan toga uopće nije znao čega da se prihvati.

Drugi razlog Botićeve brze i trajne popularnosti u stilskim je značajkama njegovih spisa. Kvilatica o umjetnoj

književnosti na osnovu narodne opravdana je i privlačljiva, ali ju je lakše izreći kao program negoli ostvariti. Ostvarili su je samo najjači stvaralački duhovi (Mažuranić), no i oni tek u svojim najboljim djelima. Ostali naši pisci znali su više manje nasljedovati samo spoljašnjost narodne pjesme. Motivi, deseterci, narodne fraze i t. d., što ih upotrebljavahu, nisu postali njihovom svojinom, ličnim i jedino mogućim izražajem njihovih unutrašnjosti, već su i nadalje ostali u njihovu djelu nečim tuđim. Ne radi se tu o formalnim elementima, nego o izražajnim svojstvima svakoga pravog stvaraoca, koja moraju izbijati svuda, makar kakve se građe primio — Botićev stil je njegov stil. Već u *Dilber-Hasanu* vide se sigurni potezi čovjeka, koji je doduše sav prožet narodnom poezijom, pogotovu narodnom lirikom, ali kad piše, ne iznosi nešto naučeno, već dijelove vlastite unutrašnjosti, i to načinom, koji je samo njegov:

»Kako dođe kući i sjaše s konja, časa ne počasiv ode u baš-čaršiju; kad tamo, al' ima čemu se veseliti njegovo srce! Pred Hasanovom kavanom navrvilo svjetine kano mrava, i svak svojim načinom pripovijeda, kako je Hasan utekao sa Sofom Radosavljevića. Za Avdagu nije više ni trebalo; dade on preda se dozvati Sofinu razjarenu braću i ucviljenog oca pa ih nagovori licemjernim riječima, da dođu š njime kadiji, da će on stvar na vidik iznijeti. Kada dođoše do meščeme (sudnice), Selamdžić uniđe sam pred kadiju i tamo je za nekoliko vremena s njime na samo živahno razgovarao. Napokon dozove Radosavljevića i njegove sinove. Kad uljegne jadni starac, nakloni se kadiji do zemlje, i u koljeno ga poljubi, pa stane jadikovati; ‚Sudi, efendija, po tvojemu ćitapu (zakonu)! Obeščastio eto Turčin moju sijedu glavu i ocrnio našu porodicu, u koju još nitko nije prstom upro; oteo mi silom ili prevarom, što sam god imao milijega na ovome jadnom svijetu, i bacio ruke na ludu žensku glavu, koja još ne zna razbirati kondijer od vode. — Sva moja mahala može . . .' — ‚Šuti, starče. Hajde s tvojom djecom kući i mirujte. Ja znam već, što je i kako je, a znam, što mi je u zakonu'.«

Deseterac *Pobratimstva, Bijedne Mare* i *Petra Bačića* uglavnom je Botićev deseterac. Treba pročitati samo prve stihove *Pobratimstva*, i čovjek odmah osjeti lični Botićev ton:

Bože mili, na svijetu ljepote,
Kako mi se u Bojanu tihu
Bijeli Skadar ko labud ogleda!
Oko njega veseli brežuljci
U kolo se divno uhvatili,
A nad njime sunce mi se smije.
Oko Skadra veselo se vije.
Krasni Skadre, na Bojani grade!
Divan ti si, željo djevojačka!

Botić je s lakoćom upotrebljavao različite narodne stihove, upletao fraze iz narodne pjesme, stvarao i sam nove fraze, a sve to nenaučeno, nego kao da je to njegov najprirodniji način govora. *Dilber-Hasan* je sav protkan stihovima, što ih je Botić ispjevao na narodnu. Treba isporediti metar njegovih kraćih pjesama, da se vidi, s kakvom je sigurnošću pristupao različitim vrstama stiha:

Ukraj Save vode hladne
Po zelenoj livadici
Šeta mi se mlado momče;
Momče tužno, zamišljeno,
Časom šeta, časom stane
I uzdahne preduboko,
Pa mi bere kitu cvijeća,
Same ruže i ljubice.
Kitu gleda tužno momče,
Kiti tužno progovara:

(Što će meni cvijeće svakojako)

U onoj šumi brsnatoj,
Pod onom jelom zelenom,
Od teškog puta umorno,
Vjernim oružjem na sebi
Zaspa mi Srpče mlađano.
Ne može nitko kazati,
Kakv' u snu mladić sne sniva
Ni dubok njegov uzdisaj
Ni vedra suza iz oka!
Golub sa jele gleda ga,
Poče turobno gukati,
Dok se taj mladić probudi:
»Što meni guče guguče
Na vitoj jeli nada mnom?«

(Srb ide u rat)

Sva djela Luke Botića prožeta su sadržajnim elementima iz narodne poezije. Fabula *Dilber-Hasana*, uz mnoštvo manjih pojedinosti, osniva se sva na fabuli jedne narodne pjesme. *Pobratimstvo* je od natpisa i od osnovne ideje do posljednjih epizoda sve izrađeno na osnovi motiva iz narodnih pjesama te se na časove pričinja samo karišikom narodnih stihova. To vrijedi isto toliko za *Bijednu Maru*, a donekle i za *Petra Bačića*. No dok kod najvećeg dijela hrvatskih pisaca Botićeva vremena ovi elementi nisu dosta sljubljeni, stršeći neugodno jedan pored drugoga i ležeći kao nešto strano u organizmu djela, u Botića su oni velikim dijelom postali sastavnim elementima njegovih pjesama, te se čovjek, čitajući ih, mnogo puta i ne sjeti, odakle su uzeti.

Treći razlog, koji bi inače u prikazu jedne književne ličnosti imao biti najvažniji, stvaralačke su sposobnosti

samoga Botića. Svi njegovi hrvatski književni suvremenici, koji su se jače isticali u pedesetim i šezdesetim godinama, bili su u stvari književni diletanti, koji su iz domoljubnih razloga pisali drame, novele, lirske i epske pjesme. Iskreniji od njih to su otvoreno priznavali (Veber), dok su drugi ipak vjerovali u svoj pjesnički talenat (Bogović, Martić, Tombor, Dragojla Jarnevićeva). Treba uzeti kojugod od novela toga doba (na pr. Bogovićev »Vidovdan na Loborgradu«, Tomborovu »Kulu na Dunavu«, Okrugićevu »Lijepu Klementinku« i t. d.), da se vidi, s koliko je muke iskonstruirana fabula, kako su teško skicirane ličnosti, koliko je napora trebalo, da se iznađe bilo kakva epizoda. Pa ipak uza sav napor i brigu oko izrade, sve to ostaje nekuda tromo i mrtvo. Najvećem dijelu tih stvari nedostaje samostalan život, po kome se umjetničko djelo iz svojih zametaka izvija samo od sebe. — Kod Botića se, obrnuto, vidi lakoća stvaranja, kojom se niže jedan događaj za drugim, jedno lice za drugim, bez poteškoća i napora. Botić je to i sam osjećao. Kolikogod je intelektom nastojao slijediti naučena književna načela, ipak se u svojem stvaranju povodio za vlastitim osjećajima, a ne za teorijskim pogledima. Značajne su stoga rečenice, što ih je napisao u svojoj poruci drugovima u Dalmaciju, kad je izlazilo *Pobratimstvo:*

»Nemojte, braćo, misliti, da što sada pišem, da je naporom kakvim velikim napisano; morao sam se i ja poslije toliko vremena pojaviti; sreća, što je to sretno ispalo — način je pjevanja nov, predmet još nenačet, a meni stoga ugodan, što moje i srca mojih prijatelja opisuje.«

Time je mislio reći, da je u pobratimskom odnosu između Draganića i Radmilovića htio prikazati odnos

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
KNJIŽNICA
FILOZOFSKI FAKULTET
ZAGREB
IVANA LUČIĆA 3
2

između sebe i svojih prijatelja u Dalmaciji. Ali se i za ostala njegova djela može reći, da je u njima prikazao vlastito srce. I, koliko se god može dokazima upozoravati, kako je za svoja djela uzimao gradivo sad iz narodne pjesme, sad iz povijesnih dokumenata, a sad iz talijanskih novela u stihovima, ipak je sve svoje pjesničke tvorevine obojio vlastitom ličnošću, te se može reći, kako im je glavni izvor ipak u njemu samome.

Značajke su Botića kao čovjeka bile: mladenački zanosi, sposobnost za ushite, odvratnost prema svemu, što čovjeka sputava, lirska mekoća, bujnost čuvstava, nesposobnost za kompromise. Kao i njegovi drugovi u sjemeništu, i Botić se zanosio mišlju o narodnoj slobodi i spremao se na bijeg u Srbiju. Ali je od svih jedini on izvršio naum. Kao oženjen čovjek, s djetetom, od Štrosmajerovih je činovnika samo on odbio nalog da položi prisegu, kako će caru u svakom slučaju biti vjeran. — Kao čovjek iz najnižih slojeva naroda, s teškim i oskudnim djetinjstvom i mladošću, Botić je vrlo dobro znao, što znači zavisnost od drugoga, tuđa vlast, siromaštvo. Zato je sanjao o ljepšem, boljem svijetu. Stoga je mrzio ropstvo i zapreke, što ih društvo, vjera i običaji postavljaju pojedincu i narodima. I — bez obzira na formalne i sadržajne uzore njegovih pjesama — on je u svojim pjesmama pjevao u prvom redu o sebi i o onome, što je osjećao i kako je osjećao.

Po svojim stilskim, sadržajnim i misaonim elementima vežu se Botićeve pjesme — kako je rečeno — uz hrvatsku književnost pedesetih godina i uz talijanske uzore. Lozovina je mogao upozoriti na očite sličnosti u sadržaju *Bijedne Mare* i Grossijeve »Ildegonde«. Imajući pred očima talijanske novele u stihovima, Botić je čak i u podnaslovima svojih

pjesama označio, da su to pripovijesti: *Pobratimstvo* je »pripovijetka«, a *Bijedna Mara* i *Petar Bačić* su »historijske pripovijesti iz narodnog života u Dalmaciji u drugoj polovici šesnaestoga vijeka«. A ipak je pjesnik u ljudima i događajima, što ih je opisivao, u prvome redu iznosio sebe i svijet, kako ga je osjećao. Siromašan, uvijek u borbi s teškoćama i prljavostima, izricao je svoje čežnje za ljepotom, vjernošću i čistoćom *(Što će meni cvijeće svakojako, Tri muke bjeguncima)*, svoja ogorčenja nad zaprekama, što ih društvo, vjera i konvencije stavljaju plemenitim dušama u njihovoj opravdanoj težnji za srećom. Sva su njegova opsežnija djela zapravo izraz pobune protiv ropstva i stege. U *Pobratimstvu* se u ljubavi između kršćanina Radmilovića i Turkinje Ajke slika ljubav, koja je jača od vjerskih zapreka, tamnice i rodbinskih veza. U *Dilber-Hasanu* prikazana je ljubav između muslimana i pravoslavke, te pobratimstvo između istoga muslimana i pravoslavca, što se razvijaju u vrijeme najžešćih narodnih opreka. I jedno i drugo uzdižu se u djelu kao miris cvijeta nad sebičnošću i ograničenošću svagdašnjice i pobuđuju svojom veličinom udivljenje i onih lica, koja bi im mogla biti protivnici. Posljednje Botićevo djelo, *Petar Bačić*, upravo je poklik protiv spona, što ih čovjeku postavljaju društvene ograde, imutak i položaj — upravo ono, što je pjesnik sam u svome životu najbolnije osjećao i zbog čega je i umro tako mlad.

Koliko je Botić, sanjar i pjesnik, u svoja djela unosio sebe, vidi se i po tome, kakvo je mjesto u njima dao pjesnicima. U *Bijednoj Mari* pjesnik Franjo Boktulija zapravo spleće i raspleće radnju istupajući kao deus ex machina te ujedno kao vrstan poznavalac i liječnik ljudskih srdaca. A Hasan u *Dilber-Hasanu* — formalno sarajevski kavedžija,

pjevač i zabavljač dokonih Turaka — u stvari je pjesnik, koji živi samo u svijetu poezije zanoseći se ljepotom, stvarajući uvijek nove pjesme, očaravajući time slušače i slušačice, ali navlačeći na se nagonsku mržnju sebičnjaka. Kao pravi pjesnik, Hasan bez ustručavanja polazi za slikama svojih snova i pada kao leptir, oprženih krila.

Izvor Botićevih pjesama u pjesniku samome vidi se i po značajkama njegovih ljudi. Kao što je i on sam u svojima mladenačkim zanosima hrlio za svojim čežnjama, bez obzira na zapreke i logiku svagdašnjega stvarnoga života, slomivši se vrlo brzo, tako i sva njegova glavna i najsimpatičnija lica — Ajka, Mara, Hasan, Petar Bačić — polaze za svojim snima, bez obzira na teškoće, te umiru mladi kao i on.

Lični izvor Botićevih pjesama vidi se i po nekima drugim njihovim elementima. Iako je u građi svojih djela iznosio uglavnom isti svijet, koji i njegovi hrvatski vršnjaci romantičari, ipak je pozornicu svojih glavnih događaja smještao u krajeve, što ih je poznavao i volio: u Split i njegovu okolicu, u Klis i Sarajevo. S ganutljivom je privrženošću prema svome zavičaju opisivao u *Bijednoj Mari* i *Petru Bačiću* pojedina mjestanca u splitskoj okolici i ljubav svojih ljudi prema tome gradu. U kritici je iznesen priličan broj pojedinosti, iz kojih se vidi, kako je Botić gotovo realistički iznosio prizore splitskoga života.

Riječima, da je u *Pobratimstvu* prikazao vlastito srce, rekao je Botić najpuniju istinu ne samo o tome, nego i o drugima svojim djelima.

2.

Stariji prikazi Botićeva književnoga rada zasnivaju se uglavnom na literarno-historijskim obzirima te se ponajviše iscrpljuju u analizi spoljašnjih elemenata njegovih epskih pjesama. Ako koji pisac i ispituje kompoziciju djela (Marković, Andrić), onda pod kompozicijom i opet ponajviše razumijeva kompoziciju u smislu nekih unaprijed postavljenih pravila o izgradnji pojedinih pjesničkih vrsta, a ne u smislu unutarnje izgradnje umjetnine diktirane njezinim organskim rastom. — Najznačajniji je u tome Marković:

»Luku Botića odnjihala je vila narodna; njegove se pjesme čine samonikle kao pučke, na koje nalikuju duhom i krojem. Ali samo naukom dovio se on određenim, stanovitim načelom o zadaći pjesnika književnika te je udešavao sadržaj i oblik svojih pjesničkih tvorevina prema onim visokim uzorom svoga srca i uma, do kojih se je uznio učenjem i razmišljanjem.«

»Nov je način pjevanja (u *Pobratimstvu*) po tom, što je u toj pjesmi narav i junačke i ženske pjesme izvijena u takvu skladnu umjetničku cjelinu, koja u jednu ruku vjerno sadržaje priprostu divotu pučke pjesme, a u drugu ruku ipak ispunjava zakone za umjetničko epsko pjesništvo; nov je način pjevanja i u tom, što se krasni narodni običaj pobratimstva ne prikazuje na epski način zajedničkimi djeli živih pobratima, nego pretežno na lirski način, spominjanjem jednoga živa pobratima na pokojnoga svoga druga, a tim izlazi prikazivanje pobratimskoga ćućenja ganutljivije, silnije i svečanije.«[5]

Nikola Andrić, koji je u svojoj knjizi »Pod apsolutizmom«, nakon Markovića i Petravića, izrekao dosta novih misli o Botiću, govorio je više o idejama njegovih djela nego o njihovu pjesničkom značenju.

»Bratstvo između muslimanskog i kršćanskog narodnog elementa nije u našoj umjetničkoj knjizi bilo nikada prije Botića isticano u

---

[5] Botić, *Pjesme*, str. XXII, XXIII.

ovom obliku. Ljubav mladenaca, koje rastavlja samo vjera, pa želja, da se djeca istoga naroda i istoga jezika zagrle u uvjerenju, da su iste krvi, i da im je ista budućnost, krila je u sebi neku sentimentalnost, koja nije mogla ostati bez dubokoga dojma na hrvatske čitalačke krugove. Bila je to dakako romantika, ali načičkana najnježnijim pupoljcima hrvatskog pučkog osjećaja, koji su se morali raspupati u plemeniti zanos za oslobođenjem i sjedinjenjem raznovjernih stihija istoga naroda.«

U navedenim rečenicama sadržano je uglavnom sve, što se u našoj književnoj povijesti govorilo o Botiću. Različiti su pisci pisali o njegovoj romantici, o spoju umjetne i narodne pjesme, o idejama njegovih djela i sl. Pored toga, Marković je nabacio misao o sličnosti Botićeve kompozicije s kompozicijom Ariostovom i Tassovom, a Petravić je — prije Lozovine — opširnije iznio opažanja o srodnostima između Botića i talijanskih pjesnika romantičara:

»Hrvatski pjesnici u Dalmaciji nisu se oteli dojmu talijanskih pjesnika. Prati i Aleardi bore se za isto, što i Sundečić i Botić ... Botić je kao gimnazijalac izučio pjesnike talijanskih romantičkih epopeja, gdje su predmeti romantičke ljubavne zgode, gdje junake i junakinje priječe svakojake zgode i nezgode, a svršavaju bolno i tragički ... On je pokušao narodnu romantiku, koja uvijek ima kratke dimenzije, obraditi u čitavu epopeju, gdje je upleo i uveo ne samo materijal iz toga područja, nego je usvojio ljepote lirike (ženske narodne pjesme) i epike (junačke), te je prema uzoru, što mu je ostao utisnut još iz učenja romantičkih književnosti, sve to slio u jedno.«[6]

Od svih Botićevih djela općenito su držali najboljim *Pobratimstvo*. I Marković i Andrić najviše su se zato zadržavali na njemu. Petravić u svom zanosu kaže: »Nešto savršenijega ni narodnijega od *Pobratimstva* ne mogu ni zamisliti.« Andrić nalazi osobitih prednosti i u *Dilber-Hasanu*

[6] *Studije i portreti* (1905), str. 46.

držeći, da bi ta novela i pedeset godina iza svoga nastanka mogla u mnogom pogledu biti uzorom.

Bijedna Mara po sudu literarnih historičara nije na visini *Pobratimstva* unatoč tome, što je za Botićeva života veoma pohvalno primljena. Marković o njoj veli: »Svakako će biti prijeporno, da li je Botić posve pogodio završetkom *Bijedne Mare*, i da li je ova pjesan kompozicijom onako potpuna i skladna cjelina, kako je *Pobratimstvo.*« Andrić, u svom opširnom prikazu Botićeva rada, o njoj uopće ne govori napose, a isto tako ni Petravić.

O *Petru Bačiću* svi prikazivači jednoglasno ističu, da je to najslabije Botićevo djelo: prerazvučeno, bez pjesničke živosti, slikovitosti i tankoćutnosti, kao što je vidimo na pr. u *Bijednoj Mari.*

Većina opazaka o Botićevu radu, koliko su god u svojoj jezgri točne ili imadu vrijednost s literarno-historijskog stajališta, većinom se ne odnosi na jezgru stvari, nego samo na površinu. Svejedno je, da li je Botić romantik u smislu zapadnoevropske romantike, ili je u njega jači utjecaj naše narodne pjesme. Uzgredno je, da li je u djelima iznosio ove ili one misli, da li je crpao građu iz života ili iz knjige i t. d. Svejedno je, da li je pisao pod jakim utjecajem talijanskih pjesnika ili nije. Pitanje je, kao kod svih pjesnika, tako i kod njega, u tome; koliko je snažno proživio ono, što je u svojim djelima iznio, i koliko je svoje doživljaje znao izraziti načinom, da čitalac i danas, blizu sto godina od njihova nastanka, može na osnovu njegovih djela doživljavati isto, što je doživio pjesnik.

3.

Kad je govor o pjesničkoj vrijednosti Botićevih djela, onda, naravno, treba uopće pustiti s vida ideje njegovih pjesama. Činjenica, što je postigao tolik uspjeh upravo mišlju o potrebi, da se približe naši sunarodnjaci različitih vjera, znači samo to, kako je ona u njegovo doba bila važna. Danas se ona, bar kod najvećeg dijela inteligencije, uzima kao nešto razumljivo samo po sebi ili je pak toliko izgubila od znatnosti, da se na njezinu osnovu ne može izgrađivati nečiji književni glas. — S druge je strane i sam Botić bio neizrazit u načinu, kako ju je iznosio. Ma koliko simpatično prikazivao i katolike, i pravoslavne, i muslimane, čitalac iz njegovih djela ipak ne stječe uvjerenje o potrebi vjerske tolerancije, nego dobiva dojam, da su pjesniku bile jače sklonosti prema kršćanstvu. *Dilber-Hasan* je ispunjen prikazom ljubavi između muslimana Hasana i pravoslavke Sofe — no pripovijest se ne svršava pobjedom te ljubavi ili zajedničkim stradanjem mladenaca, već smrću Hasanovom i udajom Sofinom — za pravoslavnoga, Pavla. U *Bijednoj Mari* svršava se silna ljubav između katolikinje Mare i muslimana Adela smrću katolikinje i ženidbom Adelovom s muslimankom Melkom; koliko je, u razvitku same ove pripovijesti, Botić i predviđao drugačije rješenje, ono bi bilo u tome, da Adel prijeđe na kršćanstvo. A i Hasan u *Dilber-Hasanu* spreman je ostaviti svoju vjeru. A to, bez sumnje, ne znači rješenje krupnoga vjerskog pitanja u smislu vjerske tolerancije i ravnopravnosti. — U *Pobratimstvu* se topla ljubavna idila između Radmilovića i Ajke svršava smrću Ajkinom od ruke vlastitoga oca, a čitava pripovijest spremanjem

Radmilovića i njegovih drugova na nove pothvate protiv Turaka. Pjesma se završava Radmilovićevim riječima:

»Ko ne želi sa mnom sreće dijelit,
Toga hoću da od sebe pustim,
Glas da nosi Srpstvu na sve strane:
Kog je majka rodila junaka
I svetijem krstom prekrstila,
Naučila pjevati o Marku,
O Milošu i o Skenderbegu,
Naučila svaku muku trpjet:
Zimsku zimu i ljetnu vrućinu,
Golotinju, i žeđu i glada;
Ko imade koga požaliti,
Ko imade brata osvetiti,
A ne žali umrijet junački
Za osvetit pravdu ispred Boga:
Nek se diže svak sa svojim bratom,
Nek se sprema na raskršća bojna;
Il' nam naše krvnike ukrotit,
Ili nam je slavno poginuti,
Našom krvlju dušmana zabrinut.«

(Neven 1854)

A to očito nije put k pomirenju. U *Petru Bačiću*, gdje ima isto tako epizoda o veoma toplim odnošajima između kršćana i muslimana, Botić nije ni pokušao naći neko rješenje različitih socijalnih i vjerskih sukoba: cijelo je djelo neka mješavina sporova, pomirenje i t. d.

Treba ovdje odmah reći: nitko od pjesnika ne može ni tražiti prijedloge za formalna rješenja krupnih životnih pitanja. Ali bismo od njega svakako mogli očekivati, da izrazi stajalište, koje će biti izvan i iznad svih opreka i trvenja. Nema sumnje, da je Botić to stajalište ili, bolje reći, taj

osjećaj imao. No upravo u činjenici, da taj osjećaj nije došao do izražaja potpuno jasno, leži i značajka čitavoga njegova pjesničkog rada.

Za prosuđivanje Botićevih pjesama važne su napomene Nikole Andrića (o *Pobratimstvu)* i Jakše Ravlića (o *Bijednoj Mari*). Andrić je spomenuo, da Botić svome *Pobratimstvu* nije dao natpis, što bi mu ga prema sadržaju morao dati: običaj pobratimstva, koji je pjesniku dao poticaj za stvaranje, spominje se u pjesmi samo u nekoliko navrata, a čitava je ona ispunjena uglavnom ljubavlju između Radmilovića i Ajke. Jakov Ravlić iznosi, prema Markoviću, mišljenje, da Botić nije *Bijednoj Mari* trebao dodavati zadnjega pjevanja, već se pjesma morala svršiti Marinom smrću. Iako su te opaske točne s obzirom na sadanji tekst pjesama, one ipak upućuju na razliku između onoga, što je Botić svojim djelima htio reći, i između onoga, što je uspio stvoriti. Ako je i dao *Pobratimstvu* natpis, koji nije u skladu sa sadržajem; ako je — u sadanjem obliku — *Bijednoj Mari* posljednje pjevanje samo na štetu, opet ova djela u sadanjem obliku i sa sadanjim natpisima pokazuju, što je pjesnik htio iz njih učiniti. A to je za prosuđivanje pjesnikovih nakana i njegovih ostvarenja ipak najvažnije.

Botić je napisao i tri kratke pjesme, koje bi se mogle nazvati lirskima. Jedna je od njih *Tri muke bjeguncima:*

Dva se srca mučno raspalila,
Bošnjak momče, Bosanka djevojka,
Kad djevojku drugi isprosio,
Isprosio i prstenovao,
Njoj na silu, a na volju rodu;
To će dvoje dogovor tvrditi,
Kako će se odbiti od roda

Preko Save u plodnu Slavon'ju.
Što su rekli, to su učinili;
Uzjahali na dva dobra konja
I utekli glavom bez obzira.
Kada bješe gorom putujući,
Uplaši se na konju djevojka,
Sva ublijedi kano krpa platna:
»Vajme, rano, evo izgibosmo,
Potjera nas tjera uz planinu.«
Skloniše se s puta u bespuće,
Dok potjera strašna ne proleti,
I srce se nješto ne povrati,
Te nagnaše opet bijegati
Danom noćom do te vode Save.
A kad k Savi vodi dojezdiše,
Mučno l' ti jim bješe pogledati,
Gdje ne mogu konje pretjerati;
Mole mi se jadni skeledžijam:
»Skeledžije, primite za Boga,
Prevez'te nas mlade preko vode!«
Skeledžije čuju i ne čuju.
»Skeledžije, primite za Boga
I za vašu prelijepu sreću,
Prevez'te nas mlade preko vode!«
I to oni čuju i ne čuju.
»Skeledžije, Boga li ne znate!
U vami se srce skamenilo!
Prevez'te nas mlade preko vode,
Skelarinu platit ćemo zlatom.«
Tad ih skela hitro prevozila,
I odoše u plodnu Slavon'ju.
Malo bješe, za dugo ne bješe,
Razbolje se Bosanka djevojka
Od najgoreg bola od neznana.
Nju mi pita Bošnjak, momče mlado:
»Što mi ti je, srce, da boluješ?
Il' ne možeš priviknut Slavon'ju,

Pa boluješ za tvojijem domom,
Ili su ti nezdravi bunari,
Il' te štogod s mene zaboljelo?
Ako li te s mene zaboljelo,
Molim ti se onim prvim časom,
Kad smo jedno na drugo smislili,
Sve mi kaži, ne će li pomoći!«
On' uzdahnu, a ne reče ništa;
Te je triput momak preklinjao,
Da mu kaže i odriješi srce.
Najposlije stala govoriti:
»Nije mene s tebe zaboljelo,
S tvoga srca da me zaboljelo,
No bolujem s mladih Slavonkinja:
Nakite se svilom i cvijećem,
Oko čela bludnim sulufima,
Rumenilom lica narumene,
I razgale noge nad koljena,
Namiguju, očima uzviju,
A ljudima kano i momcima,
Te se bojim, kad od mene odeš,
Zla te napast hoće prevariti.«
Zagrli je Bošnjak i poljubi:
»Dušo moja, od mene ti zdravlje!
Draža si mi, kad mi se zastidiš,
Nego da te uresuje biser,
Ljepša si mi, kad mi se nasmjehneš,
Nego da te nasuluju vile.«
I ozdravi Bosanka djevojka,
Ozdravila, s dragim se vjenčala
I imala krasnoga poroda,
No slavonski adet ne privikla.

U pjesmi se, bez sumnje, naslućuje osjećaj, koji ju je izazvao. Ali nešto nedostaje. Ona nema jezgre, nema svoje izrazite pointe, nema jakoga središnjega čuvstva, iz kojega bi izrasla i razvila se u zaokruženu organsku cijelost. Pojedini se stihovi, sami za se, mogu i doimati — ali ne stoje međusobno u jačoj unutrašnjoj vezi; nema osjećanja, uz koje bi se svi vezali, i koje bi davalo opravdanje, da glase upravo ovako i da se nalaze upravo u toj i toj pjesmi. Glavna je misao na kraju rečena riječima i doima se, kao da je nakalamljena, a ne kao nužno središte i izvor umjetnine. Stihovi bi se stoga mogli i izostavljati, i mijenjati, i dodavati, i nitko ne bi osjetio, da je pjesma kao pjesma što dobila ili izgubila. — Slične su i druge dvije Botićeve kraće pjesme. U jednoj *(Što će meni cvijeće svakojako)* iznesena je tuga mladića, koji ostaje žalostan kraj mnoštva djevojaka, jer ne može naći onakvu, kakvu traži njegovo srce, jednostavnu i dobru. U drugoj *(Srb ide u rat)* izriče mladi Srbin svoja čuvstva pri polasku u rat na narodne neprijatelje.

Značajke Botićevih kraćih pjesama vrijede i za njegova opširnija djela.

Kao osjetljiv čovjek Botić je u svim svojim djelima iznio u prvom redu svoja čuvstva. Najbitnija je njihova oznaka lirizam. Naljepši su njegovi stihovi oni, u kojima je — kako je dobro opazio Andrić — mogao iznijeti svoje ushićenje nad ljepotama prirode, a onda i uopće svoje osjećaje. Najpoznatiji su dijelovi Botićevih pjesničkih pripovijesti opis Splita u *Bijednoj Mari,* opis Skadra u *Pobratimstvu,* tužbalica Marine sestre.

Druga je značajka Botićevih pjesama bujnost. U njima se nižu događaji za događajima, često slabo povezani, pre-

kidajući ponajviše nit pripovijedanja, iskrećući fabulu. To vrijedi za sva njegova djela. Niti jedan čitalac *Bijedne Mare* ne može na početku pjesme ni naslutiti, da će pjesnik upravo od Adela i Melke napraviti bračni par. Ostale dvije Botićeve pjesme, pa i *Dilber-Hasan,* sastavljene su od niza pojedinosti, od kojih gotovo svaka dolazi neočekivano. Imajući pred očima ovu fantastičnost Botićevih pripovijesti, Marković je nabacio poređenje s Ariostom i Tassom. Ipak, poređenje ne vrijedi potpuno. Kod Ariosta sve njegove mnogobrojne epizode osvjetljuje jednolikim svijetlom i daje im biljeg jedinstva pomalo ironični autorov pogled. Ariosto je, s nešto porugljivosti, iznio u bujnoj fantastičnosti svoga »Orlanda furiosa« svu bijedu ljudske menažerije. Kod Botića toga jedinstvenog pogleda nema, i kod njega mnogobrojni doživljaji, kroz koje prolaze njegova lica, stoje jedan uz drugi bez većih potreba, zamućujući katkad i jasnoću onoga, što je pjesnik htio reći.

Ako tražimo jezgru i smisao Botićeva stvaranja, ne ćemo je tražiti u idejama njegovih pjesama, već u njegovu osnovnom osjećaju života. A taj je bio, čini se, tužan, gotovo tragičan. U svome je životu Botić doživljavao samo razočaranja i poraze, a to je djelovalo i na njegovo stvaranje. Ante Petravić, pišući o talijanskim utjecajima na nj, držao je, da taj osjećaj imade izvor u talijanskih pjesnika. No svaki se književnik i onda, kad se u svom pisanju povodi za drugim, povodi za onim, koji mu je duševno blizak!

I *Dilber-Hasan,* i *Pobratimstvo,* i *Bijedna Mara* i *Petar Bačić* pripovijesti su o sukobima i stradanjima ljudi zbog vjerskih i socijalnih uzroka, no završetak ni jednog od tih djela ne dovodi do objašnjenja, kakvo bi rješenje zapravo pjesnik htio, nego se svuda radnja svršava s propašću nosi

oca najplemenitijih težnja. Ako bismo iz ove spoznaje htjeli ispitati, kakvo je ideološko rješenje Botić predlagao, vidjeli bismo, da on ne predlaže ništa, nego samo izlaže svu apsurdnost vjerskih opreka u njihovu poraznom djelovanju na duše, koje za te opreke nisu krive. Osnovni osjećaj, koji treba da izbija iz njegovih djela, nijesu pouke o vjerskoj snošljivosti, već osjećaj, kako u tome vjerskom i socijalnom gonjenju propada gotovo sve, što je dobro i lijepo: Hasan, Ajka, Mara, Petar Bačić, a ostaju ljudi sitni, proračunani, svagdašnji, koji doduše pate i bore se s okolicom, ali se na kraju s njome pomiruju (Adel, Sofa).

Gledano s ovoga stajališta, *Pobratimstvo* s pravom nosi taj natpis. Iako mu glavni sadržaj sačinjava ljubav između Radmilovića i Ajke, ipak fabulu pokreće dužnost živog pobratima prema mrtvom, i uzrokom je, da Radmilović zaboravlja na dužnost, koja bi mu morala bit svetinjom: dužnost prema živoj Ajci, koja je zbog njega ostavila sve i koja svršava tako žalosno probodena od svog oca.

O svršetku *Bijedne Mare* govori Jakov Ravlić:

»Da je djelo tu završio (t. j. koncem 5. pjevanja), ep bi imao puno više vrijednosti, jer je od I. do V. pjevanja cjelina po sadržaju, estetski i psihologijski. Ali Botić je ispjevao i šesto pjevanje Bijedne Mare, koje je s estetskog gledišta disharmonija, a psihologijski nije motivirano. Senzualni temperamenat Luke Botića, kome je bila lozinka: život živjeti, zavela ga je, i time je štetovao književnoj vrijednosti Bijedne Mare.«

Ovakvo je mišljenje opravdano s obzirom na to, što čitalac te pjesme nikako ne očekuje svršetka, kakav nalazi u njezinu šestom pjevanju. Kroz pet je pjevanja Adel bio prikazan kao idealan mladić, koji je Mari za ljubav spreman učiniti sve i ne će nametnice Melke — a na kraju je

ipak uzima. No s obzirom na Botićev životni osjećaj, čini se, da se *Bijedna Mara* morala svršiti upravo onako, kako je završena. Nije tragika u samoj Marinoj smrti, nego u činjenici, što se Adel, zbog kojega je ona umrla u samostanu, brzo iza njezine smrti ženi s drugom, a na vjenčanju se i ne sjeti mrtve drage. Za Botića je značajan upravo ovakav svršetak *Bijedne Mare*. Dok je inače cijelu pjesmu, kao i *Petra Bačića*, izgradio na osnovi historijskih podataka, šesto je pjevanje sam izmislio — znak, kako je osjećao, da tu u povijesnoj građi nešto nedostaje! Njegova pogreška nije bila u tome, što je napisao šesto pjevanje, već u tome, što svoga rješenja nije dosta jasno psihološki pripravio.

Ako stvari gledamo na ovaj način, onda će se sud o Botićevim djelima donekle izmijeniti. S ovoga stajališta njegovo najbolje djelo nije *Pobratimstvo* — odviše razvučeno, odviše krvavo, a s malo psihologije — već *Bijedna Mara*, žalosna pripovijest o djevojci, koja samo ljubi, i zbog toga nevinog osjećaja ljubavi kune je otac i baca u samostan, gdje i umire — a da kasnije onaj, zbog kojega je sve to pretrpjela, u naručju druge i ne pomisli na nju. — Lik Mare uopće je najljepši i najizgrađeniji Botićev lik, i u tome pogledu mogu se samo ponoviti riječi prvoga kritičara *Bijedne Mare*.

»Ljubav, to uzvišeno čuvstvo, ne može se shvatiti čistije, plemenitije i idealnije, negoli ju je shvatio on (t. j. Botić) u ‚Bijednoj Mari'; onakvom se ljubavi u raju ljubi... Što našim novijim i većim pjesmotvorom ponajviše manjka — dublji psihološki osnutak, to ovdje nalazimo izvedeno osobitom vještinom.«

Druga je međutim stvar, koliko je Botiću pošlo za rukom da ovaj osnovni osjećaj, kojim su proniknute nje-

gove pjesme, doista iznese načinom, da ga čitalac osjeti kao okosnicu djela. — Da u tome nije ni izdaleka uspio, dokazuju različiti i proturječni komentari njegovih pripovijesti. Oni su i mogli nastati samo zato, što pjesnik nije bio određen ni siguran.

Dvije su značajke Botićeve, koje su uzrokom, da iz svojih djela nije stvorio ono, što su ona doista mogla biti: cjelovite i zaokružene umjetnine, u svojoj unutrašnjosti organski sraštene. Jedna je značajka već napomenuta njegova bujnost, fantastičnost. Započevši djelo s gotovom osnovom, Botić kao da je u pripovijest unosio sve pojedinosti, koje su mu nicale u glavi, bez brige, ne zalazi li u stranu, ne iskrivljuje li time osnovnu nit svoga pričanja. Tako u *Dilber-Hasanu* ima mnoštvo pojedinosti, živih i lijepih samih za se, ali unesenih bez ikakve potrebe u pripovijest. To vrijedi i za *Pobratimstvo*, gdje je Botić sasvim skrenuo s određenoga puta, a vrijedi to pogotovu za *Petra Bačića*, u kome se svaki čas dešava nešto novo i po sebi zanimljivo — ali se pripovijest, uza sve pripovijedanje, često i ne kreće s mjesta. Da li od nemoći, da fabule razrešava pomoću njihovih unutrašnjih elemenata, ili pak zbog bujnosti svoga pripovijedanja, Botić je u svoje pripovijesti unosio lica, koja spleću i raspleću radnju: Guđuk *(Pobratimstvo)*, pjesnik *(Bijedna Mara)*, kaluđer *(Petar Bačić)*, Mula *(Dilber-Hasan)*. To njegovim djelima — kako je opazio Marković — daje biljeg tajanstvenosti, ali kao umjetnine one time gube.

Druga je Botićeva značajka — koja vjerojatno izlazi iz prve, a dade se zapaziti već i u kratkim pjesmama — njegova nemoć, da radnju sažme, da jače istakne ono, što je bitno. Sve su Botićeve pripovijesti nekako razlivene. I onda,

kad u svoje djelo unosi različite pojedinosti, pravi će i sazreli umjetnik znati svakome dijelu dati onoliko mjesta, koliko mu pripada u cjelini, da ne strši sam za se i da ne zamućuje poglede. Botić to nije znao ili nije mogao učiniti. U njegovim je pripovijestima svaka pojedinost jednako važna. Započinjući kakvu epizodu, on je nije znao stegnuti ili tako zaokružiti, da služi samo kao osvjetljenje glavnoj radnji, nego se raspričao u širinu, puštajući s vida, što mu je bila glavna nakana.

S ovih razloga Botić nije napisao niti jednoga djela, koje bi se moglo držati potpuno uspjelom umjetničkom cijelošću. Iz njegova bujnog pričanja ne možemo dosta jasno razabrati njegovo stajalište prema ličnostima, što ih prikazuje, niti u mnoštvu ljudi i događaja, o kojima govori, možemo naći potpuno izgrađena i zaokružena lica, s nečim opće noljudskim. Sve to iz njegovih pripovijesti možemo samo naslućivati — najviše iz *Bijedne Mare*. Ali je upravo to naslućivanje dokaz, kako Botić nije bio tolik stvaralac, koji bi znao i izvesti ono, što je naumio. Ili — bolje reći — ta naslućivanja pokazuju, kako se u Botiću krio pjesnik, ali taj nije došao do izražaja u djelima kao cjelinama.

Obilježja i granice Botićeva stvaralačkog talenta vidjet će se najbolje iz poredbe njegovih najpoznatijih djela, *Pobratimstva* i *Bijedne Mare*.

Pobratimstvo je po Markovićevu sudu najbolje Botićevo djelo. U stvari je to mladenački pokušaj, s mnogo lirizma, s mnogo zanosa u sebi, s dosta izvornosti u izrazu, ali u cijelosti samo pokušaj. Nedostaci su jasni i u izgradnji fabule, i u karakterizaciji, i u osnovnoj misli pjesme.

Natpisom *Pobratimstvo* označio je sam Botić, da će jezgru pjesme sačinjavati pobratimske veze između dvojice

kršćanskih junaka, Radmilovića i Draganića. No Draganić pogiba već u prvome pjevanju, u okršaju s Turcima, zajedno s vjerenicom, a glavni dio pjesme sačinjavat će ljubav između živa, ali zarobljena Radmilovića i Ajke, kćerke Turčina Fazli-bega, koji je Radmilovića zarobio. Mrtvi Draganić postoji dalje samo u sjećanju Radmilovića, da se nešto kasnije, kad je Radmilović pomoću Ajke došao na slobodu i s njome pobjegao, javlja ovome kao noćna sablast zovući ga, da izvrši pothvat, kojim bi mogao smiriti njegovu dušu: da potraži Turkinju Šerifu. No pjesnik je dotadašnjim svojim izlaganjem već bio toliko privukao pažnju čitaoca na odnošaj između Ajke i Radmilovića, da taj mrtvi pobratim dolazi u nezgodan čas. Ali onda, kad se pojavio, zauzima u pjesmi opet toliko mjesta, da čitalac — kao i Radmilović — opet zaboravlja na Ajku ostavljenu u šumi. Epizoda pak sa Šerifom — kojoj je nekada Draganić dobacio cvijet i time u njoj nehotice razbudio ljubavne snove, a onda je zaboravio, te sad ne može naći u grobu mira — dolazi i opet bez priprave te odviše zaokuplja pažnju čitaoca. Čitavo je djelce tako skup epizoda, koje zajedno veže tek slaba nit. Usto ima u *Pobratimstvu* premalo pričanja. Pjesma je više niz monologa i lirskih izljeva nego čvrsto izvedena pripovijest. Ti su monolozi počešće odviše narasli, na štetu cjeline.

Još je teže s karakterizacijom ličnosti. Ajka je tipična figura iz narodne pjesme, i njoj nema toliko zamjeraka. Ali Radmilović, koji bi imao biti uzorom kršćanskog borca, u cijeloj pjesmi samo plače. U najvažnijim trenucima ne radi ništa: dade se zarobiti kao dijete, Ajka ga oslobađa i vodi kao dijete. Kad se htio vratiti u dom, prevari ga Guđuk lažnom viješću, da mu je dom uništen, te on odlazi u šumu,

gdje plače. Kad je shvatio, da je Guđuk lagao, i da je njegovo rodno mjesto Trebinje stradalo od Fazli-bega tek kasnije, i to zapravo njegovom krivnjom, što nije za vremena pohrlio kući, razbuđuje se u njemu junak i osvetnik roda. No u ovome času on opet zaboravlja na Ajku, koja zbog ljubavi prema njemu i pogiba, a da je on, u svojim osvetničkim planovima, uopće i ne spominje.

Najteže je s osnovnom mišlju djela. Ako je pjesnik htio prikazati apsurdnost vjerskih sukoba i premoć ljubavi nad religioznim oprekama, čemu onda Ajkina smrt? Činjenica, što Ajka pogiba od ruke vlastitog oca i prokleta, jer je pobjegla s kršćaninom, pobuđuje na zaključak, da je ta ljubav njezina tragična krivnja, i da stoga treba prekidati ljubavne veze između pripadnika različitih vjera. A to bi bilo protivno glavnoj Botićevoj misli o potrebi vjerske snošljivosti.

Bijedna Mara ima veliku prednost pred *Pobratimstvom* upravo po tome, što u njoj pripovijedanje teče bez nepotrebnih zaleta na stranu, bez odviše monologa i lirike, što su u njoj ličnosti dobro ocrtane: mekana Mara, privržena joj Cvijeta, siloviti, no dobri Vornić, plemeniti i nestalni Adel, odvažni i spletkaški dizdar, dobra, no sebična Melka i t. d. Upravo šesto pjevanje, koje su neki pisci držali nepotrebnim, povezuje veći broj niti, koje su u pređašnjim pjevanjima bile samo nabačene, i bez raspleta kojih cijela bi pjesma ostala nejasna i nepotpuna. Ali idejno nije *Bijedna Mara* izgrađena do kraja. Da li je to pjesma o apsurdnosti vjerskih opreka u pitanjima srca, ili njezin svršetak ima značiti: svatko neka ostane u svome toru?

Čini se, da je Botić sam vrlo dobro osjećao nedostatke svojih djela. Iz njegovih se pisama prijateljima vidi, da

nije bio potpuno zadovoljan ni s *Pobratimstvom* ni s *Bijednom Marom* držeći, da bi ih još trebalo popravljati. Još je najcjelovitije njegovo djelce pripovijest u prozi *Dilber-Hasan* — koja inače ima sva obilježja njegovih pripovijesti u stihu. I tu ima veći broj neobičnih događaja, mnogo fantastičnosti, nevjerojatnosti (Sofin bijeg od Avdage Selamdžića, njezin boravak u turskoj vojsci, sastanak s Hasanom). Ali tu ima i crta, po kojima ova novela pripada među najuspjelije tvorevine svoje vrsti u hrvatskoj književnosti svoga vremena. U njoj se prije svega ističe živo i sočno pripovijedanje. Kompozicija je vrlo vješto izvedena, ljubav dvoje mladih čudesno nailazi na zaplete, o kakvima je pjevao mladi ljubavnik Hasan upravo ono veče, kad se zavolio s pobratimom i pomagačem Pavlom. Pripovijetka je usto zgodno zamišljena: na pozadini narodne i vjerske mržnje, kad se upravo sprema srpski ustanak protiv Turaka, odigrava se idealna ljubav između muslimana i pravoslavke. Ličnosti su dobro označene: zanosni Hasan, plemeniti Pavle, dobra Sofa, siledžija Avdaga Selamdžić, pravedni Mula. Unatoč vrlo romantičnom zapletu i raspletu, u pripovijesti ima gotovo realističkih prizora, u kojima je prikazan život u maloj sarajevskoj kavani, s razgovorima, pjesmom, vječno istima ljudskim slabostima, mržnjama, spletkama i zanosima. A čitava je novela — unatoč raznorodnim elementima u njoj — prožeta zvucima i bojama narodne pjesme, koji čine, da se i događaji i ličnosti doimaju kao nešto, što lebdi između sna i stvarnosti.

Uza sve istaknute zamjerke, Botić je ipak najveći hrvatski pjesnik pedesetih i šezdesetih godina, jer u ono doba pravih pjesnika u hrvatskoj književnosti nije ni bilo. Samo se njegova pjesnička snaga ne vidi u djelima kao cjelinama, nego tek u pojedinostima.

Kolikogod su Botićevi lirski pokušaji djelomično neuspjeli, čini se, da se u njemu krio u prvom redu lirski talenat. Mršavi biografski podaci, što ih o njemu imamo, ostavljaju dojam, da je to bio čovjek temperamentan, nagao, u zanosima spreman da se jednom osjećaju preda sav. Cio njegov kratki život ispunjen je naglim promjenama, što ih je mogao da doživljuje samo mladić, koji živi pod utjecajem časa, koji plane i ne razmišljajući učini ono, što je u navali čuvstava zamislio. Njegov bijeg iz sjemeništa, odlazak u Srbiju, odlazak od Štrosmajera, ženidba i t. d., sve to pokazuje, kako on nije bio sposoban za dugotrajan i sustavan rad na jednom poslu, nego je živio u trenutku — uživajući možda sve prednosti, što ih katkad pruža ovakav način života, ali i sve tegobe, koje odatle nastaju.

»Iskončao je kao žrtva teških oskudica prve mladosti, pa možda i potonjih dokolica posavskih. Preživahne mašte, zanesen za govorom, za pjesmom i za običaji narodnimi, ljubezna srca, nježna tijela, Luka se pustio premlad na trudne i pogibeljne pute; na svoj krat, opet u kola, na prela, na rodoljubne sastanke, gdje pjesma, ljepota, bijes momački, lasno da zanesu zanosnu mladost — kao omamljena leptira na žižak — na varavo svijetlo ljudskih slaboća« — veli o njemu prijatelj i biograf Mihovio Pavlinović. Da li je imao pravo Pavlinović ili pak oni, koji tvrde, da je Botić živio

veoma sređeno, i da mu je bila odvratna slavonska raspojasanost, nije važno, koliko je važna sama činjenica, da je Botić doista bio čovjek časa, bez sposobnosti za kompromise.

Luka Botić doima se kao pisac jače samo u nekim dijelovima svojih stvari, ponajviše ondje, gdje su nevezano mogle da dođu do izražaja njegove lirske dispozicije. Jedan od najljepših odlomaka u svima njegovim djelima mjesto je u *Bijednoj Mari,* gdje Adelova majka, na savjet pjesnika Boktulije, uspijeva da Adela odvrati od sjećanja na mrtvu Maru. Psihološki izvanredno fino crta Botić, kako majka predobiva najprije Adelovo povjerenje prema sebi upravo time, što i ona nariče za mrtvom Marom, a kad je u tome uspjela, onda ga zagrije za Melku. Jedno je od najjačih mjesta u *Petru Bačiću* epizoda o Petrovoj borbi s bratom djevojke, koju voli, Jelice Albertijeve. Petar bi, u navali srdžbe, htio da poubija sve Jelkine rođake, a kad vidi krv njezina brata, jenjava u njemu svaki bijes, i on hrli na pomoć onome, koga je ranio. No najljepša su ona njegova mjesta, gdje iz pripovijedanja prelazi u čistu liriku. Takvo je na pr. dopisivanje između Ajke i zarobljena Radmilovića u *Pobratimstvu:*

»O junače, prva moja rano,
S tvoga lica ranjena sam mlada;
Ti si junak milostiva srca,
Bi li htio, da rane prebolim?
Tvoje oči najdraže ponude,
Dušo, srce, pogledaj me s njima!
Tvoja kosa svila iz Mletaka,
Duša, srce, zabavi me s njome!
Tvoje čelo nebo uzorito,

Dušo, srce, daj da ga pogledam!
Tvoje usne vilinski su melem,
Dušo, srce, poljubi me s njima!
Tvoje srce raskošni dušeci,
Dušo, srce, primi moje srce!«
Namah Mijo djevi odgovara:
«Oj djevojko, srećo nesuđena!
Što će tebi moje jadne oči,
Kad ja s njima brata oplakujem!
Što će tebi pusta moja kosa,
Kad je s jada ja ne mogu plesti!
Što će tebi oboreno čelo,
Kad su njega tuge prekrilile!
Što će tebi usne poblijedjele,
Kad ja imam brata naricati!
Što će tebi istlačeno srce,
Kad na njemu tuge počivaju,
I savile svoje crno gnijezdo!
Oj djevojko, srećo nesuđena,
Ja se s tugom jesam zavjerio!«
Ajka njemu na to odgovara:
»Oj junače, meni rumen bio!
Kako mi se ne znaš domisliti!
Evo tebi moje plave oči,
Od tvojijeh bolje će plakati;
Kosa moja bolje j' ugojena,
S tvoje tuge srezat ću je mlada;
Moje čelo ravnijeg je polja,
Jače može tuge podnijeti;
Moje grlo jasnijeg je glasa,
Tvome bratu bit će ugodnije,
Kad ga stanem mlada naricati;
Moje srce tugam nenaučno,
Tvojim tugam bit će prikladnije.«

Takva mjesta nisu u Botića rijetkost, već su dosta obilno rasprosuta po njegovim pripovijestima. Kao da je njihov pjesnik često osjetio potrebu, da na čas prekine nit pripovijedanja, i da, kao zadivljeno dijete, iskaže kliktajem sav svoj ushit. Takvih mjesta ima i u *Petru Bačiću*, među ostalim na pr. ono, gdje Jelka i Kata bacaju u more djevojačke uspomene:

»Oj nakite, o mlađana srećo,
Toni, toni, sirotici Jelki,
Ko što joj je sreća utonula.«
A Kata mi vijerna sestrica
Uzdahnula, Jelki prihvatila:
»Oj nakite, o mlađana srećo,
Plovi, plovi sirotici Kati,
Ne bi li mi sretno doplovio
Do mog Petra, do mojeg dragoga.«
Uzimala Jelka haljinicu,
Pa je spušta sinjem moru u dno:
»Oj bjelino, o mladosti krasna,
Toni, toni sirotici Jelki,
Ko što joj je mladost utonula.«

Kao što se najveći dio Botićeva pripovijedanja kreće oko Splita, tako se i njegova najlirskija mjesta tiču toga grada. Uopće, kadgod se Botić dodiruje rodnoga mjesta, njegov se pogled raznježi, a iz ustiju zamnije kliktaj radosti i zanosa. Očito je Botić izrekao vlastito osjećanje, kad je dao, da kliški dizdar kao najveću čežnju svoga života istakne želju, da pođe u Split:

U Spljet divan, u čudo na moru
— — — — — — — —
Sve prekrasne sreće na svijetu
Što su hude pram toj jednoj sreći?

Takva su izrazito lirska i lijepa mjesta i ona, gdje pjesnik iznosi svoje domoljubne osjećaje, svoje čežnje za slobodom, na pr. u *Bijednoj Mari,* u poznatim riječima pjesnika Boktulije:

»Sjaj mi sunce domovini slatkoj,
Oj preslatkoj, miloj domovini,
Da s' nagledam njenog divnog čara!
Al' ti ne sjaš, sunce, da je krasiš,
Kroz krasotu njenu da me tješiš,
Što robuje tuđinu griješnica,
Što nepravdu tuđu svojom prozva!
Već ti sjaješ, odsjev stvoriteljev,
Da pokažeš čovjeku propalom,
Njemu jednom razumno da kažeš
Od toliko Božijih stvorova,
Da života nema bez slobode,
Da kreposti nema bez slobode,
Da ljeposti bez slobode nejma.

A takva su pogotovu ona mjesta, na kojima pjesnik iznosi svoje zanose za ljepotom, kao u *Bijednoj Mari:*

Tko čeznuo nije za ljepotom,
Tko ginuo nije za anđelom,
Tko gorio nije tajnom vatrom,
Jest nesretnik na gorkom svijetu,
Jer ne znade, što je blažen pogled.

Ovakvi i slični stihovi u djelima Luke Botića pokazuju, kako je njihov tvorac, uza sav neuspjeh, da stvori opsežnije cjelovite umjetnine, ipak bio u duši pjesnik, koji je osjećao i koji je, uza sva povođenja za uzorima, znao naći izravan izraz za vlastita čuvstva. Taj izraz, kao i svaki pravi pjesnički izraz, nije vezan ni uz kakve pomodne kalupe, nego kazuje ono, što je pjesnik nosio u sebi. Ovakva mjesta u nje-

govim pripovijestima čine, da su one sve do naših vremena sačuvale nešto svježine — za razliku od sličnih hrvatskih stihotvoračkih proizvoda istoga razdoblja (Martićevi »Osvetnici«, Dežmanov »Smiljan i Koviljka«, Kazalijev »Grobnik«).

Botić nije bio velik pjesnik, i njegove osnove kao da su bile veće od njegove snage. Ali u onim dijelovima svojih pjesama, gdje je uspio iznijeti svijet svog doživljavanja, dao je više od većine njegovih književnih suvremenika u Hrvatskoj. Njegova je zasluga, što je u vremenima pisaca bez poezije hrvatskim čitačima bar djelomice pokazao, što bi imala biti poezija.

5.

Sve rasprave i članci o Botiću pisani su — kako je i razumljivo — s obzirom na pokretne misli, koje su vladale hrvatskom književnošću u njegovo doba, i kojima se zanosio i on: misao narodnog oslobođenja, umjetna književnost na osnovu narodne. Pa ipak, u Botićevu je stvaralačkom radu izbijalo i nešto, što je on nosio u sebi, ali čega kao da nije bio svijestan u punom značenju.

Botić je — kao i najveći dio njegovih književnih vršnjaka u Hrvatskoj — potekao iz nižih slojeva. Prvu je mladost proživio u doba feudalizma. Kao i njegovi književni vršnjaci — Perkovac, Jurković, Miškatović, Veber i dr. — i on je počeo učiti teologiju, jer je samo u svećeničkom zvanju mogao da se društveno pridigne. No kad se feudalizam slomio, ostavio je taj studij kao i Perkovac i Jurković. Svoja je književna djela napisao u doba društvenoga previranja, kad se novi društveni poredak još nije bio učvrstio,

i kad su sjećanja na prošlost bila još jako svježa. I zato iz tih djela — pored ostaloga — izbija osjećaj nezadovoljstva prema povlaštenima. U *Dilber-Hasanu* (1854) prikazano je stradanje slabih (Hasan, Sofa) pred nasilnim mogućnicima. Posljednji pak Botićev spjev — *Petar Bačić* — prožet je ogorčenjem nad društvenim uređenjem, po kome plemenit mladić pučkoga podrijetla mora stradati, jer voli djevojku višeg roda, a i ona njega. Očito je prema tome, kako je socijalni osjećaj u Botiću postajao sve jačim. Kud bi ga to bilo dovelo, da je duže poživio, može se samo nagađati. Što je i u toj strani svoga stvaranja kršio pomodne kalupe, daje mu također neki biljeg veličine.

PRIPOVIJESTI ADOLFA VEBERA TKALČEVIĆA

1.

Djela Adolfa Vebera Tkalčevića bila su, prema odluci pisca, štampana samo u dvadeset primjeraka, koji uopće nisu bili određeni za prodaju, nego su bili namijenjeni knjižnicama. Ali ni tih dvadeset primjeraka ne čita danas gotovo nitko. To je žalostan udes cijeloga životnog nastojanja ovoga književnika, koji je na početku svoje književne djelatnosti, još g. 1847., pisao u »Danici«:

»Što nam je dakle raditi, da se osiguraju ti uspjesi? (t. j. narodni). — Pisati knjige! Knjige neka nam kao iz neba cure! Svatko, tko ćuti u sebi snage, zasuči rukave pa škripi perom ... Pišimo dakle, braćo, pišimo neumorno!«

Vjeran svome mladenačkom programu, Adolf Veber Tkalčević doista je kroz cijeli život neumorno pisao. Prema vlastitim riječima u autobiografiji (u pristupu *Djelima*), on je radio toliko, da se od velika napora znao razboljeti. Devet svezaka njegovih *Djela* obuhvata međutim samo jedan dio onoga, što je napisao. U tim odebelim knjigama sabrane su njegove pripovijetke, propovijedi, putopisi, filološki članci, kritike, polemike i t. d. Pored toga, Veber je napisao više udžbenika i naveliko prevodio s različitih jezika. Kad bi se sve to sabralo, moglo bi se ispuniti bar još devet isto tako omašnih svezaka.

Veber je pripadao onome pokoljenju hrvatskih kulturnih radnika, koje je svojim djelovanjem započelo još za vrijeme ilirizma, usisavši u se, za cio život, i njegove vidike i njegove zanose. Ali su članovi toga pokoljenja morali kasnije djelovati u drugačijim prilikama, nego što je to bilo u doba preporoda. Pedesetih i šezdesetih godina 19. vijeka nije se više moglo raditi za narod samo pjesmom, već je trebalo udarati čvršće temelje samostalnome hrvatskom kulturnom životu. Od književnih radnika ovoga razdoblja tražila se i veća sprema, ali i sposobnost, da razvijaju svoju snagu na različitim područjima.

Veber je bio možda najizrazitiji hrvatski predstavnik toga vremena. Pametan, ustrajan, žilav, spajajući u sebi svojstva oca Moravca i majke Bakarke, punih je četrdeset godina radio na svima gotovo granama književnosti, dospjevši ujedno da se istakne i kao pedagog i kao svećenik, a donekle i kao politik. Počevši književno raditi već kao đak, on je takvim radom produžio sve do pred samu smrt (1889), kad su u hrvatskoj književnosti vladale i drugačije ideje, nego što su vladale u njegovoj mladosti, a i drugačiji su ljudi došli do izražaja. Mladi kulturni radnici, ne toliko mnogostruki kao on, ali zato spremniji, već su od šezdesetih godina stali ćutke ili s osmijehom prelaziti preko toga čovjeka, koji je uporno htio i dalje voditi prvu riječ, pa i u stvarima, o kojima je imao samo osnovne pojmove. U sukobima s pripadnicima novih pokoljenja proveo je Veber najbolnije godine svoga života. Dok su ostali hrvatski književnici njegova tipa u promijenjenim prilikama prestajali pisati, on je i dalje štampao svoje spise i ujedno vodio žilave polemike sa svakim, koji se usudio reći nešto nepovoljno o njegovu radu. Umro je ojađen, držeći, da ga mlađi ljudi ne shvataju i da

mu ne priznaju ni onih zasluga, koje mu je svakako trebalo priznati. Zato je i dao svoja sabrana djela štampati samo u dvadeset primjeraka: ne za vlastite suvremenike, koji ih ne znaju cijeniti, nego za nova pokoljenja, koja će ih bolje shvatiti.

U našoj kulturnoj povijesti drže Vebera uglavnom lingvistom, najizrazitijim predstavnikom t. zv. zagrebačke škole. Veber se doista mnogo isticao pišući o jeziku, ali je njegov rad bio i širi i značajniji, zadirući u velik dio hrvatskoga duhovnog života. Ako je najveći dio njegovih spisa i bio izgubio svoju vrijednost već u doba, kad su ih stali preštampavati u knjige (1885), ipak ima u njemu literarno-historijski važnijih elemenata.

Navedene Veberove rečenice iz g. 1847. jarko osvjetljuju cijelu ličnonst svoga pisca: on nije pisao zbog vlastitih stvaralačkih potreba, nego zbog nacionalnih prilika. Svršivši u Pešti bogoslovne nauke, putovao je kući u Bakar (1846) i držao je potrebnim da o tome piše članak *(Kratak opis duga puta,* Danica 1847). Nalazio se kod kuće — i odmah pisao o svom rodnom gradu (Danica 1847). Boravio je na liječenju u Varaždinskim toplicama — pa je htio pisati i o tome mjestu. Za školske potrebe sastavljao je gramatike — i držao, da može prema tome pisati i naučne rasprave o jeziku. U stihovima je preveo njemačku pjesmu »Junakinja Mila« (1862) i držao se ovlaštenim da piše i o načelima hrvatske metrike. Iako je ovakvo pisanje o svemu i svačemu samo plod čistog diletantizma, ima u tome ipak i jedna veoma simpatična crta. Zbog kulturnih potreba Veber se prihvatao veoma različitih poslova, ali je onda, kad se već na nešto dao, nastojao što bolje shvatiti svoj predmet. Pa ako na svima tim podru-

čjima nije ostavljao djela trajnije vrijednosti, ipak je davao mnogobrojne poticaje.

Za poznavanje je Veberove književničke ličnosti značajan jedan odlomak iz njegove autobiografije. G. 1855. zamolio ga je urednik »Nevena« Praus, da za list napiše novelu.

»Obećah« — veli Veber — »ni ne znajući, hoću li uspjeti u toj novoj za mene vrsti pismenstva. Izabrah si predmet iz zagrebačkoga života, ter osnovah *Zagrepkinju*. Ali kad sam počeo raditi, ni zapeti. Bio bih bacio taj tuđinski za mene posao, ali me je vezala zadana riječ. Zato izidoh na ladanje, pa šećući po šumah i livadah htjedoh crpiti nadahnuće. Piši pa briši, briši pa piši, napokon teškom mukom opisah samo dva čovjeka, Vinka i Vojka. Zlovoljan sa jalova uspjeha, vratim se u Zagreb, zabaciv i misao na daljnju izradbu. Ali hoćeš, urednik »Nevena« naváljuje; napokon sjednem da ispunim zadanu riječ, koja mi je u životu bila uvijek sveta, pak ovako podžaren izlijem gotovo na jedan mah cijelu pripovijetku. Općinstvo mi blagohotno primi radnju, što me ponuka da nastavim u tom smjeru. Čovjek, ako ne sve, mnogo može, samo kad hoće.«

U svome književnom radu — u kome su, prema njegovim vlastitim riječima, više odlučivali spoljašnji negoli unutrašnji čimbenici — Veber je ostajao pravi Primorac. Zbog oskudnosti njihova kraja, Primorci se bave svima mogućim zanatima ne postižući u njima pravoga savršenstva, ali udovoljavajući, što je najviše moguće, potrebama svoga kućanstva.

Od tog obilnog Veberova djelovanja u užoj je vezi s umjetnošću njegov rad na jeziku, na metrici i na književnoj kritici.

Veber je pedesetih i početkom šezdesetih godina bio na glasu kao prvi hrvatski filolog. Već polovicom šezdesetih

godina Jagić je u svojim člancima tvrdio, kako ovome piscu nisu jasni ni osnovni pogledi na lingvistiku kao nauku, jer je prekrajao jezik prema tome, kako mu se što činilo bolje. Jagić je imao u načelu pravo. Ali su već suvremenici[1] Veberu priznali zasluge za hrvatski književni jezik: prekrajajući jezična pravila prema vlastitim nazorima (prema logici — kako je sam govorio), Veber ih je na neki način ujednostavio, omogućujući tako Hrvatima kajkavcima da što lakše nauče štokavštinu. Njegova rasprava *Ustroj hrvatskoga jezika* (Neven 1856) — bez obzira na to, što je pisana bez dublje naučne spreme — pokazuje, kako je njezin pisac osjetio jedan važni problem: koliko je naš jezik prikladan za umjetnički izražaj. — Ta je rasprava napisana 4 godine prije Preradovićeve pjesme »Rodu o jeziku«, i nema sumnje, da je Preradović našao u njoj i poticaj i osnovne misli.

Veber je sam sebe držao osnivačem hrvatske metrike. To su mu poricali mlađi književnici i učenjaci (Šenoa, Šrepel) nazivajući ocem hrvatske metrike Trnskoga. Veber je žestoko ustajao protiv takva shvatanja braneći svoje prvenstvo (*Tko je čemu ocem*, Vijenac 1887). Trnski je doista svojom raspravom o hrvatskom stihotvorstvu (Vijenac 1874) definitivno riješio pitanje: da li se hrvatski stih ima zasnivati na akcentu ili na kvantiteti. Ali pitanje hrvatskog ritma Trnski nije riješio — kako su to mislili Šenoa i Šrepel — jer ono ni do danas nije riješeno. Zato treba priznati, da je Veber k njemu pristupio prije Trnskoga. Prevodeći »Junakinju Milu«, osjetio je, kako hrvatski stihotvorci uopće nemaju određenih načela, prema kojima grade stihove, te se prvi zabavio pitanjem našeg ritma. Došao je do zaključka, da se taj ritam ima

---

[1] Obzor 1868, br. 308.

zasnivati na akcentu, ali da se može uzeti u obzir i kvantiteta. Njegovi su rezultati bez vrijednosti, ali je činjenica, da je on postavio problem.

Početkom pedesetih godina Vebera su držali najboljim hrvatskim kritikom, upravo osnivačem hrvatske kritike. To je donekle istina. Iako je Vraz u hrvatskoj modernoj književnosti prvi počeo pisati književne ocjene, ipak nije razvio nikakve kritičke metode niti je pokazao, na što kritik i čitalac imaju paziti u umjetničkom djelu. Tek je Veber svojom analizom Banove »Mejrime« u raspravu o književnosti unio određene metode i mjerila.

Svoj književni ukus, samostalnost u mišljenju i poznavanje književnih djela pokazao je Veber naročito svojim prijevodima s različitih evropskih jezika. U vrijeme, kad se u Hrvatskoj gajila hajdučko-turska i historijska novela, kad su književni radnici u narodnoj pjesmi gledali uzor, prema kome treba težiti, i kad je narodni deseterac važio kao jedini stih, kojim treba da se služe naši pjesnici, Veber je svojim prijevodima (Mickiewicz, Krasinski) htio i publici i umjetnicima pokazati, kako u svijetu ima i djela drugačije vrste. U svome prijevodu »Iridiona« (1865) to je i otvoreno rekao:

»Drugi uzrok ovomu prijevodu jest nakana pokazati, da povrh prostonarodnoga pjesničkoga sloga, kojim se služe mnogi naši pisci, ima još i viši umjetnički slog, koji se preporučuje pjesnikom radećim oko uzvišenijih predmeta.«

2.

Temperamentan, pronicav, pokretljiv, s mnogo životnoga iskustva, Veber nije bio suh filolog, nego je imao i nešto umjetničko u sebi. Već su njegovi članci u »Danici« (1847 i

1848) pisani živo, s osjećanjem, a njegovi putopisi, naročito *Listovi o Italiji*, sadrže i danas vrlo svježih strana. Samo je ovaj pisac i tu bio više praktičan radnik negoli umjetnik. Prikazavši živo jedan dio Italije, završio je svoj putopis, kad je imao da opiše sjevernu Italiju — s obrazloženjem, da ju je opisao Nijemčić, i da prema tome nije potreban njegov opis!

Od cijeloga njegova književnog rada najbliže stoje umjetnosti njegove pripovijetke. I njih je, kao i sve ostalo, što je radio, stao pisati zbog prilika u Hrvatskoj — zbog nestašice izvorne hrvatske novele. Ali je u svojoj autobiografiji iskreno priznao, da bi se bio sasvim dao na tu granu književnosti, da ga nisu u tome priječili drugi poslovi.

Veber je napisao šest pripovijesti: *Zagrepkinja* (1855), *Avelina Bakranina ljuvezne zgode i nezgode* (1855), *Nadala Bakarka* (1870), *Paskva* (1874), *Dobrotvor đački* (1879), *Božićno zvonce* (1886). Prve dvije izišle su u »Nevenu«, druge tri u »Vijencu«, a posljednja u kalendaru »Danici«. — Već po godinama njihova postanja vidi se, da su nastale u različitim književnim razdobljima: prve dvije u godinama, kad je trebalo stvarati hrvatsku novelu, treća i četvrta u vrijeme, kad se stao razvijati Šenoa, peta u doba, kad su već bili izišli i »Diogenes« i »Seljačka buna«, a i »Kletva nevjere« i »Baruničina ljubav«. Šesta je bila napisana u razdoblju realizma, nakon »Ladanjske sekte«, »Olge i Line«, »Illustrissimusa Bathorycha«. Kao plod staračkih godina, napisana za puk, s odviše istaknutom etičkom tendencijom, ona nema veza s umjetnošću.

Veberove pripovijesti imaju prije svega određeno literarno-historijsko značenje. U vrijeme, kad su izišle prve od njih, još su živjeli osnivači hrvatske novele (Kukuljević, Vu-

kotinović, Demeter). Njihove su pripovijesti bile mahom historijske, katkad s mnogo povijesnih pojedinosti, katkad s vrlo napetom fabulom ili aktualnom tendencijom, ali umjetnosti u njima nije bilo, a jedva da je u njima bilo dodira sa životom vremena, u kome su nastale. Novelisti Veberova pokoljenja (Bogović, Tombor, Ivan Filipović i Ferdo Filipović) stvorili su uglavnom tip hajdučko-turske novele. Malo prizvuka stvarnoga života svoga vremena unio je u svoje pripovijetke Janko Jurković, ali velikim dijelom prema stranim uzorima. Nešto elemenata 19. vijeka ima u pripovijetkama Dragojle Jarnevićeve, ali njezinim stvarima većinom nedostaje i psihologija i logika.

Svojim pripovijetkama Veber je dokazao, da ima jasan pogled i na književnu građu i na umjetničku vrijednost književnih djela. U vrijeme, kad su se hrvatski novelisti lomili između tipa hajdučko-turske novele, između folklora u pripovijesti i između težnje, da stvore što napetiju fabulu, Veber je već u svojoj prvoj noveli *(Zagrepkinja)* otvoreno iznio cilj, za kojim ide. U njoj dva prijatelja — bonvivan Vojko i književnik Vinko, idealist — govore o zadacima književnosti. Vojko drži pisce ljudima, koji samo idealizuju svijet:

»Vi učeni ljudi poznajete svijet iz knjiga, jer uzimate sliku za istinu, ali valja zaviriti i pod koprenu, pa ćete vidjeti i mrskâ; pisci ne pišu, što jest, već što bi imalo biti.«

Ali književnik Vojko shvata književnost drugačije, izričući tako u neku ruku i poglede samoga Vebera:

»Tašte riječi! Pisci motre narav, da joj prave sliku, a što je na njoj sjene, to je samo, da se ljepše vidi svijetlo; pak i svatko prispodablja sliku s naravi.«

U riječima »Pisci motre narav, da joj prave sliku« u neku je ruku sadržana teorija realizma, koju je dakle Veber u noveli iznio već god. 1855. Pa iako je u svojim teorijskim člancima bio pristalica umjetničkog idealizma, ipak je upravo za njegov pripovjedalački rad značajno, kako već u prvoj svojoj noveli iznosi načelo: promatranje naravi.

I doista: najvažnije je obilježje prve Veberove pripovijesti, da u njoj pisac slika stvarni zagrebački život svoga vremena, nastavljajući u daljim svojim pripovijestima iznositi život svoga rodnog mjesta, Bakra.

Realizam Adolfa Vebera nije plod neke književne mode, nego realizam čovjeka, koji znade gledati svijet oko sebe, koji vrlo dobro pozna ljude i koji opisuje ono, što vidi — bez ikakvih literarnih kalupa. Zato se taj realizam osjeća i u izboru građe, i u karakteristici lica, i u tehnici, i u opisima, i u jeziku, i u uzgrednim zapažanjima. — U svojoj autobiografiji iznosi pisac i sam, kako je prve dvije pripovijesti pisao prema istinitim događajima.

Zagrepkinja je pripovijest iz Veberova vremena. Iako u njoj nije označena godina, kad se dešava njezina radnja, može se to razabrati po ljudima, koji su u njoj izneseni, i po nekim pojedinostima. Glavno njezino muško lice, književnik Vinko, jedan je od naših ljudi iz vremena ilirizma, koji su htjeli raditi za narod kao slobodni književnici, ali su radi kruha ipak morali uzeti kakvo činovničko mjesto. Glavno je pak žensko lice djevojka (Milica), koja je osjetila narodno strujanje među našim svijetom, ali ostaje duhom strana vlastitom narodu čitajući najradije romane Suea i Dumasa, u njemačkim prijevodima. — Za određenje vremena, iz koga je Veber uzeo građu za tu pripovijest, važna je još jedna sitnica: Vinko daje Milici na čitanje »Pana

Podstologa« (od Krasickoga) — knjigu, koju je preveo sam Veber, i koja je u tome njegovu prijevodu izišla g. 1849. — Prema svemu tomu, u *Zagrepkinji* je prikazan odsjek zagrebačkog života između g. 1849., kad je izišao prijevod »Pana Podstologa«, i g. 1855.. kad je napisana i štampana *Zagrepkinja.*

Fabula je *Zagrepkinje:* ljubav književnika Vinka prema lijepoj zagrebačkoj djevojci Milici. Milica nije ni dobra ni zločesta, nego prosječna Zagrepčanka — koja ne zna dobro hrvatski, koja čita strane romane, o kojoj se ne može reći ništa zlo, koja mužu obećaje sve, što on želi, koja čak iskreno nastoji da se zanosi svime, čime se zanosi on. Ali su joj njegovi ushiti ipak strani, a njezine naoko sitne želje, koje izriče mazeći se, ipak su takve, da on, ispunjavajući ih, pada u dugove i postepeno se upropaštava. Na kraju mu se i sama, bez naročite unutarnje borbe, iznevjerava s njegovim prijateljem. Vinko umire, srvan od bola i razočaranja, a ona propada u bijedi.

Pored ove okosnice, iznio je Veber u toj pripovijesti još neke tipove zagrebačkoga društva: ženskara i bonvivana Vojka, besposlenog kicoša Batalovića, bračne trokute — koji se inače smatraju u toj pripovijesti nečim sasvim običnim — i t. d.

Veberova je karakteristika zagrebačkog kicoša:

»Batalović išao je u red onih mladića, koji, nemajući nikakva posla, hodaju iz kavane u kavanu, slušajući, što se pripovijeda ob advokatih, o muževih, o ženah, o sluškinjah, o sastancih, ob ormarih, i t. d. Kad se tu naslušaju koječega, i kad im se dim od cigarâ živo zagrize u oči, ispadaju iz kavane, lunjaju po ulicah, zaviruju u svaki štacun, prisluškuju razgovore prednjakâ, pa se utrođenih štapićih postavljaju na uglovih od ulicâ, osobito na Jelačićevu trgu, da vide, tko

će proći, tko će koga voditi, i t. d.... Pocrpivši tako sve izvore građanskih tajna, vraćaju se kano u slavlju u kavanu, te sakupivši oko sebe cijele hrpe znaličnih slušateljâ, pripovijedaju tiho, važno i tajno, kano da o tom visi spas domovine.«

Zagrebačke bračne trokute opisuje Veber na ovaj način:

»U kojoj je loži muž i žena, tu se gdješto nađe i treća muška glava. Gospođe su bistroumne i voljne na govoru, te jim muževi, koji su se već iscrpili, ne dotječu, pa jim treba trećega, koji jih govorom zabavlja. To su dame bistra, krepka duha, pak jin se muževi ponose, kad se oko njih muškarci vrte.«

Svoj realistički smisao pokazao je Veber i time, što je u svojoj *Zagrepkinji* iznio dosta živo neke crte tadanjega Zagreba. Pripovijetka se počinje opisom male krčme na Savskoj cesti, s nazivom »Pott Vrboj«. U daljem pričanju spominje se Pruknerov hotel, prikazuju se nedjeljni izleti Zagrepčana u Maksimir, s podrobnim opisom samog vrta i zabava u njemu, napominju se ulice, u kojima se zbivaju pojedini događaji pripovijesti (Jelačićev trg, Mesnička i Jurjevska ulica). Veberova lica govore jezikom, kojim su govorili Zagrepčani njegova vremena: Vinko i Vojko, kao inteligenti, štokavštinom, a Zagrepčani kajkavštinom ili mješavinom hrvatskog i njemačkog jezika.

Milica govori svojoj majci (koja znade samo hrvatski) ovako:

— Draga muter! to im je tak, oni govoriju, kak su ih stara mamica navčili, a ja, kak su me lererice navčile; svaki polag svojega gevonhajta,

Veberovi Zagrepčani razgovaraju:

— Kaj bi to na sajtleke? — poviče netko u drugom kutu — kelner, draj mas her!

— Budu krstitke! Bog te živi, znaš s onom.

— Bog živi!

Svojom *Zagrepkinjom* istupio je Veber u književnosti kao slikar zagrebačkog života pokazujući u prikazu toliko smjelosti, koliko je do njega i u njegovo vrijeme nije od hrvatskih pisaca pokazao niti jedan. Tek Šenoa s »Ljubicom« i Kumičić sa svojim zagrebačkim romanima pošli su njegovim tragom. Inače, ova je pripovijest prožeta moralističkom tendencijom: pisac je očito htio pokazati, do čega dovode ženska lakoumnost, težnja za gizdom, nevino koketiranje, kakve su posljedice lakoumnosti, kad čovjek radi kratkotrajnoga seksualnog užitka vara najboljeg prijatelja, i t. d.

Veber je Zagrebu pristupio kao analizator, nastojeći da obuhvati što više crta ovoga grada, i simpatičnih (građani u svojima nevinim zabavama, tradicionalni obiteljski život) i manje simpatičnih (različiti tipovi ljudi u trci za užicima, novcem, uzdizanjem pred drugima). Nastojao se što više približiti Zagrebu, ali se osjeća, da k tome gradu ipak pristupa kao nekakav stranac — koji ga raščinja, jer ga još ne voli onom ljubavlju, kojom čovjek voli mjesto, koje je nekako sraslo s njegovom nutrinjom. Sam natpis pripovijetke pokazuje, kako Veber u Milici nije vidio samo izuzetan slučaj ženske površnosti, nego da je tu ženu držao tipičnom Zagrepčankom.

Nešto drugačiji bio je Veberov odnošaj prema građi, koju je iznio u svojim pripovijestima iz Bakra (*Avelina Bakranina ljuvezne zgode i nezgode, Nadala Bakarka, Paskva).* Veber je htio raščiniti i bakarski život, ali je k svome rodnom gradu ipak pristupio više srcem negoli umom.

Osnovne realističke Veberove crte, koje su došle do izražaja u *Zagrepkinji,* izbile su i u bakarskim pripovijetkama. U njima je pisac zahvatio u društveni život svoga mjesta prikazujući i njegove različite tipove ljudi i njegove

moralne značajke. U njima kao da su se izređali Bakrani svih položaja: brodovlasnici, kapetani, mornari, domaći i strani činovnici, svećenici, švelje, starice udovice, mlade žene pomoraca, koji kroz godine putuju po dalekim morima. U njima je naslikan i bakarski domaći i spoljašnji život: radinost i štedljivost u kući, razgovori na obali, primorske ćakule, dodiri s Rijekom, berba, vožnja po moru, izleti u Sv. Kuzam i Bakarac, sajam na Margaretinje, riječke krčmice, u koje zalaze bakarski pomorci, i t. d.

Na pozadini, koja je imala pružiti što vjerniju sliku bakarskog života na razmeđu prve i druge polovice 19. vijeka, Veber je iznio život ljudi, koji su se našli između starog, patrijarhalnog shvatanja svijeta i između novih pogleda, što su ih donijeli bakarski pomorci iz stranih zemalja.

Avelina Bakranina ljuvezne zgode i nezgode pripovijest su o mladiću, koji je kao brodski pisar vidio nešta svijeta, koji je ljepušan, koji je kod kuće dobio nekakvo pisarsko mjestance i koji se vjeri s dobrom i priprostom Francikom. Ali osjetivši, da su mu i druge djevojke sklone, vrti se kao leptir oko svih, postajući sve bezobrazniji i prema muškarcima i prema ženama. Ali kad su ga prozreli i prezreli svi, ostaje na kraju osramoćen i osamljen.

Paskva je po sadržaju slična *Avelinu*, tek što je njezin glavni muškarac, Fran Požarić — siromašan, ali elegantan bakarski pomorac — u duši gori od Avelina, varajući svijesno i onu, koja ga bezgranično voli (Paskva) i ostavljajući je dva puta radi djevojaka, od kojih je očekivao ili novac ili veći ugled. Svaki se put prevario i svaki se put vratio Paskvi. Kao djevojka, koja ljubi samo jednom u

životu, zaručnica mu je svaki put oprostila. Ali su je njegovi postupci skršili toliko, da je na dan vjenčanja umrla.

Nadala Bakarka pripovijest je o ženi, koja ostaje mužu vjerna i u najtežim prilikama, uz opasnost i izdajstvo u vlastitoj kući. Kad je on — koji je kroz godine putovao svijetom — ipak u nju posumnjao, na osnovi govorkanja u Bakru, ne dajući joj ni do riječi, da mu objasni slučaj, zbog kojega je stadoše ogovarati, ona je prestala da ga voli. Kad je poslije bilo dokazano, kako je nevina, i kad je on moli za oproštenje, ona ne će više da mu se vraća: oprostiti mu može postupak prema sebi, ali se njezina umrla ljubav više ne može oživjeti.

Okosnica je dakle i Veberovih triju bakarskih novela ista kao i okosnica *Zagrepkinje;* problem vjere i nevjere u žena i muškaraca. Dok je u svojoj prvoj pripovijesti prikazao ženu naoko ni dobru ni lošu, koja ubija svojom lakoumnošću muža, u svojim je bakarskim pripovijestima pisac iznio tipove žena, koje su, kao prave Primorke, oličenje ženske postojanosti i vjere. Njima je strana pomisao na nevjeru; zbog nevjere ili nepostojanosti muškarca one ili umiru, ili im se suši srce, kad u njih posumnja čovjek, zbog koga su žrtvovale sve. — Za razliku od *Zagrepkinje*, u kojoj je prikazana lakoumna žena, pomodarka, u bakarskim su Veberovim pripovijestima žene shvaćene kao čuvarice starog morala i starih običaja, a muškarci su oni, koji iz stranih zemalja unose novotarije i tako uzrokuju nesreće.

Za razliku od *Zagrepkinje*, u kojoj je hladno raščinjao zagrebački život, u svojim pripovijetkama iz Bakra Veber je pustio, da izbije sve, što ga je vezalo s rodnim krajem — duša njegova zavičaja, njegov moral — ono, što čovjeka veže sa zemljom, na kojoj je niknuo, i što se ne da sasvim

objasniti, ali što daje biljeg svakome njegovu činu. — No i u tim pripovijestima izbijaju sve književničke značajke pisca, kako su izbile u njegovoj prvoj noveli.

To je, prije svega, smisao za karakteristike Bakra. U svojim bakarskim pripovijestima kao da je Veber htio iznijeti cijelu atmosferu svoga rodnog mjesta: i općeni dojam, što ga ono ostavlja na putnika, koji ga gleda s istočne strane, i utisak, što ga čovjek dobiva, kad ga gleda iz Sv. Kuzma, i sliku, što je ostavlja pogled iz samog mjesta na sjevernu stranu, na vinograde i njive po Rebru. — Događaje svojih pripovijesti Veber je smjestio u različite dijelove Bakra (Primorje, Lokaj, Vrata). Ujedno je kušao iznijeti sav dojam, što ga čovjek dobiva u tome gradiću uskih ulica, gdje su kuće stisnute jedna uz drugu, kao od straha pred silinom bure.

Već na početku *Avelina Bakranina ljuveznih zgoda i nezgoda* Veber je opisao Bakar. Opis je doduše tvrd, ali se iz njega vidi, kako je njegov pisac osjetio sve, što je u tome gradu neobično:

»Grad je pao duboko u dragu, okruženu sa svih strana brdinami, pak se je, kanda bi htio slobodnije disati u Božjem zraku, digao pružat svoje kuće po brdu, koje mu za leđima stoji... Kuće su se tako poredale, da jedna viri preko druge u suprotne brdine i u more, koje jim pete cjeliva. Sa svakoga prozora vidiš cijelu okolicu, a odasvud svaki prozor: nikad ljepše prilike za znalično oko, nikad čarobnijega pogleda za rasvijetljena grada...

Narav je u tih krajevih skoro posvuda, a imenito ovdje, krš i klisura, koju su prvi stanovnici lomili zubom i rastipali prahom, da pod njim što zemlje uhvate. Sada su brda do polovice nanizana trsjem, rastavljenim gromačami, da se pozna, što je čije. Po trsju se vidi pokoja smokvica ili breskvica, na kojoj je opaziti glad, kojom ju hrani zemljište. Nigdje bujnih njivâ, nigdje zelenih pašnjakâ, malo pojnih

lugova, dapače malo i povrtelja: narav je većinom ispržena, al' ispod toga garišta majke naravi teku mnogi vruci prestudene vode, riječju. Bakar je čudo za svakoga inostranca, koji se nije u kršu rodio i odgojio.«

Ali kroz sve siromaštvo, kojim se Bakar i njegova okolica doimaju na prvi pogled, Veber je osjetio svu ljepotu, što je taj grad pruža očima, koje znadu gledati s ljubavlju. — U *Nadali Bakarki* opisuje on put mladog mornara Antuna sa ženom Nadalom uzbrdo prema Sv. Kuzmu, kad na istoku, od Bakarca, izlazi sunce i baca svoje zrake na Bakar:

»Na raskrižju stare ceste s novom okrenu se oboje prema rodenom gradu, koji sav titra u neopisivoj dici. More podno grada, prozori u gradu i stijenje oko grada, upivši sunčano zlato, tiskaju ga u jedno mjesto, iz koga se zlatna svjetlost prelijeva po gradu, ter misliš, da su iz bajoslovne dobe doplovili u Bakar brodovi, kojim katarke u čistom zlatu sjaju.

— Mili Bože! — sad će prvi Antun — čudna li mi grada, toli siromašna, i opet toli bogata. Nema u svem svijetu, koji sam obašao, mjesta, gdje bi se stanovnici morali zadovoljavati rupicom palente i rijetkim bruditom još rjeđih u njemu riba, a gdje bi bilo toliko fizičke i duševne ljepote.«

Čini se, da je upravo ovaj kontrast — kako je Bakar i toliko siromašan i ujedno toliko bogat duševnom i fizičkom ljepotom — i dirnuo u Vebera u neku njegovu sentimentalnu, a pomalo i stvaralačku žicu, da iznese u pripovijetkama ono, što je osjetio.

Bakarske novele Adolfa Vebera pripovijetke su o mornarima, koji se obijaju po svima morima, pateći se i štedeći, samo da mogu koji mjesec provesti u rodnome gradu. To su novele o ženama i djevojkama, koje kod kuće, kroz mjesece

i godine, čekaju svoje muževe i vjerenike ostajući uvijek vjerne i otporne pred napastima. To su kazivanja o sredini, u kojoj se javljaju i poroci, ali koja ih snagom svoje ukorijenjene etike znade svladati. To su priče o ljudima, koji žive skromno, oskudijevajući, ili u teškom domaćem radu, no s osjećanjem ličnog ponosa i gospodstva. Jer taj njihov osjećaj gospodstva ne dolazi od bogatstva, nego od uvjerenja o vlastitoj moralnoj vrijednosti.

Kao čovjek iz puka, Veber je svoje bakarske žene (žene mornara, švelje, obične kućanice) prikazao kao otmjena bića, koja ponosno stupaju kroz život, jer na svojim položajima vrše svoje ljudske dužnosti što je najbolje moguće. Obrnuto, pripadnike viših slojeva nije prikazao sa simpatijom (sudac stranac, s težnjom da zavodi Bakarke; plemić Barolin i njegova kćerka Adelhaida). Bakarske su plebejske djevojke povučene, a plemenitašica Adelhaida nameće se lijepom pučaninu Bakraninu. Ova se ne skanjuje da s mladićem ide na noćne sastanke i dopušta, da on dolazi po noći k njoj u vrt. Veber se slaže sa shvatanjem Bakrana, da je mladić, koji triput dođe u kuću djevojčinih roditelja, time već postao djevojčinim vjerenikom.

Kao i u *Zagrepkinji,* i u svojim bakarskim pripovijestima pisac je dao licima, da govore domaćim narječjem:

»— Gospa Zvanica! neka gredu malo na ponestru — progovori nekoga jutra gospođa Jelica s prozora protivne kuće.

— O, ca su to oni, kuma Jelica, ca te mi, ca?

— Su culi, ca se od njihovoga neputa Avelina govori?

— Ca da su divojki va njega namurane, a mladić je lip i dobar, pak neka su.

— A ja, ma da su ga videli, kako je jednu buseval i ca ja znam ca jos.

— A pak, kuma Jelice, borme mladić će, a pravo jin bilo, kad mu se daju.

— A ca će, takova je roda . . .«

Svojim pak Riječanima u krčmi (»donjem skorupu građana, što se u dno hvata«) dao je Veber, da govore riječkim dijalektom, mješavinom hrvatskog i talijanskog jezika.

Pored mnogobrojnih elemenata bakarskoga, i ponešto riječkoga, života, Veber je znao u svoje pripovijesti uplesti elemente specijalnoga bakarskog humora (kojim Bakrani naročito šibaju ljude, koji se žele istaći iznad drugih), običaje, kako Bakar javno kažnjava žensku nevjeru, način, kako se u Bakru glasovi šire brže od munje, i t. d.

3.

Među Veberovim pripovijestima zauzima naročito mjesto *Dobrotvor đački*. Napisana i štampana g. 1879., ona je u novinama onoga vremena ocijenjena kao vrlo slaba stvar.[2] I u novije vrijeme primijećeno je, kako je njome pisac iz realizma pao natrag u romantizam i kako je udario u »antikvirane žice[3]«. U stvari, ova je pripovijest pisana prema istinitu događaju, i jedva da je što u njoj izmišljeno. O samom događaju pisano je u nas i prije, nego što je ona napisana, a i poslije toga[4]. U njoj je dodirnuto vrijeme od

[2] Sloboda 1880, br. 26.

[3] Nikola Andrić, *Pod apsolutizmom.* — Slavko Ježić, *Prvi hrvatski pripovjedači iza preporoda.*

[4] Đ. Deželić, u Glasonoši (1862). — Vl. Mažuranić, *Dimitrije Demeter* (Demeter, Teuta i Grobničko polje, izd. g. 1891). — Vodnik, *Pod apsolutizmom* (Savremenik 1907). — Vel. Deželić, *Izvor Veberove »Dobrotvora đačkog«* (Nastavni vjesnik 1921).

g. 1822. do g. 1877., do tobožnje smrti glavnog lica. Napisao ju je Veber na osnovu pričanja, kako su zagrebački đaci g. 1828. oslobodili svog druga Adalberta Krajačića iz zatvora, u koji ga je bio bacio njegov ujak Špeletić, mučeći ga gladom i zimom, samo da što prije umre. Prigodom svog oslobođenja dao je Krajačić zavjet, da će sav svoj život, u znak zahvalnosti, posvetiti đacima, odričući se ličnih zadovoljstava. Svoj je zavjet i izvršio.

U vrijeme, kad je Veber pisao i objavio svoju pripovijest, Adalbert Krajačić bio je još živ. Što je pisac o događaju iz g. 1828. mogao znati i što je od iz njega stvarno preuzeo u svoju pripovijest, nije toliko važno za prosuđivanje njegovih stvaralačkih sposobnosti. Kao zagrebački kanonik mogao je mnogo pojedinosti čuti od zagrebačkih svećenika. Mogao je imati u rukama i spise o tome slučaju, a možda i novine, koje su o njemu pisale. Prema jednom članku u »Obzoru« g. 1893. (br. 34), napisanu prigodom Krajačićeve smrti, čini se, da je Veber glavne podatke primio od samog junaka pripovijetke. U tome članku stoji, da Veber nije o ovome slučaju iznio sve, što je znao, jer starac (Krajačić) nije htio, da se za njega živa iznose na javu neke stvari, koje se tiču njegovih roditelja i rođaka. Istina je dakle bila još groznija, negoli je to u svojoj pripovijesti iznio pisac *Dobrotvora đačkog*. A to se vidi također iz sastavka Velimira Deželića (u Nastavnom vjesniku).

Što se same građe tiče, čini se, da je Veber u svojoj pripovijesti nastojao sačuvati sve, što je u samom događaju bilo važno. Tako je promijenio samo prezime glavnog junaka, a ime je zadržao. Istiniti dobrotvor đački zvao se Adalbert Krajačić, a u Vebera se zove Adalbert Jerković. Njegov okrutni ujak zvao se Špeletić, a u noveli zove se Šimunić.

Ali je inače Veber u pripovijetku unio historijska lica prema njihovim pravim imenima, a i prema značenju, što su ga imala u samom događaju te u našoj kulturnoj i političkoj povijesti. Tu se, po svome pravom imenu, spominje đački vođa Havliček, koji vodi đake, kad treba spasiti Jerkovića. (Samo u Vijencu g. 1879. promijenio mu je bio prezime u: Pavliček.) Tu se spominje profesor i advokat Ljudevit Jelačić kao čovjek pametan, rodoljubiv i slobodouman. Spominje se i profesor na zagrebačkoj akademiji Štivalić kao nastavnik, koji u mladeži budi smisao za hrvatski narodni osjećaj.

Ali važnije od pitanja građe u ovome je slučaju pitanje: što je Veber u svoju pripovijest unio svoje, lično, stvaralačko, i da li je u njoj nešto, što je kao umjetninu veže s ostalim njegovim pripovijestima.

Kao i u ostalim svojim novelama, i u *Dobrotvoru đačkom* pokazao je Veber svoj realistički smisao. U ovoj pripovijesti prikazao je niz pojedinosti iz zagrebačkoga života dvadesetih godina 19. vijeka, a i neke sitnice iz zagrebačke okolice. Iznio je nešto slika iz obiteljskog života hrvatske vlastele, opis sajma na Kraljevo, zagrebačko đaštvo, odnos đaka prema školi, odnos služinčadi prema gospodarima, zagrebačke društvene i narodne prilike uoči preporoda, đačke zabave, plesi i t. d.

Jedna od značajnih Veberovih crta u ovoj pripovijesti i opet je piščev pogled na društvene odnošaje u Hrvatskoj prije oslobođenja kmetstva. Veber je stao potpuno na stranu seljaka, a protiv vlastele, po njegovu mišljenju sebične i nepravedne. Moglo bi se doduše primijetiti, da je *Dobrotvor đački* štampan iza Bogovićeva »Matije Gupca« i Šenoine »Seljačke bune«. Ali je Veber svoje socijalne vidike poka-

zao već g. 1847., u člancima *Razmatranja domorodna* (u Danici), pa je u ovoj pripovijesti na drugi način iznio poglede, što ih je već prije bio izrekao.

U *Dobrotvoru đačkom* Veber i nije morao spominjati socijalnih problema, jer je Adalbert Krajačić bio plemićko dijete, pa se njegov slučaj zbivao uglavnom među višim slojevima, i zbog njega nije dolazilo do društvenih trzaja. Ipak je to učinio. Prikazao je plemiće kao gostoljubive, ali i rastrošne ljude, koji zbog velikih izdataka nikad ne mogu pravo izilaziti na kraj, i zato se služe kojekakvim sredstvima, da mogu pokriti troškove kućanstva. Tako sudac Jerković, Adalbertov otac, smišlja kojekakve smicalice, samo da od seljaka može uzeti ono, na što je bacio oko. Različitim egzekucijama, koje kao sudac daje izvršivati, jedini je cilj, da on pri tome za sebe prigrabi što više. Sudstvo je udešeno tako, da plemić, makar što radio, ne može bogzna kako stradati. — Pored prizora, u kojima je prikazao seljake pred sucem, Veber je i izravno govorio o tadanjim društvenim prilikama:

»Plemićke su povlastice opsežne: obrađuj svoje zemlje muškom tlakom, vozi se bez maltarine po cestah muškim znojem navažanih; sudi mužu po svojoj volji, pače i na dereš ga povaljuj, kad ti se svidi; zapremljuj sam sve časti i dostojanstva; koristi se njimi, što više možeš na svoju slast i last, na svoju narednost i bogatstvo; samo ćeš dati nekoliko banderijalaca caru, kad jih za pedeset godina ustreba za rat. To je sve po zakonu. Ali tko da izbroji, što se je sve radilo mimo njega? Ako se je muž, gonjen do zdvojnosti, potužio, da mu je plemić oderao ma koliko rali zemlje, otjerao stoku, oskvrnio ženu ili kćerku, nemaš drugoga suda do plemićkoga, pa kadija te pre, kadija ti sudi, ne možeš nikad steći pravice. Pozove li se na viša mjesta, onda se tekar opisuje kao divljak, buntovnik, pak s klupe na dereš,

da sve tutnji po zemlji. Pače bilo je i slučajeva, da si kano plemić slobodno i pucao po mužu, ako ti je mimo idući otresao koju šljivu.«

Po ovoj crti — koju nije nikako izazivala sama građa, što ju je pisac mogao imati o slučaju Adalberta Krajačića — pripovijetka *Dobrotvor đački* veže se uz Veberove pripovijesti iz bakarskog života, u kojima je pisac sa simpatijom prikazivao mali svijet, a s porugom i antipatijom život i držanje plemića. Sve to nije bilo slučajno! Veber je pripadao prvom našem pokoljenju intelektualaca pučkoga podrijetla, koje je moglo — nakon sloma feudalizma — doći do viših društvenih položaja. Socijalna oznaka njegova književnog rada proizvod je tadašnjih naših društvenih prilika i njegova životnog osjećanja.

Ima još jedna crta, koja po stvaralačkim obilježjima samoga pisca veže sve Veberove pripovijesti. Kao iskusan i pronicav čovjek vidio je Veber, kako u svijetu ne ide onako, kako bi trebalo ići, nego da često pobjeđuju odvažni i rđavi ljudi, a dobri imaju jedinu zadovoljštinu: ostaju moralno uzvišeni nad onima, koji ih pobjeđuju, te zadržavaju duševni mir, koji može značiti i sreću — kao posljedicu uvjerenja, da su u svakom času radili onako, kako su kao ljudi morali raditi. U svima Veberovim pripovijestima ima mnogo više žalosti negoli veselja. U *Zagrepkinji* umire zanosni Vinko, Paskva umire pred vjenčanjem, Nadala ostaje sama, da se pati kroz cio život. A Adalbert Jerković u *Dobrotvoru đačkom*, koji je svoju ličnu sreću žrtvovao đacima i koji je kroz dugi svoj život vlastitim novcem digao na noge velik broj mladih ljudi, umire zaboravljen i gladan u gotovo isto takvu kocu, u kakav ga je u mladosti bio zatvorio ujak Šimunić.

4.

O Veberovim pripovijestima pisano je vrlo malo. U svome prikazu Veberova života i rada (u Spomen-knjizi Matice Hrvatske) Franjo ih je Marković jedva zabilježio, okarakteriziravši ih jednom jedinom rečenicom: »... (Veber) obrađuje... pripadom pripovijest iz bakarskoga i zagrebačkoga života, držeći se laka realistična smjera i najviše nastojeći oko zorne jasnoće.« Tek je Nikola Andrić u svojoj knjizi »Pod apsolutizmom« (1906) izrekao Veberu priznanje, što ga kao pripovjedača ide. Opširno je prikazao i način Veberova stvaranja (preštampavši također odlomke Veberove autobiografije o postanju *Zagrepkinje*), i realističke značajke njegova pripovjedalačkog rada, i mnoštvo životnih pojedinosti, što ih je iznio, i uzvišenost njegovih bakarskih žena, naročito Nadale. Neke Andrićeve rečenice zadržale su svoju punu vrijednost do danas:

»Veber je po svojim novelističkim radovima pisac hladna razbora. Tipovi mu izlaze ispod pera odmjereni, jasni i konsekventni. Kao da nisu potekli iz književnikove fantazije, nego kao da su se iz života prilijepili ravno na papir. Opisi okoline obrezani su plastički, a cijeli je tehnički sklop pripovijesti prirodan do najmanje sitnice. Na prvi pogled razabireš sređenost uma, koji se je izoštrio i utvrdio na nekoj naučnoj disciplini. Sve mu polazi nekako realno i istinito za rukom. Očito je dakle, da je Veber uz Jurkovića — možda i nesvijesno — jedan od prvih preteča našeg književnog realizma. U koncepciji radnje nije mnogo izmišljao, nego je ono, što je sebi preduzeo da obradi, najprije hladnom razmnivom rasporedao, a onda od karaktera do karaktera, od situacije do situacije, lijepo i natenani opisivao, nastojeći, da nam sve prikaže jasno i neprisiljeno.«

Andrić je spomenuo različite početničke nedostatke *Zagrepkinje* i *Avelina Bakranina ljuveznih zgoda i nezgoda,*

ali je ujedno istaknuo i sve prednosti *Paskve* i *Nadale Bakarke*. Nije bio pravedan samo prema *Dobrotvoru đačkom*, jer nije imao podataka o istinskoj pozadini novele, i zato je među ostalim izrekao i rečenicu:

»Fabula ove pete Veberove pripovijesti iskićena je strašnom romantičnošću, koja steže srce, a zaustavlja dah.«

Ali je nakon toga Prohaska, u svome članku »Naraštaji najnovije hrvatske književnosti« (Savremenik 1916) nazvao Vebera »čudnim novelistom«, misleći time očito, da je ovaj pisac samo čudom zapao među pripovjedače. Tek je Slavko Ježić Veberu dao opet mjesto, što ga među hrvatskim novelistima ide (u antologiji »Prvi hrvatski pripovjedači iza preporoda«).

Veberove se pripovijesti mogu prosuđivati s različitih stajališta — ali u prvom redu s obzirom na njihovo značenje u vremenu, kad su nastale, i s obzirom na njihovo umjetničko značenje u sklopu cjelokupne hrvatske novele.

Literarno-historijsko značenje Veberovih pripovijesti jasno je istakao Andrić: Veber je pokazao više smisla za istinski realizam negoli ijedan od njegovih hrvatskih suvremenika; Jurković je prikazivao samo pojedinačne tipove, a Veber i sredinu, u kojoj njegova lica žive. — Neke njegove strane Andrić je s pravom isporedio sa Zolinima — zbog metode, koju je pisac upotrebio stvarajući ih.

Ali realizam sam po sebi nije u književnosti prednost, jer može biti plod mode kao i svaka druga književna struja. No realistička je crta veoma važna u slučaju, kad je znak, da se pisac nije dao smesti pomodnim književnim shvatanjima, nego je naprosto iznosio ono, što je vidio i kako je svijet osjećao. A Veber je upravo od takvih pisaca, koji su iznosili, što su osjećali i što su vidjeli, bez obzira na duhovna

strujanja njihova vremena i pravce, prema kojima se književnost razvija. U hrvatskoj književnosti svog vremena bio je gotovo osamljen — ispovijedajući u teoriji i sam idealističke nazore, a prikazujući u svojim pripovijestima svijet onako, kako ga je doživljavao. Tako njegov realizam dobiva umjetničko značenje.

Po svojim pogledima na književnost Veber je bio moralist. I njegove pripovijesti imaju, svaka za se, određenu tendenciju i moral. U nekima od njih taj je moral i otvoreno izrečen. *Avelina Bakranina ljuvezne zgode i nezgode* svršavaju se rečenicom: »Mili Bože, teška li je djevojačka kletva, do neba se čuje.« *Nadala Bakarka* sadržava moral, koji — s obzirom na vladanje Nadalina muža prema ženi — izriče Nadalin drug iz djetinjstva i ujedno spasilac: »Kazna prokšenosti i naglosti.« — *Paskva* se, među ostalim, završuje i rečenicom: »Neka se vrši volja Božja.«

Ipak, u Veberovim se pripovijestima (osim u spomenutom *Božićnom zvoncetu)* ne osjeća, da je moral narinut. Veber nije svoja lica radi tendencije povlačio po svojoj volji, nego je u njega moral vezan s fabulom i značajevima. To je u vezi s organskim razvitkom njegovih fabula *umjetnička crta.*

Da je Veber — pored svojih pozitivnih crta, koje je dosta istaknuo Andrić — bio donekle umjetnik, vidi se naročito po dvjema njegovim važnim obilježjima: po množini lica, koja je iznio i individualizirao, i po organskom razvitku njegovih pripovijesti.

U svojim pripovijestima Veber je prikazao vrlo velik broj ljudi. Neki su od njih samo nabačeni: opisao ih je, označio im karaktere, ali oni ne žive svojim životom. U prvoj njegovoj pripovijesti, *Zagrepkinji,* dva su glavna muškarca

(Vinko i Vojko) više tipovi nego ličnosti. I u *Dobrotvoru đačkom* mnoga su lica samo nabačena, ostajući blijedima (Štivalić, Havliček, Jelačić). I neke od glavnijih svojih ličnosti Veber je katkad označio tek s nekoliko crta. Ali je pored takvih lica znao da stvori i razmjerno velik broj značajeva, koji se doimaju svojom živošću, vjerojatnošću, punoćom. Već se u *Zagrepkinji* ističe s dosta punoće lik Milice, djevojke sa svim crtama ženske lutke, koja uništava i sebe i muža. U toj pripovijesti udara u oči i lik Miličine majke: ona je zaljubljena u svoju kćerku i katkad izriče sumnju, da li je baš najbolje ono, što Milica radi, ali uvijek brzo popušta, jer drži, da kćerka znade sve bolje od nje, kad je prošla škole.

Sposobnost, da iznese žive ljude, ili da bar nabaci poteze, po kojima se brojna njegova lica ipak razlikuju jedno od drugoga, pokazao je Veber još više u svojim bakarskim pripovijestima. Avelin Bakranin i Fran Požarić (junak *Paskve)* u mnogome su slični. Ali je razlika u tom, što je Avelin površan, plitak, i postaje ženskarom stoga, što uživa, kad vidi, da mu se svi dive, a ne od prirođene zloće. Fran Požarić je pak proračunan, misleći u prvom redu na novac i ugled. Avelin se vraća Franciki, kad je spoznao vlastite pogreške, a Fran je Požarić spreman vjenčati Paskvu tek onda, kad su mu izmakle djevojke, od kojih je očekivao više. — U pripovijesti *Avelina Bakranina ljuvezne zgode i nezgode* prikazao je Veber vrlo živo dvije djevojke — Franciku i Ljubicu. Francika je dobra, poštena i vjerna, te se u svakom času prikazuje onakvom, kakva jest: bez koketerije, puna ljubavi, ali se niti jednom kretnjom ne narivava Avelinu. Ljubica je pak temperamentna, koketna, pa želi da pošto poto osvoji i priveže uza se tog mladića. Kad Francika

drži, da joj se zaručnik iznevjerio, s ponosom se povlači. Ljubica pak ne popušta, nego hoće da se osveti, i izvršava to na čisto bakarski način. Znajući, kakav je njezin rodni grad, i u kakvom je duševnom položaju Francika (da je vrlo teško opet stekla vjeru u prevrtljivog Avelina), ona ne čini ništa zlo, nego se jednom na ulici prilijepi uz Avelina, koji se tako protiv svoje volje s njom morao prošetati bakarskim ulicama. Kako je Ljubica ispravno računala, glas o toj šetnji došao je k Franciki prije, negoli joj je Avelin objasnio slučaj — i zaručnica je, držeći, da je on i dalje ostao isti, pred njim zauvijek zatvorila vrata.

Veber je s osobitom pomnjom i ljubavlju prikazivao bakarske žene. Avelinova majka već je okarakterizirana riječima, koje govori sinu: »*Ave*, sinko!« — jer je njima izražena i njezina majčinska ljubav, i njezin strah za sina, i njezina poniznost. — U Franciki, Paskvi i Nadali Veber je iznio svoje tri najsimpatičnije ženske ličnosti, prikazavši u njima ujedno sintezu svega najboljega, što je vidio u ženama Bakra: ljepotu, dobrotu, radinost, požrtvovnost, ustrajnost, vjeru. Iako su ove tri žene dosta slične, u mnogome se ipak razlikuju. Francika je djevojka, koja voli — tiha, povučena, ali ponosna: ona se povlači, kad osjeti kolebanje i neiskrenost u onoga, koga ljubi. Paskva je samostalnija djevojka: ne živi u sjeni majke i obitelji. Ona ljubi, ali svoju ljubav krije duboko u duši. Kad je osjetila zaručnikovu nevjeru, lomi se u sebi, ali ne govori o tome. Sposobna da voli samo jednom u životu, prašta nevjerniku ono, što joj je učinio, ali je druga njegova nevjera tjelesno potpuno skrši, i ona umire pred oltarom, pri samom vjenčanju.

Nadala u *Nadali Bakarki* je najizrazitije Veberovo žensko lice i ujedno jedno od najljepših ženskih lica u starijoj

hrvatskoj novelistici. Mlada, zdrava, lijepa, puna ljubavi prema mužu, Nadala je ujedno i oličenje radinosti, veselja, požrtvovnosti i vjernosti. I sama pomisao na nevjeru uzbuni je čitavu. U najtežim prilikama života ostaje jakom, uzdržavajući za vrijeme muževa putovanja po svijetu i sebe i muževu maćehu, vjerujući, da će joj se muž vratiti, i da će sve biti dobro. Kao prava Primorka, znade se nestašno našaliti — ali čuvajući uvijek granicu, preko koje poštena žena ne smije prijeći. Veber ju je prikazao u nekoliko zanimljivih prizora sa sucem ženskarom: kako je došla k njemu da, po nagovoru muževe maćehe, tuži susjeda; kako ju je sudac zvao k sebi u vrijeme, kad ne ureduje, da joj tobože dade upute, ali kako je ona prirođenom ženskom oštroumnošću shvatila, za čim on ide, pa mu je na fin način izmakla:

»... dođite, krasna moja gospođo — pogladi joj opet ručicu, koju ona usteže — u nedjelju k meni, pa ću Vam kazati, što Vam je činiti, znate, u nedjelju imam više vremena, pa ćemo se opširnije moći razgovarati.

— Lijepa hvala, gospodine suče — odvrati Nadala s takvom odanošću, kakvu pokazuje čovjek, koji je svu nadu izgubio — ne trudite se za mene; plemenitost pokažite onim, koji su tako sretni imati za suca tako draga gospodina — nasmjehnu mu se Nadala tako prijazno, da su mu oči planule strasnim žarom.

— Nemojte gubiti nade — napinje se sudac, da na svoj mlin navede vodu — samo dođite u nedjelju pouzdano k meni.

— U nedjelju? O, to pak posve nikako! Ujutro velika misa i prodika, a poslije jedne blagoslov. Hvala lijepa, gospodine suče, ostanite zdravo i veselo.«

Na berbi se Nadala i mlade Bakarke šale s tim istim sucem gotovo obijesno:

»Ala lijepa para! — progovori jedna težakinja, kojoj je što od sunca, što od kapi bevandice gorjelo lice, namjenjujući sucu i Nadali — kano golubići.

— Uh, što ste to rekli, Marice? — prihvati Nadala. — Gospodinu se ne dopadaju Bakarke. Hrvaticu koju da ste mu namijenili. Nije ni čudo, borme — produlji Nadala, bockajući ga šaljivo — one crvene, bijelim prahom posute, mi crne i garave, kako nas je majka rodila.

— Što će mi to? — odvrati Marica služeći se slobodom, koju joj svečanost daje — ni u našem oku vrag ne spava, ni naša krv nije voda za takova tulipančića.

— Svijet je svijet — opazi druga težakinja — malo bolji, malo gori, malo ljepši, malo grđi. Bome će i u Bakru gospodin sudac osjetiti, da hlače nosi.«

Ali kad je sudac krivo shvatio Nadalinu susretljivost, šaljivost i gostoljubivost te posegnuo dalje, nego što je smio, uspriječila se Nadala s ponosom vjerne i uvrijeđene žene. I taj ženski ponos i vjera držali su je i u najtežim časovima, i u vrijeme gladi i oskudice, kad ju je muževa maćeha u njezinoj kući gurala u naručje tom istom sucu, a i u časovima, kad su svi sumnjali u nju, jer je sve naoko govorilo protiv nje. No i teškoće, koje su nadošle, kad ju je muž, nevinu, otjerao iz kuće, podnosila je mirno, držeći, da je to kazna zato, što je bila odviše prijazna i nestašna. Kad je muž tjera iz kuće, ona mu kaže samo jedno: »Bog bi dao, te se ne pokajao.« — On se kasnije ljuto pokajao, spoznavši njezinu nevinost. Ali je u njoj već bilo nestalo ljubavi — jer ako su svi u nju posumnjali, nije smio posumnjati on: »Puklo srce slijepiti se ne da.« I ona ne će da se vraća k mužu, nego nastavlja svoj usamljenički život.

Ali je u Vebera bila još jedna umjetnička crta, najveća od svih dosad spomenutih. Izazvavši u život svoje ljude,

Veber ih nije kao marionete povlačio po svojoj volji (kao što je to radila većina njegovih hrvatskih suvremenika pripovjedača), niti su imali samo da ilustriraju fabulu ili moral, nego su se oni u njegovim pripovijetkama naprosto iživljavali. Njegove su fabule organski proizišle iz karakteristika njegovih lica.

Već se u *Zagrepkinji* vidi nešto značajno za ovo Veberovo umjetničko svojstvo. Milica nije ni dobra ni loša djevojka, nego ima sve crte prosječne Zagrepčanke. Povodi se za modom, čita ono, što čitaju ostale njezine vršnjakinje, hoće da se malo istakne time, što u govoru upotrebljava strane riječi. Inače živi povučeno, skromno. Pričinja se na prvi pogled kao vrlo prikladno gradivo, iz koga se uz malo dobre volje može načiniti sve, što se hoće. Zato se idealist Vinko i zagrije za nju, jer je u nje vidio toliko istinski dobrih svojstava, i jer je bio uvjeren, da će pod njegovom rukom postati ženom, kakvu on kao domoljub želi imati. Sličnu fabulu — o muškarcu narodnjaku i djevojci zadojenoj stranim duhom, ali inače dobroj — iznijeli su u noveli i drugi naši pisci, na pr. Dragojla Jarnevićeva. Tendencija je u takvim pripovijetkama uvijek očita: trebalo je u novelama dati upute našim muškarcima, kako treba uzgajati žene, i ženama, kako treba da budu rodoljupke. Zato je u najvećem dijelu takvih naših pripovijesti svršetak jasan: muž uspijeva u svom odgajanju žene, i žena (ili vjerenica) postaje oduševljenom domoljupkom.

Veber — iskusan čovjek, ali i umjetnik — nije dopustio, da u njegovoj pripovijesti prevagne politička tendencija, nego je dao, da njegova Milica poživi svojim životom. Skromna, povučena, pažljiva prema vjereniku kao djevojka, Milica je u braku ipak s više slobode mogla pokazati one

svoje crte i težnje, koje su isprva bile jedva zamjetljive. Iako nastoji da sluša muža i da živi u skladu s njegovim dohocima, ona ipak, nevino, izriče sad ovu, sad onu želju, i muž se materijalno sve više upropaštuje, jer nema snage da joj išta odbije, kad ona to ne traži izričito. Milica doista hoće da postane onakvom Hrvaticom, kako to želi njezin muž, pa i čita knjige, što ih joj on donosi — ali sve to čini nevoljko, i njezine su simpatije ipak na strani njemačke lektire. Kad joj prijatelj njezina muža počinje udvarati, ona se isprva zgraža, ali joj to poslije postaje nečim naravnim — i napokon počinje varati muža, padajući zatim sve dublje.

Iznijevši isprva tek neke poteze svoga glavnog lica, Veber ih je u toku pripovijesti samo dalje razvijao. Svršetak *Zagrepkinje* samo je nužna posljedica tih isprva jedva zamjetljivih crta. A taj je svršetak sasvim drugačiji negoli u sličnim hrvatskim novelama s patriotskom tendencijom.

Sličan je slučaj i s ostalim Veberovim pripovijetkama. Ni u njima se fabula ne razvija prema unaprijed stvorenu planu i prema moralu pripovijetke, nego se i u njima lica samo iživljavaju. Avelin Bakranin nije — kao ni Milica — ni dobar ni zao, nego lakomislen i površan mladić, koji bi pod jakom rukom mogao bio postati i vrijedan čovjek. Ali kad je došao u Bakar i vidio, kakve uspjehe kod djevojaka postizava pripovijestima o svome mornarskom životu, kad je vidio, kako ga djevojke i inače rado gledaju, malo pomalo razvija svoje zavodničke sposobnosti. Postaje sve smjeliji i bezobrazniji. Na koncu odbija od sebe sve čestite ljude i izigrava se potpuno. — Fran Požarić je više kicoš nego pokvarenjak; u njega je jača crta slabosti prema teškoćama života negoli prava zloća. Ali u prilikama, u kojima je živio, te se njegove crte razvijaju tako, da on unesrećava

djevojku, koja ga najviše voli, i koja više vrijedi nego sve odlične ili bogate žene, zbog kojih je bio spreman ostaviti priprostu i siromašnu Paskvu.

Za ovu Veberovu istinsku umjetničku crtu najznačajniji je *Dobrotvor đački.* Iako je za tu svoju pripovijest imao pred sobom gotovu građu i živa glavnog junaka te nije mogao potpuno slobodno pisati, Veber je ipak u njoj učinio nešto smjelo i zanimljivo. Kao čovjek, koji je poznavao život, nije svršio fabulu pobjedom dobra, nego njegovim porazom. Ni tu nije — za volju morala ili s težnjom, da čitaocima pruži dobar primjer, kako treba podupirati omladinu — htio da đačkog dobrotvora Adalberta Jerkovića kao starca okruži slavljen i zahvalnošću, nego je fabulu razvijao prema iskustvima u životu. Njegov je *Dobrotvor đački* valjda jedinstven slučaj, da pisac piše prema živu modelu i završava život glavnog lica prije, negoli je ono stvarno umrlo. Veberov Jerković umire u noveli g. 1877., a pravi dobrotvor đački, Adalbert Krajačić, umro je g. 1893., šesnaest godina poslije svoje fiktivne smrti u Veberovoj pripovijesti, i četiri godine poslije smrti samoga pisca. Ali je značajno, da je pravi Krajačić, četrnaest godina nakon toga, što je izišao *Dobrotvor đački,* umro gotovo u istim prilikama, u kojima je umro i u Veberovoj noveli. Od svih ljudi, što ih je digao na noge, i od kojih su mnogi bili na visokim položajima, nije ga se sjetio nitko, te je umro osamljen, a pokopan je kao prosjak[5]. Osjećaj za logiku života bio je dakle u Vebera jači negoli njegove moralističke dispozicije, i ta logika života pokazala je, da je u svojim shvatanjima ljudskih pri-

[5] Vodnik, *Pod apsolutizmom* (Savremenik 1909). — Obzor 1893, br. 34.

lika i značajeva imao pravo. — Možda je, završavajući svoga *Dobrotvora đačkog* g. 1879. na ovaj način, htio pobuditi smilovanje za još živa Adalberta Krajačića, jer je ovaj doista pred smrt dobio neku malu potporu. Ali to ne mijenja ništa na činjenici, da je on događaje, prije negoli su se desili, prikazao tako, kako su se oni kasnije doista i zbili.

Po ovim se svojim crtama Veberove pripovijetke uzdižu u hrvatskoj novelistici svoga vremena pred većinu tadanjih naših novelističkih pokusa, i po njima je ovaj pisac za hrvatsku književnost ipak značajniji, nego što bi bio kao predstavnik zagrebačke škole. U tu novelistiku, koja je bila prožeta uglavnom samo fantastičnim i pseudohistorijskim elementima, i koja je velikim dijelom bila i bez psihologije i vjerojatnosti, Veber je stao smjelo unositi i značajke svoga vremena, ali i neku umjetničku crtu. Ta umjetnost nije bila bogzna kako velika, pa nije naročito znatna ni u okviru hrvatske književnosti. Veber je kao pripovjedač dosta tvrd, bez podatljivosti. Ali je njegovo značenje ipak u tome, što je tu umjetničku crtu imao, i što ju je među prvima stao da unosi u hrvatsku književnost. On je osjećao život oko sebe i u svojim pripovijestima ostavio jedan dio toga života. A osjećao je i to, da umjetničko djelo ne smije da bude ni gola tendencija, ni moral, ni pouka, nego nešto živo, što živi za sebe i od sebe.

GRGO MARTIĆ

1.

Grgo Martić bavio se književnim poslovima preko šezdeset godina, a po mnoštvu izvornih djela bio je — uz Mirka Bogovića — najplodniji hrvatski beletrist svoga pokoljenja. Počeo je pisati stihove na početku četrdesetih godina 19. vijeka, kad su se tek počeli stvarati čvršći osnovi novije hrvatske književnosti, a objavljivao je svoje proizvode još i u prvo doba Moderne. Kao i Ivan Trnski, i Martić je u svome dugom životu (1822—1905) prošao kroz više književnih razdoblja, postajući mladim naraštajima neke vrste simbolom i utjelovljenjem prošlosti. No, različito od Trnskoga, Martić nije nastojao da bar donekle korača s duhom vremena i razvitkom književnosti, nego je do u najdublju starost zadržao sve značajke svoga mladenačkog načina pjevanja.

Martićeva književna proizvodnja i njezina svojstva ne dadu se odijeliti od Martićeve ličnosti. To, uostalom, vrijedi za svakog pisca uopće — no za Martića u osobitoj mjeri, jer je kod njega još najviše sud o vrijednosti ličnosti prelazio i na sud o pjesničkoj vrijednosti njegovih književnih djela. Martić je, kao kulturni, politički, vjerski i socijalni radnik u Bosni, bio čovjek izrazitih i velikih sposobnosti, pa je svojim radom na različitim područjima stekao mnogo zasluga. One mu se ne mogu poreći ni onda, ako se uzmu u obzir

i činjenice, koje donekle bacaju čudno svijetlo na njegov politički rad: prevrtljivost u pogledima, prikrivena i otvorena služba Austriji u doba pred okupaciju Bosne i Hercegovine, rad protiv bosanskih ustanika i Srbije.[1] U vrijeme, kad je naš narod u Bosni i Hercegovini morao snositi tursku vlast, Martić je svojom dovitljivošću, prepredenošću i tobožnjom skromnošću znao steći naklonost različitih turskih poglavara Bosne i Hercegovine, omogućujući tamošnjem pučanstvu bar nešto kulturnih tekovina i bar nešto mirnijeg života.

Danas sebi čovjek teško može pravo predočiti, o kakvim su sve sitnicama zavisili sloboda i život u zemlji, gdje nije bilo ni određenih zakona ni međusobnog povjerenja, nego su, uglavnom, o svemu odlučivali hirovi poglavica, koji su se mijenjali brzo jedan za drugim. Spletke, podvale, denuncijacije morale su se razvijati u toj turskoj pokrajini, u kojoj su bile ne samo tri vjere, nego je i samo muslimansko stanovništvo bilo podijeljeno na različite struje, koje su se među sobom gložile. Tu nije mnogo pomagalo tjelesno junaštvo, nego se trebalo pretvarati i hiniti privrženost turskoj vlasti, a u stvari, raditi na sve moguće načine, da se ona podruje.

U takvim prilikama Martić je proveo najljepše godine, i svojim je radom nastojao stvoriti onoliko, koliko se uopće dalo. U duši protivnik Turaka, on se pred poglavarima znao ipak tako lukavo vladati, da je postao zagovornikom i katolika i pravoslavnih, pa čak i muslimana. U šezdesetim i sedamdesetim godinama bio je jedan od najpopularnijih ljudi u Bosni i Hercegovini, omiljen kod pripadnika svih

---

[1] Prelog, *Štrosmajer i bosanski franjevci* (Riječ 1930).

vjera. Posljednja desetljeća svoga života, od okupacije Bosne 1878. do g. 1905., dakle blizu trideset godina, nije proveo u djelatnom radu, već u zatišju samostana. To je još više pridonijelo, da se oko njegove ličnosti već za života stalo stvarati nešto kao legenda.

Martićev je književni rad samo jedna strana njegova političkog, nacionalnog i vjerskog djelovanja. Već je značajan njegov prvi jači istup u književnosti, pjesma *Plač Bosne*, u Kolu 1842. Ona jasno pokazuje, u kojem će se pravcu razvijati Martićeva književna djelatnost. To je poziv Evropi za pomoć Bosni. U njemu su iznesene strašne slike o stanju u toj zemlji:

Sunce žarko, skrij se pod oblake!
Sinje more, razdri brijege jake!
Sorite se, visoke planine!
Procvilite, prebijele stijene!
Zapištite, sivi sokolovi!
Pocrnite, bijeli labudovi!
Od jauka bijednih tavničara,
Grdnih rana, krvavih handžara.
Evo ima trista godinica,
Kako kod nas kuka kukavica.
Krv nedužnu otkako lijemo,
I za ime krsta vojujemo.
Drobna čeda maču podnosimo,
Sijede djede na kolju gledamo,
Oce naše groznih u okovah,
A matere pod nogam hatovah.
S vrućim znojem oremo, žanjemo,
A hljepca se najest ne možemo.
Štogod dobra na svijetu imasmo,
Za iskupljat golu dušu dasmo,
Smirno ovdje živjet ne možemo,

A bježati nikud ne smijemo...
Jadni ljudi, što smo zaslužili!...
Jesmo li Te tako uvrijedili,
Sveznajući stvoritelju, Bože?
Da nam s' nikad oprostit ne može.
Jesu l' grijesi porodice naše,
Koji tebe jednog vjerovaše?
Da mi takve muke podnosimo,
U sindžirih do vijeka živimo.
I t. d.

Sav Martićev književni rad potekao je iz istih osnova, iz kojih njegov nacionalni i vjerski rad — pa su i njegove tendencije svuda iste. Kroz cijeli život pisao je Martić različite prigodnice, uvijek u svezi s kakvim narodnim ili vjerskim zadatkom. Ni njegovi *Osvetnici* — na kojima se i zasniva njegov književni glas — nisu nastali toliko iz unutarnjih, pjesničkih pobuda, koliko u prvom redu zato, da iz njih kršćanski svijet upozna sva zla, što ih kršćani trpe u Bosni. Dok je Martić u Sarajevu nastojao da na bilo kakav način zadobije povjerenje tamošnjih poglavara, a s druge je strane, pod različitim pseudonimima (Radovan, Neznan Poznanović) u Hrvatskoj objavljivao pjesme, u kojima je slikao turska nedjela i uzdizao kršćanske junake. Njegovi *Posvetnici* nastali su, isto tako, u njegove starije dane, iz religiozno-pedagoških pobuda. Svuda je literatura stajala u službi ličnosti, pa je prema tome na ovaj način treba i shvatiti.

No Martić je u našoj književnoj povijesti — a osobito u književnim referatima iz njegova vremena — uživao ne samo glas zaslužnoga političkog i vjerskog radnika, nego i glas velika pjesnika. Već u četvrtoj knjizi *Osvetnika* (Kiko i

Zelić) izdavač Vilim Korajac govori o Radovanu (Martićev pseudonim) kao o pjesniku prvoga reda. O njemu su časopisi izdavali zasebne brojeve (Prosvjeta 1902), a u povodu njegove smrti izišla je naročita »Spomen-knjiga« (1906), s prilozima mnogih odličnih kulturnih radnika. Prigodom 25-godišnjice njegove smrti izišle su o njemu dvije knjige, Čičićeva i Knezovićeva, a časopisi (Napredak, Franjevački vjesnik) izdali su zasebne brojeve s prilozima o njemu.

O Martiću je pisalo tako mnogo ljudi kao o rijetko kojemu našem starijem i novijem piscu. Pisali su o njemu Đuro Šurmin, Ivan Despot, Silvije Kranjčević, Tugomir Alaupović, Milko Cepelić, Janko Koharić, Nikola Ostojić, Velimir Deželić, Jakša Čedomil, Vladoje Dukat — uz mnoge druge, manje poznate. Svi su stariji sudovi o njemu kao pjesniku — izuzevši sud Tugomira Alaupovića — vrlo povoljni. O njemu govore kao o »Omiru - vileniku«, »divnom pjevcu naših Leonida«. Nazivaju ga Jupiterom naše književnosti i poređuju s Gundulićem (Ilija Ujević). U »Slovincu« za god. 1878. nalazimo o njemu rečenice: »Martić plastično prikazuje, te bi se time ponosio i prvi klasik.« »Jezik je bogat i bujan, slog obal i savršen, mašta raspaljena i puna poezije.« Tu je on proglašen prvim hrvatskim pjesnikom 19. stoljeća.

Cjelovitije studije objavili su o Martiću Jakša Čedomil, (Epske pjesme Grge Martića), Đuro Šurmin (Epski spjev o Luki Vukaloviću), F. Sedlar (uvod u cjelokupno izdanje *Osvetnika).* Po Šurminovu je mišljenju hrvatsko općinstvo šezdesetih godina trebalo prihvatiti *Luku Vukalovića* onako, kako je četrdesetih godina primilo »Smrt Smail-age Čengijića«. Po tome se mišljenju Martić kao pjesnik nalazi negdje u sredini između Kačića i Mažuranića. On je čak i jedinstve-

niji od Homera, a u nekim dijelovima njegovo prikazivanje ne zaostaje za Homerovim. — Sedlar nalazi za Martića samo pohvalne riječi:

»Zvonki narodni govor nakitio je pjesnik bujnim bojama plodne mašte, zadahnuo životom vrele svoje duše, pa odatle ona upravo divna lakoća i elegancija, kojom iznosi, kako najnježnija čuvstva, tako i najuzvišenije misli i najburnije strasti. Opisujući bjesnilo ljudske mržnje i pizme, njegov slog buči i šumi neobuzdanom snagom elementarnih sila, a prikazujući mile prizore obiteljske sreće, zuji, šapće poput pitoma lahora, kad laganim krilima ljulja i cjeliva mirisavo cvijeće zelene livade.«

Sedlar govori o nenatkriljivoj kompoziciji, kojom Martić umije dovesti u skladnu cjelinu tolike ličnosti i događaje te, vodeći nas od neznatnih razmirica do tragičnih situacija, postići dojam najvećih umjetnika. Po njegovu je sudu Luka Vukalović jedan od najsavršenijih i najjedinstvenijih značajeva ne samo hrvatske, nego i svjetske književnosti. Provodeći paralelu između Mažuranića i Martića, Sedlar veli:

»Teško je reći, koje je djelo po kompoziciji bolje — no Martić je svog suparnika visoko natkrilio mjesnim opisima i psihološki vjernim karakteristikama.«

Dr. Nikola Andrić nije doduše dijelio ovakvo pohvalno mišljenje o Martiću, ali mu je u svojoj knjizi »Pod apsolutizmom« ipak zadržao naziv »hrvatskoga Homera«. Poričući *Osvetnicima* pjesničku vrijednost kao cjelini, on je ipak držao, da bi se iz svih sedam knjiga dala sastaviti dobra antologija, jer da su pojedini odlomci upravo klasični, pogotovu nabijenošću divnoga jezika.

Koliko su se pojedini stariji pisci o Martiću bavili estetskom vrijednošću njegovih djela, bili su gotovo jednodušni

u tome, da su zadnji dijelovi *Osvetnika* slabiji od prvih, dok o *Posvetnicima* uopće nisu govorili. Međutim, 25 godina poslije Martićeve smrti, najopširniji njegov biograf, pisac »Monografije o fra Grgi Martiću«, uzdiže i to djelo. Po njegovu sudu, tko je velik — velik je svuda, pa ako je Martić velik u *Osvetnicima*, nije manji ni u *Posvetnicima*. — U ovome tonu napisano je gotovo sve, što je o Martiću izišlo u povodu te godišnjice. Jedan pisac priznaje doduše u Hrvatskoj reviji 1931., da *Osvetnici* nemaju velike pjesničke vrijednosti, no odbija to na gradivo, s kojim je Martić radio. Martić je po tome mišljenju bio jak pjesnički talenat, ali se prihvatio nezahvalne građe.

Od svih, koji su Martića poznavali za života i cijenili ga, jedini je Tugomir Alaupović otvoreno pokušao iznijeti nedostatke njegovih djela. U Martićevoj »Spomen knjizi«, u sastavku »Namjesto uvoda«, hvali on samo Martićeve kraće pjesme, naročito njegov *Tužni glas* (pjesma u povodu Jukićeve smrti):

»...sva se pjesma slila u krasnu kiticu narodnoga smilja i bosilja, miriše tugom i čemerom, a opet je umiljata, nježna i puna toplote.«

Ali, prelazeći na Martićeve epske pjesme, Alaupović govori:

»Ljepote Martićeve vile, koje odsijevaju iz manjih mu pjesama, nisu česte u njegovu djelu ‚Osvetnici' ... Pjevanje je Martićevo u najvećem dijelu ‚Osvetnika' pretvrdo ... Pričanje mu se razvlači na dugo i široko, gubi se u opisima sitnih i neznatnih prilika. Martićeve pjesme nemaju kompozicije, pa im sila i snaga ne leži u ukupnom umjetničkom utisku, nego samo u pojedinim mjestima, gdje mu se

duša diže u pjesničke visine. — Retorsko razvlačenje nalazimo tamo, gdje bi situacija tražila kratak, ali junačan glas... Martić je često samo kroničar: historijsko nabrajanje sapinje krila pjesnikova; osobito se to opaža u zadnjim pjevanjima, gdje ga pjesnička snaga sve više ostavlja... Zato se predaleko zaletjelo oduševljenje za poeziju fra Grginu, kad ga je prozvalo Homerom naše narodne pjesme. Takve slave nije žeđao ni pjesnik.«

Alaupović, kao kasnije i Andrić, nalazi poezije samo u pojedinim dijelovima *Osvetnika:* Jaka je sila i snaga u Martića, kada crta prirodu i okoliše, ljude i junake, krvava bojišta i ljute zadjevice. Potezi su krupni i jaki, oko bistro.

Sve ove uglavnom veoma pohvalne riječi o Martiću kao pjesniku možemo da shvatimo s obzirom na vrijeme, kad je živio, i s obzirom na gradivo, što ga je u svojim pjesmama donosio. I po građi svojih pjesama i po svome izrazu on je najtipičniji hrvatski pjesnik svoga pokoljenja.

Martić je živio i radio u doba, kad su u svima dijelovima našega naroda bile još žive uspomene na turska vremena, kad su pojedini krajevi (osobito Crna Gora) još uvijek provodili život u neprestanim okršajima s Turcima, i kad je još velik dio jugoslavenskoga narodnog zemljišta (Bosna, Stara Srbija) morao snositi njihovu vladavinu. Sva gotovo naša starija književnost ispunjena je motivima i borbama s Turcima, a u Martićevoj mladosti naša su najbolja djela (na pr. »Smrt Smail-age Čengijića«) upravo nastala iz ogorčenja nad mukama raje. Mažuranić je živio izvan turske vlasti. Martić je pak morao gledati — a i trpjeti — gotovo sve, što je trpjela raja. Mažuranić je pjevao po čuvenju i na osnovi lektire, a Martić je iznosio prizore iz života. On je u

svojim *Osvetnicama* donosio autentične izvještaje o svemu, što mora da preturuje naš čovjek pod nasiljem Turaka. S druge je strane prikazivao idealne likove junaka, koji su, u njegovo vrijeme, ponajviše iz Crne Gore i Hercegovine, bez straha i umora rušili tursku vlast čineći, kao Luka Vukalović i pojedini crnogorski vojvode, čudesa od junaštva. Martić je znao naslikati u pojedinosti patnje našega čovjeka pod turskim nasiljem, ali je u isto doba znao — već u prvim dijelovima *Osvetnika* — pokazati i nade za oslobođenje, u heroizmu Crnogoraca i Srbijanaca. Sve to, izneseno kao gola, kruta istina, i potresno i zanosno, moglo je u suvremenicima ostaviti veoma jak dojam, kao što ga uostalom uvijek na čitatelje izvršuje djelo, u kome se prikazuje, što mu je blisko, što je sastavni dio njegova života.

Popularnosti Martićevoj pridonio je i oblik njegovih pjesama. U vrijeme, kad su naši književni teoretičari kao vrhunac umjetnosti isticali narodnu pjesmu, i kad je cilj gotovo svakoga od naših pisaca bio da joj se u svojim djelima što više približi, Martić je u dva desetljeća napisao više deseteraca nego ijedan od njegovih hrvatskih suvremenika, pobuđujući tako u svojih čitatelja dojam o svojoj velikoj tvoračkoj snazi. U svome životu napisao je oko stotinu hiljada deseteraca.

Toj je popularnosti pridonijela i idejna strana ovih djela. U naših romantičara, gotovo bez izuzetka, Turčin je redovno silnik i zločinac, a kršćanin nevino progonjeni jaganjac. Luka Botić svojim je pjesmama u tome pogledu izuzetak. Njegove misli o potrebi zbližavanja između pripadnika različitih vjera, a istoga naroda, dokazuju, kako se on u svojoj plemenitosti znao uzdići nad svoje doba. Međutim, njegovi su suvreme-

nici možda rado slušali njegove misli, ali su osjećali drugačije. To je napokon i razumljivo, jer čovjek u borbi ne može da traži i dobre crte protivnika. Martić je, i kao svećenik i kao nacionalist, u svojim djelima nastavljao starije tradicije naše književnosti šireći mržnju na Turke i slaveći one, koji njihovu vlast na bilo koji način uništavaju.

Ono, što je Mažuranić doveo do vrhunca, Martić je nastavio — idući u tome tako daleko, da nije htio Turcima priznati ni one veličine, što su je doista pokazali, štoviše, na kraju posve izjednačuje naše muslimane s Turcima (Hadži-Loja). Kolikogod prikazuje i po koje simpatično lice među njima, ono ipak ostaje blijedo, premalo istaknuto i iščezava pred mnogobrojnim zlima, što ih je o Turcima iznio.

2.

Martićevi se izvorni književni proizvodi mogu podijeliti u tri grupe: u prigodne pjesme, epske pjesme i religiozne pjesme. Najviše je slave Martić doduše stekao svojim *Osvetnicima*, ali se obilježja njegova rada mogu vidjeti i po njegovim prigodnicama. Možda su one za ovu svrhu čak i najvažnije, jer na pr. Martićev najstroži kritik, Tugomir Alaupović, ističe njegove kratke pjesme kao ono, što je u njegovu stvaranju najbolje. Martić je napisao vrlo velik broj prigodnica. Počevši ih objavljivati u »Danici«, on je tim poslom nastavio sve do pred smrt. Samome Štrosmajeru napisao je sedamnaest pjesama prigodom njegovih imendana.

Bez obzira na to, da li će se ubrojiti među bolje ili gore Martićeve proizvode, može se navesti ovdje početak njegove *Spomenice uz moju pedesetgodišnjicu misnikovanja* — jer

je tu pisac iznio jedan lični motiv pa je prema tome mogao biti neposredniji. Taj početak glasi:

Ti, Bože sveti, besmrtni i jaki,
Kog te stvoriteljem priznava svaki,
Štogod ih se sjajem pod sunčevim kreće,
Ili pod nebesnim utvrdama lijeće,
I što hrane plodne ravnine i gore,
Il' valovno mrijesti po dubinam more:
Sve to tebe, vječnog gospodara, štuje
I sveudiljnoj se tvojoj moći ponizuje.

E, čim sunce žarko iza mora sine,
Cijelo podnebesje rado mu se smine,
Spram njim ptice pjevnu iz zelena busa,
Njem se prigne cvijet sa ljiljana rusa
I klanja se klasje, što prodolje kiti,
I trepere s lozja grozdi vinoviti.

Ah! Što ne bi žarko to sijalo sunce
I grijalo gorja, dole i vrhunce,
Što li spram njim ne će pjevat s lozja ptice,
Što li ne bi cvale ruže i ljubice,
Što li ne bi morski židali se vali
I dubljine svoje na poklon mu zvali!...
A to sunce Ti si, o sveti Gospode!
Što stvori i sredi i zemlju i vode,
I da svakom biću zgode neizbrojne
Žića, al' uz to i zakone stojne,
Pak se miču stvori i zakone slijede
I svaki stalno svome cilju grede,
Samo čovjek budi uz slobodnu volju
Vijekom se trsi stić sudbinu bolju,
Rad šta proučava i zvijezde bajne
Hteć dokučit umom tvoje vječne tajne
I utražit svrhu beskrajne iskoni,

Al' sve više tlapi, što u dublje roni,
Te zahman se umnik s razumivom trudi,
Jer u mašti bujnoj neizvjestan bludi
I premda mu među izvjesnu odijeli,
Do koje no da se umnostvovati smjeli,
Ipak se oholi za zanosja drska
I zakonu vječnom podvrći se mrska,
Kad ne poima prvlje tvoj odlučaj pravi,
Dok ga istiniti učitelj ne javi,
Sin tvoj Isus, Oče, kog ti iz visina
Posla da rasvijetli zastor umnih tmina.[2]

U istome tonu nastavlja se pjesma, još četiri puta toliko dugačka.

Koliko se, međutim, dade osjetiti već iz navedenih stihova, pjesma uopće nije potekla iz jednog jedinstvenog jakog osjećaja. To je nizanje stiha za stihom, jedne misli za drugom. Niti su te misli nove, ni izvorne, niti ih je pisac jače osjetio. One ne stoje jedna prema drugoj u organskoj svezi, jer nisu potekle iz jedne središnje misli, okosnice čitave pjesme. Pisac je, očito, osjećao potrebu, da o pedesetgodišnjici svoga misnikovanja nešto napiše, ali je, ne osjetivši kod toga ništa osobito i lično, jednostavno metao u stihove najsvagdašnjije poglede. Čak iz pjesme ne možemo razabrati nikakav jači religiozni osjećaj, koji bi mogao da ima i svjetovnjak. Stihovi su hrapavi, ritam nesiguran, srokovi obični — i danas takve pjesme ne bi štampao ni jedan list određen za književne početnike.

U navedenoj pjesmi, koja je nastala u staračkim godinama, ove su negativne strane jače istaknute. Ima među Mar-

[2] Vijenac 1895, *Posvetnici.*

tićevim mladenačkim pjesmama relativno mnogo boljih od ove. Mnogo je bolji od spomenute pjesme i navedeni već početak *Plača Bosne*. Tu ima poleta, ima vatre, ima iskrenog ogorčenja. Ali ni to nije lirika, već više topla retorika. Što je najgore, pjesma nije u cjelini takva, kakav joj je početak, već se u nastavku — bez poezije — po redu nabrajaju države i narodi, koji bi Bosni mogli i trebali pomoći. Poslije potresnih vapaja, Martić nije znao pjesmu zaokružiti, nego je prešao u banalnost.

Alaupović je bio oduševljen Martićevom pjesmom *Tužni glas za vječni spomen Ivanu Franji Jukiću*. Najljepšim Martićevim plodom držao ju je i fra Oton Knezović te ju je u svoju knjigu prenio u cjelini. Početak joj glasi:

Eto doli niz tursku krajinu
Banjaluka na vodi Vrbasu,
Naših starih ostala gradina,
Dosta puta krvlju okaljana,
Dosta pustih ostavila kapa,
Puno kletih zapamtila jada;
Tu se često kobne sluče stvari,
Pa se česti jadni čuju glasi.
Nu to, brate, davno nije bilo,
O Jurjevu ljetošnjemu dnevu:
Sinu munja u pol bijela dana,
Stade žarko počivati sunce,
Sjajno sakri u oblake lice;
Pada magla od neba do tala,
Pokri tama brda i doline,
Po krajini visoke planine,
Pa stadoše dažditi oblaci;
Nije, pobro, rosom rosovitom,
Već olujom puno grozovitom,
Vijar puše, a gore se ruše,

Reć bi, nebo otvori se silno,
Bi reć, sinje podiže se more,
Preko brda turilo valove,
Iz ponora zahitilo žalo
Ter posipa krvavu krajinu;
Vrbas rove niz doline ravne,
Valja pusto drvlje i kamenje,
Smeće sjetvu, potapa čajire,
Razvaljuje po polju torove,
Plavi stoku i kolibe valja,
Kori bijele niz obalu kule,
Na svom ništa ne ostavlja stanku;
Štogod živo tu se prigodilo,
Svak se griješnoj poplašio duši,
Nica pada, crnu zemlju ljubi,
Tuče prsa, bije se za grijehe;
U kog se je prigodila majka,
On sa svojom oprašta se starom;
U kog vjerna desila se ljuba,
I on pada u krioce vjernoj!
Za vječite blagoslove pita;
Čini mu se, suđen danak dođe,
Pa s njom više vjekovati ne će.
Bože mio! čuda neviđena!
Neviđena, ni pripoviđena!
Istom nešto čiknu iz oblaka
Kano ljuta u procjepu guja;
Jadan brate, jadovita glasa!
Kud prohodi, rosna vehne trava,
Kud prolijeće, odlijeće lišće,
Kud dopira, puca i pećina,
Ona steća u planini stijena,
Kamo l' ne će srce u junaku!
To ne bila prisojkinja vila,
Ona kliče u žalosne glase,
Cvijeleći jelovoj dubravi
Naričući mraku i oblaku;

Kako tuži, do bora se glasi:
Ajme! Meni do bora miloga,
Jao! Kobni u godini dane,
Ajme! Moje zelene dubrave,
Ajme! Moje po gorame druge,
Jao! Moja kola i sijela,
Ajme! Mladi po dolinam momci,
Jao! Bijele što čuvate ovce!
Smrkni dane, ne ogranuo mi,
Stani žarko, ne grijalo, sunce,
Ječte gore, ne zelenile ga,
Ne cvijetaj, smilje i bosilje,
Moje drage ne igrajte druge,
Razvrzite i vesela sijela,
Ne pjevajte, čobani mlađahni,
Zaturite diple i svirale,
Zatuhnite gusle i tambure.

U sličnim stihovima nastavlja se pjesma u 409 deseteraca. Izraz je jak, u njemu ima uvjerenja i zanosa — ali cijeli njezin dojam kvare pretjerana patetičnost i namjerna alegoričnost. Današnji čitalac, koji ne zna, što je za Bosnu značio Jukić, teško će se probiti kroz oklop alegorija, da pjesmu razumije, a kamoli da još k tome osjeti potresnost događaja, kakav je bio za bosanske kršćane smrt ovakva čovjeka. Martića je lakoća, kojom je stvarao stihove, tako zavodila, te je svoja čuvstva toliko razrijedio, da ih iz pjesme gotovo ne osjećamo zaglušeni od topota zvučnih riječi.

Tako je i s ostalim Martićevim prigodnicima. Nigdje njihov pisac nije uspio da stvori pjesmu: da iskren i jak doživljaj potpuno zahvati u građi riječi. Svuda samo opjevava, ali nigdje ne pjeva. Kolikogod se od zgode do zgode kod njega može naslutiti kakvo jače čuvstvo, opet on svoje opje-

vavanje toliko razvlači, da se ono gubi u mnoštvu riječi i nepotrebnih pojedinosti.

3.

Značajke Martićeve prigodničarske poezije opažaju se u pojačanoj mjeri u njegovim epskim pjesmama, a osobito u *Osvetnicima.*

Kad se govori o *Osvetnicima*, onda prije svega treba istaknuti, da to nije nikakvo jedinstveno djelo, nego samo zajednički natpis za niz pjesama, što ih je Martić izdavao kroz dulji niz godina, iz različitih pobuda i u različitim mjestima. Kad je izdao prvu knjigu, *Obrenov* (1857), vjerojatno nije ni slutio, da će taj posao — prikaz sukobâ između Turaka i kršćana — nastavljati sve do godine 1883., u daljih šest knjiga: *Luka Vukalović* (1862), *Boj turski i crnogorski god. 1862.* (1863), *Kiko i Zelić* (1876), *Ustanak u Bosni Hercegovini 1876.—1878.* (1881), *Hadži-Lojina krajina* (1881), *Posjednuće Bosne i Hercegovine po ces. kralj. vojsci godine 1878.* (1883). Tek god. 1893., kad su u Sarajevu stali izdavati njegova *Pjesnička djela*, on je svojih sedam pjesama o prilikama u Bosni i Hercegovini sabrao u jednu knjigu i izdao ih pod zajedničkim natpisom *Osvetnici.*

Inače pojedine Martićeve epske pjesme ovoga ciklusa nemaju među sobom nikakve organske veze niti su ispjevane sve na jedan način. U pojedinima se od njih pjeva o različitim ljudima i događajima, te za razumijevanje jedne nije potrebno da se pozna i druga. Kolikogod se u nekima pojavljuju ista lica (Luka Vukalović, Mirko Cerović i t. d.), ipak se u svakoj crtaju nezavisno od druge. U *Osvetnicima* nema

ni vremenske povezanosti. Dok se u najvećem njihovu dijelu priča o događajima od pedesetih godina do okupacije Bosne i Hercegovine, u središnjoj, četvrtoj pjesmi *(Kiko i Zelić)* prikazana su zbivanja iz godine 1832., koja nemaju nikakve izravne veze s događajima, koji su uzrokom političkim promjenama u Bosni iza g. 1848.

Osvetnici nemaju niti jedne idejne osnove. U prvim njihovim dijelovima Martić slavi Crnogorce i Srbijance, očekujući upravo od njih oslobođenje bosansko-hercegovačkih kršćana i ne praveći razlike između katolika i pravoslavnih. U posljednjim pak svojim pjesmama toga ciklusa istupa ne samo kao izrazit katolik i austrofil, nego čak i grdi Crnogorce i Srbijance. On tvrdi, da su oni elemenat nesposoban, da oslobađa druge, kad se ne mogu srediti u vlastitoj kući. Posljednji su dijelovi *Osvetnika (Hadži-Lojina krajina, Posjednuće Bosne i Hercegovine)* u potpunoj protivštini s prvima, jer autor u njima psuje ono, što je u prvima uzdizao.

U svome prikazivanju ljudi i događaja Martić je veoma jednostran. Sam je na pr. prikazivao Kiku i Zelića na početku pjesme, koja po njima nosi natpis, kao seoske dangube i otmičare, koji se odmeću u hajduke, jer ih društvo više ne drži svojima ravnopravnim članovima. Ali te iste ljude prikazao je u toku pjesme kao narodne junake. Obrnuto, iz povijesnih je podataka poznato, pa i od njega sama, da ga je god. 1878. zaštitio sam Hadži-Loja, kad ga je sarajevsko mnoštvo htjelo napasti kao austrijskoga doušnika. A ipak on toga svog zaštitnika, u ovom slučaju kavalira, prikazuje u svojoj pjesmi kao drumskog razbojnika.

Između pojedinih dijelova *Osvetnika* nema ni formalnih srodnosti. Dok je najveći dio tih pjesama ispjevan u narodnom

desetercu, u četvrtom je odlomku *(Kiko i Zelić)* Martić najednom uveo srok!

Međutim, sve su to stvari više spoljašnje naravi, i od njih samih ne mora zavisiti unutarnja vrijednost tih pjesama, nego od toga, kako je njihov tvorac znao da svoje gradivo proživi, da ga produbi, da stvori lica jasna i puna, da možemo iz njih i danas osjetiti nešto općenoljudsko, nezavisno od povijesnih podataka. A upravo u tome je Martić slabiji negoli i jedan bolji hrvatski književnik njegova vremena.

Martić je u sedam knjiga svojih *Osvetnika* iznio golemu građu, ali nigdje nije uspio da je zaokruži, da dade potpunu doživljajnu cjelinu. Izuzetak od toga čini samo *Obrenov* — no ni to nije zasluga samoga pisca, već po svoj prilici posljedica činjenice, što se tu sasvim poveo za Mažuranićem. U tome pogledu nije mnogo bolji ni *Luka Vukalović*, što ga inače drže najboljim dijelom *Osvetnika.* I ovdje je opisan Luka uglavnom kao hajduk i zatim kao pobjednik, ali njegova ličnost nije potpuno prikazana. U kasnijim se on pak pjesmama jednostavno gubi — a da nije rečeno, kako ni zašto, iako su upravo duševni lomovi Luke Vukalovića, kao povijesnog lica, za pjesnika mogli biti veoma zanimljiva građa. Čini se uopće, da je Martić samo k izradbi prvih dijelova svojih *Osvetnika* pristupio s jasnim književnim namjerama: da piše cjelovita i zaobljena djela. No što dalje, to je nakana postajala sve slabijom. U toku rada ostajao je on samo kroničar sasvim svježih događaja, nižući ih onako, kako su jedan za drugim dolazili. Ako je imao pri ruci mnogo materijala, pisao je mnogo; ako je pak imao malo građe, pisao je malo. Tako činjenice, što ih Martić opisuje, ne dobivaju u njegovim pjesmama mjesta razmjerno prema unutarnjoj svo-

joj veličini, nego prema količini gradiva, što ga je o njima poznavao. Najčešća je pak kod Martića pojava, da on događaja ne zna zaokružiti u cjelinu, već prekida pripovijedanje tamo, gdje se, naoko, svršio događaj, što ga opisuje. Historik tako može raditi, ali umjetnik mora da sve u sebi proživi do kraja.

Martić je u svojim knjigama iznio velik broj lica — uglavnom sve ljude, koji su se u Bosni i Hercegovini bilo kako istakli u onim godinama, što ih je obuhvatio. No on nije znao, da ih oživi, da ih plastično prikaže, da se njegova lica čitaoca mogu dojmiti kao ljudi, bez obzira na stvarne modele, prema kojima su rađeni. Njegove pjesme ne ostavljaju dojam djelâ, što ih je stvarao umjetnik na osnovu punih i snažnih vizija, nego izazivaju gotovo zbrkane slike. Čitalac *Osvetnika* vidi pred sobom samo komešanje ljudi, smjesu zgoda, bitaka, dogovora, zasjeda i t. d., bez pravog početka i kraja. Junaci dolaze i prolaze, događaji se nižu jedan za drugim — sve bez duboke uzročnosti i povezanosti, što je u svome djelu podaje pravi umjetnik-stvaralac.

Relativno je još najbolje komponiran prvi dio *Osvetnika — Obrenov.* Ali je ta pjesma uglavnom imitacija »Smrti Smail-age Čengijića«. To se može razabrati već iz podjele na pjevanja i njihovih naziva. Pjesma je razdijeljena u 6 dijelova, koji nose natpise: *Sudbovanje, Drobnjak, Bašibozuci, Herceguša, Krsno ime, Osveta.* Tu se opisuje s jedne strane miran i sretan život Crnogoraca, a s druge tursko haračenje. Slično kao što i u »Smrti Smail-age Čengijića« nakon »Agovanja« Novica odlazi k Crnogorcima, da se osveti, tako u *Obrenovu* Drago Obrenov, kome je aga oskvrnuo ženu, bježi iz tamnice, leti među Crnogorce i napada u noći nasilnika,

kad je kupio harač; ovaj pogine kao i Smail-aga. Sličnost između Martića i Mažuranića nije samo u kompoziciji, nego i u pojedinostima, pa i u mnogim prizorima. Podudaranja u stihovima ima toliko, da ih je nemoguće sve navesti. No divnu jednostavnost Mažuranićeve pjesme Martić je pokvario silnom razvučenošću. Unio je mnoge preobične opise, patetičnu retoriku. Umjesto jasnoće narodne pjesme, za kojom se povodi, Martić sve izvodi neke mutne alegorije, unosi u pjesmu elemente staroklasične mitologije i t. d.

Utjecaj Mažuranića ne osjeća se samo u *Obrenovu*, nego i u kasnijim pjesmama, kad je Martić već mogao biti samostalniji. U trećoj knjizi *Osvetnika (Boj turski i crnogorski 1862.)* govori na pr. crnogorski knez:

O junaci, vrli zatočnici
— — — — — — — — —
No žalite otačastva svoga,
Vaši djedi za njega su mrli,
I oci vam za njeg umjeraše,
Pa za nj i vi krvlju dugujete.

Martić rado etimologizira, ali uvijek na štetu pjesničke vjerojatnosti. Zupci, rodno mjesto Luke Vukalovića, nose po njegovu tumačenju zato ovo ime, jer je tu nekad Kadmo bacio zmajevske zube. Drobnjaci u *Obrenovu* nose ovaj naziv, jer su nekad tamo Crnogorci ubili Usren-bega:

A drobne mu pokopali gnjuse
Bez barjaka i mečeta sjajna
Negdje tamo u predjelu bojnu.

U Martića ima mnogo naivnosti:

Der ponudi kneza cetinjskoga.
I podaj mu moga ultimata
(Ultimat je zadnja prijegovorka).

Mnogo prostote nalazi čitalac tamo, gdje je trebalo da bude jako mjesto. Strahotu bitke opisuje Martić riječima:

Škrklje zvrču, pukle tikve frču.[3]

Pored utjecaja Mažuranića, u Martića ima i utjecaja Kačića, ali i opet banaliziranog. Kao što je i Kačić držao potrebnim da uvjerava čitaoca, kako su kršćanski junaci doista uspijevali da odsijeku velik broj turskih glava, tako je to činio i Martić:

Reć će tkogođ: da su tikve glave,
Ne bi dali, da se tako gnjave,
No ja lažem, što ih tako važem,
Al' jamce vam vidoke zalažem,
I žalosne svjedoci su vile
Da su cijenu još o nižu bile.[4]

4.

U mnoštvu Martićevih deseteraca ima i ljepših mjesta, gdje je pisac, nošen iskrenim čuvstvom, našao toplijih i iskrenijih izraza. — U *Obrenovu* na pr. vrač proriče agi zlu kob riječima:

A što konji podvriskuju torni,
I što britka podzvekuje ćorda;
To su neki najprečniji jadi.
Konj ti veli: jaši, gospodaru,
Ćorda hoće, da je pašeš, ago,
Ja ti velim, da bježimo, ago.

---

[3] *Osvetnici*, str. 441.
[4] *Osvetnici*, str. 235.

U *Boju turskom i crnogorskom god. 1862.* Martić opisuje komešanje u bitki i vojvodu Mirka:

Junak jada, ne što duhom strada,
Da njegova poginut će pravda,
No što vraga ne može da svlada;
Mirko jada ne što s rana strada,
No što mu se vid oku ukrada,
Da ne vidi, ko je na mejdanu.

U istoj pjesmi ima i po koji topliji lirski izljev:

Crna zemljo, je li tebi teško
Ov'like nas držat na sebire,
U ovako nemilu prijenju,
Ja l' nas žderi, ja l' dušmane žive,
Da se jednoć krvni rastanemo,
Da se drtna okanimo jeda,
Ne bi li nam manje grijeha bilo!

Stariji su kritičari imali pravo u tome, što su prve dijelove *Osvetnika* proglasili vrednijima od ostalih. Prednost prvih dijelova doduše nije u djelima kao cjelini, nego u pojedinostima. Kolikogod Martić nije znao plastički prikazati lica niti zaokružiti događaje, na pojedinim je mjestima ipak znao djelovati snažnije. Tako je na pr. prilično lijep odlomak, gdje se opisuje žena Luke Vukalovića, kad joj se muž odmeće u hajduke:

A ljuba ga sa jadom pogleda,
Bijedna ljuba stoji zabludena,
Kano hladna na raskršću stijena:
Jadila bi, plakala bi hudo,
Al' će svome zadat rane vojnu,
A vrnut ga zna da kući ne će;
Kloni lišce, crne vjeđe svija,

A na srcu cvijel zauzbija . . .
Tek mu veli na rastanku teško:
Zar ti ode u hajduke, Luka?
Pa po tome već govora nema,
Bijelo žarom žarila je lišce,
A puče joj srce u njedrijeh.

Efektnije su u Martića različite apostrofe — spojene obično s opisima mjesta:

Nevesinje, ne bilo te inje,
Nit te ptice prehodile sinje!
Reci meni kano rođenomu,
Što su tebi sela nevesela?
Nit pjevaju nit godove služe,
Što li krda pasu bez ojkanja,
Kakvo narod sneveselje ganja?

Zelen bore! Povij zemlji grane,
Pa nadnesi nad Gabelu Staru,
Gdje se Krupa u Neretvu kruti,
Vidi, što se tiha voda muti,
Što l' Gabela puši u magluši.

Ljuba Luke Vukalovića ovako apostrofira gore:

Sinje gore, vi ne bile puste,
Ni mojemu neobične vojnu,
Ni njegovoj od zle kobi glavi,
Ne žal'te mu hlada bukovoga,
Ni kladenca vrela studenoga,
Nek umoran nije željan hlada,
Neka mojih ne osjeća jada,
A vi bijele po gorama vile,
Hranite ga, i obranite ga,
I drugujte, al' ne mamite ga,
Jer ako mi zamamite vojna,
Ja ću ići za goru na vodu,
Pa ću mutit bistricu vodicu.

No ovakvi su primjeri u tome moru riječi bez poezije rijetki. Ovakva se mjesta u većini Martićevih pjesama osjećaju kao slučajnosti, jer je pisac nakon njih redovno zapadao u banalnost i razvučenost. Koliko je bio daleko od pravog pjesništva, najbolji je dokaz na pr., kako je divnu Mažuranićevu sliku smrti (u »Haraču«) razvodnio u velik niz stihova. Mažuranić je kratak, jasan, pun dojma i istinitosti:

U odjeći noći crne,
Prika u krvcu smrt po polju grezne;
Plahom munjom oči joj se svijetle,
A kroz kosti hladan vjetar duje,
Glasom groma grozna podvikuje:
Sada »kuku«! sada »medet, medet«,
Sad »Pomozi, o Isuse blagi!«
I uzdiše, pišti, ciči, hripi,
A pak grabi sad krste, sad Turke,
Ter im svojijem ruhom oči veže.

Martić je naprotiv opširan, neprirodan:

Po po dola crna baba šeta.
Baba crna u crnilu crnu.
Ona šeta, ništa njoj ne smeta,
Da što skobi, da pokosi njome,
Ruke grablje, da grabi za njome,
I vrč ijeda za lijeka prijeka.
Baba vreči, a dolina ječi;
Baba leše po ledini valja,
Mniš, ona je vidarica stara,
Pa junakom teške rane blaži;
Ali ona ima l' još tko traži,
Da mu gorcih trebuje ponudah,
Pa ga žučju i čemerom davi
I kosijerom oko vrata gnjavi...
Baba vreči, a dolina ječi,

A za njom se vukodlaci vlače;
Mniš, da idu, da junake vrače;
Ali oni krvcu loču vruću,
Dok se vrane, da se njome hrane . . .
Baba vreči, a dolina ječi,
A za njome mrci vuci skaču;
Mniješ, idu, da junake plaču;
Ali oni konjsko meso žvaču,
Dokle svane, da se njime hrane,
Baba vreči, a dolina ječi;
Za njom lete orli i gavrani;
Mniš, da žale leše raskajani,
Pa iznad njih od žalosti lijeću;
Al' junakom crne oči kreću,
Ter se vrane tim u mraku hrane.
Baba vreči, a dolina ječi;
Za njom crne gužvaju se guje;
Ne gužvaju, da junake brane,
Već junačkim srci da se hrane . . .
Baba dreči, a Grahovac ječi,
Vuci viju, vukodlaci hrču,
Orli klikću, a gavrani grču,
Ljute crne pocikuju guje,
Glave leže i na strave reže,
A sva noćna crna strava stravi.[5]

Slično je i s opisom Lukine čete:

Otišće se niz klisure Luka,
Za njim drugi svi ko povezani,
Njih konopci ni uže ne vežu,
No jih sile novog bratstva stežu.
Slijede se, ne ostavljaju se,
Jer će ginut jedan za drugoga;

[5] *Osvetnici,* str. 264.

Vrletno je, al' je njima ravno,
Daleko je, ali mogu doći
Preko duga pramaljetna dana;
Nit jim ima piva ni jediva,
Nit umora nogam laganijem,
Dok ne dođu, gdje im volja doći.
Greli momci, ko u jatu vuci,
I od bijela krijući se dana,
Preko kosa i lomnijeh strana,
Harna sreli putem susretnika,
Susretnika Luku svećenika[6]

— — — — — — — — —

5.

Jedno od djela, po kome je Martić među ostalim postao također poznat, naročito po školama, jesu *Narodne pjesme o boju na Kosôvu*. Tu je on htio — po uputama Armina Pavića — rekonstruirati »Lazaricu«. Taj njegov posao nema s poezijom također ništa zajedničko.

Samo nastojanje, da se rekonstruira »Lazarica«, i briga o načinu, kako da se to učini, odjek je Wolfove teorije o postanku Homerovih epa. Armin Pavić s naročitom je ljubavlju nametao ovakve probleme i hrvatskoj književnosti. Oni su zanimljivi samo filološki. Rekonstruirati pjesničko djelo, ličnu tvorevinu, uopće nije moguće — i u tome pogledu svi su napori zabluda. Svi pokušaji u tome pogledu ili uopće nisu uspjeli ili su — kao u slučaju Mažuranićeve popune »Osmana« — doveli do nove tvorevine. Da netko napiše »Lazaricu«, nije potrebno samo da uspostavi vezu između pojedinih po-

[6] *Osvetnici*, str. 181.

znatih pjesama o Kosovu, nego da ujedno stvori djelo, koje će biti organska cijelost, koje će biti prodahnuto jednim jedinstvenim duhom. Ljepota pjesama o boju na Kosovu nije u tome, što je u njima opjevana jedna narodna katastrofa, nego u činjenici, što je u njima na jedinstven način izneseno nešto duboko ljudsko; ono, što je nacionalno, dignuto je u višu sferu čovječnosti i religioznosti.

Martić je svoj zadatak držao neke vrste krojačkim poslom, gdje su potrebne samo niti, da se iz raspadnutih komada stvori nekakav odjevni predmet. Sva dubljina »Smrti majke Jugovića«, »Kosovke djevojke« i t. d. u njegovoj je popuni gotovo sasvim izgubljena, a ipak cjelina nije dobila ništa, jer pojedini dijelovi (na pr. dio o Banoviću Strahinji) strše odviše snažno iz čitavog sklopa. Iako je bio prozvan Homerom narodne pjesme, Martić nije mogao potpuno shvatiti ljepote pojedinih narodnih pjesama. Njegovi stihovi, umetnuti između tobožnjih odlomaka »Lazarice«, pokazuju, kako je on bio duboko ispod narodnog pjevača. — Tako je na pr. između narodne pjesme o Musiću Stevanu i pjesme »Car Lazar i carica Milica« upleo razgovor između Miloša Obilića i carice Milice. Milica je usnula čudan san, a Miloš joj ga tumači nepovoljno predviđajući na Kosovu smrt svih bliskih joj ljudi. Martić pjesmu nastavlja riječima:

Kad Milica zato razumjela,
Žalosna se nađe na srdašcu,
Pa Milošu besjedila svomu:
Mio zete! Kad bi išto bilo,
Da bih ti se molila nevoljna,
Molim ti se, da moliš Lazara,
Da ostavi meni ciglenoga,
A od devet braće Jugovića,

Ako bi se prigodilo ružno
Na Kosovu polju nebogomu,
Ne bi l' koji ostao uza me,
Da ne gine pleme Jugovića.

Što punici Miloš odgovara?
»Nijedne ti ne ću reć Lazaru,
Svu noć si mu na ruci prespala,
Mogla si mu govoriti sama,
I zamolit svoga gospodara.«

Sad Milica ide Lazaru, i djelo se nastavlja pjesmom »Car Lazar i carica Milica«.

Ljepota je narodne pjesme u tome, što je u njezinim najboljim primjercima sve rečeno na savršen način. Ni jedne riječi nema previše, ni jedne premalo. Ton uvijek odgovara situaciji, a sve je prožeto najvišom plemenitošću. — Martić je često plitak, á katkad i prost. Pjesma »Car Lazar i carica Milica« može se po ljepoti porediti s Homerovim rastankom između Hektora i Andromahe; čak je u našoj narodnoj pjesmi motiv još produbljen. Martićeva je pak popuna vrlo plitka. Miloš govori Milici: Svu noć si Lazaru na ruci prespavala — kao da je ona tek udata snašica, a ne baka, i kao da ovakav ton uopće odgovara gotovo svetiteljskom liku cara Lazara!

Pored dijelova *Osvetnika* Martić je izdao u zasebnim knjigama još i pjesme: *Obrana Biograda* (1887) i *Put u Dubrovnik* (1880). *Obrana Biograda* počinje se stihovima:

Knjigu piše sveti otac papa,
K a l i s t treći imenom bijaše,
Pa Ivanu šalje Kapistranu
Preko zemlje Ungarije ravne,
Gdje ga stigne, da ga hitro nađe;

U knjizi mu besjedio papa:
Čuj, Ivane, moj valjani sine!
Po Isusu brate rođeniče,
Po njemu smo ko od jedne majke,
Prošo si mi Italiju ravnu,
Sve gradove Germanije silne,
Prehodio i Češku ubavnu,
Snishodio i u Vlašku ravnu,
Svud si službu odslužio divno,
Postio si, Bogu se molio,
Propovijedo slavu Isusovu,
Morio se i sustao nisi;
Pa za tobom iđu dobri glasi
I t. d.

U čitavoj je toj pjesmi, u kojoj se slavi Ivan Kapistran, samo versificirana povijesna građa, u stilu narodne pjesme, prema podacima O. Amanda Hermanna. Martić nije ni pokušao svog slavljenika oživjeti i prikazati na svoj način, čineći ga središnjim likom umjetničkog djela. Zadovoljio se time, da u stihovima prepričava isto, što su drugi rekli u prozi.

Put u Dubrovnik je knjiga, u kojoj Martić prikazuje svoj put od Kreševa do Dubrovnika, opisujući mjesta, što ih je usput vidio, i događaje, što ih je doživio. I opet je sve to opjevavanje bez središnjeg doživljaja. Ovako na pr. opisuje Mostar:

Lijepo je, pa niz Polje Bijelo.
Al' ljepote do Mostara nema.
U njemu je pitomina steća,
Smokve zore, vino se otače,
Crljeni se šipovo stabarje,
A duhani na sušilu nišu,
Žute tunje miloduhom dišu,
Nije zjati na te pogledati,

Već dojami šipka sladoljuta,
Pa zagasi želji žeđu vruću,
Dok ne sjedneš na tratinu ravnu,
Pod odrinu grožđem navješanu,
I ovnova dobaviš se mesa,
Istom zdravi crljeniku pivo,
Sa prvom ćeš zapjevati Marka,
Drugom ćeš se odužiti duga,
A trećom će uljuljat te vile,
Ne ćeš znati, kud su te zanijele,
Al' ćeš snivat razboje krvave,
I poznavat po mejdanu glave,
Pipat ćeš se, da i tvoje nema,
Pa se prenut i zapalit lišća,
Što ga puši i careva majka,
Kako će ti odlanuti jadi,
Da si lego zmiju na srdašcu,
Ona će se od tebe odleći,
Istom ti je sve do mora ravno,
Pa ćeš mi se pofalit, junače,
Kako ti se u Mostaru vida.

6.

Martić je bio vrlo obrazovan čovjek. Poznavao je staroklasične jezike i književnost-kao i najglavnije žive evropske jezike s književnostima. Prilično je prevodio. Pohrvaćivao je međutim tako raznolične stvari, da se i po tome vidi nedostatak dubljih ličnih pogleda na umjetnost. O vrijednosti njegova prijevoda Racinove Ifigenije iznio je dr. Drago Ćepulić, u članku »Racine en Croatie« u Analima Francuskog instituta u Zagrebu (g. 1940), sasvim nepovoljno mišljenje: Martić je iskrivio Racinov stil i nerazumljiv je. Početak

Chateaubriandova »Renéa« u njegovu prijevodu, pod natpisom *Bijedni Novak,* glasi na pr. ovako:

Kada Novak u Načeju dođe,
A Načej je u Indiji ravnoj.
Imaše se oženit Novače,
Ko i drugi tog naroda ljudi.
Pa se momak oženio lijepo,
Da se pučkom sliči običaju . . .

To ima da odgovara rečenicama izvornika:

»En arrivant chez les Natches, René avait été obligé de prendre une épouse, pour se conformer aux moeurs des Indiens.«

Očito je, kako Martić nije shvatio, da umjetničkog djela ne čini samo sadržaj, već i lični stil pisca.

Pod starije dane, u miru, kad je iz Bosne nestalo turske vlasti, Martić više nije morao biti narodni radnik pa se mogao više predati svojim vjerskim čuvstvima. Iz toga vremena — pored pomenute *Obrane Biograda* i *Puta u Dubrovnik* — potječu i njegovi *Posvetnici* (1895).

Posvetnika uopće ne možemo smatrati izvornim Martićevim pjesničkim djelom. U knjizi pod tim natpisom sabrano je šest pjesama: 1) *Spomenica pri zlatnoj misi* (početak već naveden) — 2) *U slavu pedèsetgodišnjice biskupovanja svetog oca Pape Leona XIII.* — 3) *Pjesničke kitice svetoga Frane Asiškoga* — 4) *Obraćenici svetoga oca Frane Asiškoga* — 5) *Jakovina Todski* — 6) *Sveti Antun Padovanski čudesnik.*

Prva i druga pjesma sadržavaju prigodne refleksije, dok se u ostale četiri jednostavno u stihovima prepričavaju legende o dotičnim svecima. Martić nije uzeo lik Franje Asiškoga i nastojao ga psihološki objasniti ili ga prikazati na

svoj način, već je samo u stihove prenio podatke, što ih je našao u svojih francuskih i talijanskih autora, Ozanama i Cesarija.

Nije bez značenja, da su *Posvetnici* napisani većinom u osmercima, i to u sestinama, po uzoru Gundulićevih »Suza sina razmetnoga«. Martić tu pjeva ovako:

Kad množ druga Frano steče
Nebrojnijeh po svijetu,
U Asiz jim zbor nareče,
Da se tu s njim svi susretu,
Koji su mu slijedci pravi,
Da im stalan red postavi.

Pa gdje u grad tu nagrnu
Nenadane odsvud čete
U odijelu grubu, crnu,
Grad zamnije, puk se smete,
Čudeći se čudnoj vojsci,
Ne znav, kud će taki bojci.

Nu zgledavši ljude čudne,
Gologlave, bosonoge,
S teška puta toli trudne,
Sve nevoljne i uboge,
Sjetili se, da te čete
Frani idu na zavjete.

I t. d., sve na isti način, kroz sve pjesme. Ovaj odlomak nije namjerno izabran. Ima možda u *Posvetnicima* i koje bolje, a možda i koje gore mjesto, ali je ovo, po prilici, ono osrednje. Analiza bilo kakve vrste nepotrebna je. Isto tako nije potrebno dokazivati, kako to nije poezija. Martić je u ovim pjesmama ostao na visini onih pjesnika, u koje se ugle-

dao: Kavanjina, Mrnavčića i sl., koji su, radi vjerskih potreba, opisivali u stihovima živote svetaca i svetica ili raspravljali o vjerskim temama.

7.

O Martiću je rečeno, da mu je jezik »kao suza čist« (Andrić). Martić je doista rođen u kraju, gdje se govori dobrim narodnim jezikom. Ali on nije uvijek pisao onako, kako je naučio u djetinjstvu, nego je bio neko vrijeme pod utjecajem slavenosrpskih pisaca, te mu je izraz bio tvrd. Poslije toga stao je pisati jezikom i stilom narodne pjesme — ali je i tada držao, da njegove pjesme dobivaju na vrijednosti, ako u njih unese srokove *(Kiko* i *Zelić)*. U svojim pak religioznim pjesmama *(Posvetnici)* stao je najednom pisati jezikom i stilom dubrovačkih pisaca.

O jeziku Martićeve slavenosrpske faze nije vrijedno govoriti. U doba pak, kad se povodio za narodnom pjesmom, često je nemilosrdno lomio jezik, stvarao nove oblike, prekrajao i nastavke i cijele riječi prema vlastitim pogledima. Pojedini su dijelovi njegovih *Osvetnika* upravo nerazumljivi zbog iznakažena jezika:

Na glas gromki, ko grad iz oblaka,
Nahrupila hrulja od Turaka,
Krvnik redi, posluh pomnji vlaka;
Danas da ste na Dubicu sjahli,
Šokcem sjutri dan Gospojin mali,
I vi poći kud misari grelje,
Pa čim misnik dočita vanđelje[7]
I t. d.

[7] *Osvetnici*, str. 504.

Među prvim *Pjesničkim kiticama svetoga Frane Asiškoga* nalaze se ove:

I on s njima rad se druži
Kolo vodeć, pojuć pjesni,
I gospoda njega kruži,
Pa sav grad ga urnebesni
Prozva mladcem neobičnim
I mladeži cvijetom dičnim.

I s te fale ponositi,
Ubran mladac miso zače,
Da će njekoć knezom biti,
Ter viteškim tragom mače;
Jamiv koplje on u ruku
Pridruži se bojnom puku

Vojevode Brijenskoga,
Koji kivan tad zarati
Na Fridriha Siciljskoga,
Jer mu zemlju krut prifati,
I starinska prava šteti
Ter pošao da se sveti.

Očito je, kako Martić nije shvaćao, da pravi pjesnik stvaralac ne uzima jezik odavde odande, nego ga nosi u sebi, kao sastavni dio svog bića, kao jedini mogući način izražaja. Jezik živi s njime i on s jezikom.

Martić je živio u vrijeme, kad su hrvatski romantičari htjeli stvarati umjetnu književnost na osnovi narodne. Ta težnja — inače značajna za cijelu evropsku romantiku — u hrvatskoj književnosti nije vezana samo uz određeno razdoblje, nego je u njoj sadržan jedan od bitnih zadataka hrvatske književnosti uopće. Kao što pojedinac stvaralac ima da

izradi vlastit, lični stil, tako i književnost nekog naroda vrijedi toliko, koliko je uspjela stvoriti vlastit izraz. Taj se u nekim crtama ima da razlikuje od izraza drugih naroda dajući tako vlastitoj književnosti opravdanje za samostalan i zaseban život.

Svojim kolebanjem između različitih stilova pokazao je Martić, da mu i nije bilo do toga, da stvori vlastit izraz. Svojim približavanjem narodnoj pjesmi i udaljivanjem od nje dokazao je pak, da nije shvatio ni bitne težnje romantizma u njegovim naporima, da stvori književnost narodnu po duhu i izrazu.

U tome se od njega na pr. bitno razlikuje Botić. Iako rodom Splićanin, čakavac, Botić je pri daljem boravku u Bosni toliko upio štokavštinu, da ju je učinio potpuno svojom. Njegov je stil i narodan i ličan, a Martićev u mnogo slučajeva nije narodan, a vrlo malo je ličan — ako se prevelika opširnost i lomljenje jezika ne shvate kao bitne oznake njegova izraza.

8.

U čitavoj toj golemoj književnoj proizvodnji, u tim tisućama stihova, badava ćemo tražiti ličnost tvorca. Nema ga čak ni u onim pjesmama, gdje Martić govori neposredno o sebi. Badava ćemo tražiti i u *Osvetnicima* i u *Posvetnicima* onoga lukavoga čovjeka, koji se pred Turcima znao klanjati kao njihov najvjerniji čovjek i dobivao od sultana ordene, a ovamo je pod pseudonimom u čitavim knjigama iznosio njihova zlodjela. Badava ćemo tu tražiti onoga Martića, koji je volio lov, koji je u svojoj ćeliji imao uvijek bačvicu vina

i koji se vrlo dobro razumijevao u kojekakve političke spletke. — Martić uvijek ostaje na površini stvari, opisuje događaje i iznosi misli, ali nikad nema snage da sve svoje doživljavanje zahvati na svoj, ličan način, da bilo koje svoje djelo prožme ličnom crtom.

Biografi tvrde, kako je Martić veoma brzo mogao pisati stihove. U »Slovincu« 1878. stoji, da je svoju knjigu *Pjesme o boju na Kosovu* napisao za dvadeset dana. Milko Cepelić pak pripovijeda: Pedeset izbrojiti ne ćeš, a pred tobom će stajati gotova Martićeva pjesma. — Sve je to vjerojatno potpuna istina, jer za Martića problem pisanja nije — kao što je za pravog stvaraoca — bio u tome, da najpreciznijim načinom izreče one lelujave vizije, što ih samo pjesnik može da vidi, nego u tome, da bilo kakav sadržaj ispriča u stihovima.

Martićevi su slavitelji tvrdili među ostalim, da je Martić nadvisio i samoga narodnog pjevača. U »Slovincu« 1878. napisano je na pr. ovo:

»Martić poznaje narodnu pjesmu, ali on je ne podražava, nego mu je ona samo osnov, na kome gradi umjetnu pjesmu. Dok narodna pjesma opisuje samo spoljašnjost, oružje i odijelo, Martić proniče do dna duše svojih junaka. Martić se diže visoko nad narodnog pjevača kao pjesnik umjetnik.«

Sve je to očito silno preuveličavanje. Opisujući na pr. događaje svoga vremena, Martić govori:

I cari se na posluh sabrali
Pa s Andrašom napravili notu,
Kojom kriče sultanovom taftu,
Ako zimus ne ugasi kavgu,
Nek se goroj na proljeće nada.
S proljećem će ustat Crna Gora,
Ni Bugarska mirovati ne će.
Notu nosi Hajdar efendija

Ka bijelu gradu Sarajevu,
Vijeće vije i reforme glasi
Što je slavno poslalo trocarstvo,
Al' od tijeh blazih reforama
Kobna Bosna još gore pohrama.[8]

A ovo, očito, ne stoji na višem stepenu negoli tipična »poezija« prosječnih narodnih pjevača, koji nisu pjesnici.

Tugomir je Alaupović, iznijevši otvoreno nedostatke Martićevih pjesama, ipak nastojao da ukupni dojam ublaži riječima: »A bio je pjesnik i po srcu i po duši, pjesnik dalekih herojskih vremena, kud i kamo veći nego je u pjesmama svojim.« — Ni ovo, ovako rečeno, ne će biti sasvim opravdano. Martić je možda bio rođen političar, lukav i mudar, upravo kao stvoren za prilike u Bosni, ali heroj nije bio, a niti pjesnik herojskih vremena. — Njegovi *Osvetnici*, započeti kao glorifikacija borbe za slobodu, svršavaju se zanosnim riječima u čast Austrije i cara Franje Josipa:

Eno orla preko neba bajna,
Što se vije od prijestola sjajna,
Preko Bosne i Hercegovine,
A car pravi po narodu pravdu,
I kakono žarko sjaje sunce,
Da se svako ogrije jednako.
Njegovo je tako milovanje,
Pa se hoće zadragati puče,
Od tri vjere s jednim vjerenikom,
I uz njeg se upoznati drazi,
Milovat se i uživat blazi.[9]

Ovo je možda pisano iz oportunizma, ali je Martić i na vlastitoj koži osjetio, kako je sve to daleko od istine, i kako

[8] *Ustanak u Bosni i Hercegovini*, str. 61.
[9] *Osvetnici*, str. 867.

je sudbinu Bosne god. 1878. riješio svatko, samo ne heroji. I to je završetak djela, u kome je izneseno toliko patnje, stradanja, borbe i krvi!

U svome prikazu Martićeve ličnosti fra Oton Knezović ističe, da je Martić bio izvanredan političar, i pri tom se poziva na jedan članak (u Hrvatskoj reviji, god. 1931), u kome se ističe, kako je Martić imao bolji politički instinkt negoli Štrosmajer i Starčević. Dok su ova dvojica, a osobito posljednji, bili protiv okupacije Bosne i Hercegovine sa strane Austrije, Martić je — koji se u mlađim godinama proglašivao i Srbinom — g. 1878. prešao na stranu Austrije. Možda se doista krije neka politička vještina u tome, da čovjek u različitim vremenima može zastupati potpuno različita stajališta. No p j e s n i k nema i ne može imati ovakvih sposobnosti. On do svojih zaključaka dolazi više srcem negoli umom i nije sposoban za zaokrete. Sa svojim pogledima on živi i umire, jer su oni izraz cijele njegove unutrašnjosti, a ne plod časa. Zato i jest stvaralac, zato i može da zanosi, jer čuva vjeru i polet tamo, kamo političar unosi račun i obzire.

Martić je u *Osvetnicima* prema tome bio, kao i u životu, više političar negoli pjesnik.

Nema mnogo poezije ni u Martićevim kraćim pjesmama — kao što je to tvrdio Alaupović — niti bi se iz *Osvetnika* dala izabrati bolja antologija — kao što je predložio Andrić — jer u njima toplijih i cjelovitijih mjesta ima vrlo malo. Martić uopće nije bio umjetnik-stvaralac, nego stihotvorac, pišući u duhu i prema potrebama svoga vremena. On je u *Osvetnicima* — kako je rekao Alaupović — samo kroničar svoga doba — kao što je to krajem 18. vijeka bio na pr.

kajkavski pisac pater Gregor Kapucin. U časovima iskrenosti priznao je to i sam. Prema njegovim riječima u predgovoru petog dijela *Osvetnika*, njegovo djelo ima bar tu vrijednost, što je točna kronika iz posljednjih desetljeća turske vlasti u Bosni i prema tome dragocjeno vrelo za povjesnike onih godina.

U pojedinim dijelovima *Osvetnika* ima odlomaka, koji se doimaju kao poezija, a isto tako ima boljih stihova i u Martićevim kraćim pjesmama. Ipak, takva su mjesta rijetka — a i ona su takve vrste, da bi ih, u času iskrenog zanosa ili ogorčenja, mogao napisati svaki inteligentniji čovjek, koji voli književnost i koji je donekle naučio da barata stihom.

To sve ne znači, da je Martićev književni rad bez ikakve vrijednosti. Svojim je *Osvetnicima*, bez sumnje, Martić učinio veoma mnogo, da su se naši ljudi izvan Bosne stali više zanimati za sudbinu svojih sunarodnjaka pod turskom vlašću. Budućim je pak povjesnicima bosanskih i hercegovačkih ustanaka pribilježio mnogo građe, kraj koje se, kao ni kraj njegovih *Zapamćenja*, ne može proći. Ova vrijednost nema naravno ništa zajedničko s umjetnošću.

Jakša Čedomil, koji je svojim člancima o Kumičiću i Gjalskome htio provesti reviziju hrvatske književnosti sa stajališta estetike, pisao je svoj članak o epskim pjesmama Grge Martića (u Iskri 1893) s nakanom, da pokaže, kako Martić nije ocijenjen prema zasluzi. Pjesnik Luke Vukalovića po njegovu je mišljenju silan umjetnik, i u kompoziciji, i u suglasju pojedinih dijelova. Deset godina iza toga vratio se u »Glasniku Matice Dalmatinske« opet na Martića završivši svoje razmatranje riječima:

»Pitat će tkogod: Je li sve suho zlato u Martića, da ga se samo hvali? Na to ne ću odgovoriti. Martić pripada velikom pokoljenju naših preporoditelja, a mi, koji smo malo pokoljenje malenih kritičara, nemojmo bar biti veliki nezahvalnici.«

Ta je obzirnost prema zaslužnu i staru čovjeku, kao što je tada bio Martić, razumljiva, opravdana i simpatična. Ali je Jakša Čedomil i sam kao kritik bio na čistu s time, da je vrlo opasno, kad se u književnosti kao zlato prikazuje nešto, što nije zlato.

Sve ove tvrdnje zapravo nisu ništa novo, jer su ih na drugi način iznijeli već i ljudi, koji su voljeli Martića (Alaupović među ostalima). Pače i sam Knezović — u svome pokušaju, da izdigne Martića kao pjesnika — kaže između redaka ovo isto. Samo se to mora reći izrazito i dokumentirano, jer inače gubimo jasnoću pogleda ne samo na našu književnu prošlost, nego i na samo bivstvo književnosti. Još se najviše približio istini Đuro Šurmin u svom nekrologu Martiću, u »Savremeniku« 1906., govoreći među ostalim:

»O Martiću se pisalo kao o našem Homeru, a Martić nije bio, jer nije ni mogao da bude Homerom, ma da su ga i vodile misli o homerskom umjetničkom prerađivanju narodnih pjesama. Uzeti i sve ‚Osvetnike' kao homersku pjesmu, značilo bi pregoniti hvalom i pred živim, a kamoli pred mrtvim.«

Na žalost, povod, zbog kojega je nastao Šurminov članak, nije dopuštao, da pisac svoje misli izreče do kraja.

Martić je izdavanjem svojih knjiga samo ispunjavao svećeničku i narodnu dužnost, te je, prema svom uvjerenju, izvršio svoju životnu zadaću. Ma da je o njemu Štrosmajer u nekoliko navrata, u pismima Račkome, pisao veoma nepovoljno (da je za novac spremam učiniti sve), previše smo blizu Martićevu vremenu, i premalo su nam poznati uzroci

njegova prijeloma u političkim pogledima, a da bismo ga mogli jednostavno kuditi i poreći mu poštenje. Martić je i sam — koliko se iz njegovih izjava vidi — osjećao, da njegovi pothvati u korist Austrije, pred okupaciju, nisu u skladu s njegovim dotadašnjim narodnim radom, te se borio u sebi i tužio na nečiji pritisak. Njegova kulturna, politička i socijalna djelatnost sačinjavaju jedan dio kulturne, političke i socijalne povijesti Bosne. I njegova književna djela zapravo su samo dio te povijesti. Cio njegov rad, povezan s njegovom ličnošću i njegovim doživljajima, dao bi obilno gradiva za vrlo napetu i vrlo zanimljivu romansiranu biografiju. U takvu bi djelu vjerojatno Martić izišao mnogo veći i zaslužniji, nego što izilazi kao književnik. Njegova književna djela ući će u hrvatsku književnu povijest samo kao dokumenti jednoga književnog razdoblja, ali ne kao umjetničke tvorevine.[10]

---

[10] Znatniji sastavci o Martiću: Slovinac (Dubrovnik 1878). — I. Despot, *Pjesnik Martić u Primorju* (Vienac 1885). — J. Čedomil, *Epske pjesme Grge Martića* (Iskra 1893). — Đ. Šurmin, *Epski spjev o Luki Ćukaloviću* (Vienac 1895). — F. Sedlar, *Pjesnička djela fra Grge Martića* (Osvetnici, 1895). — J. Dujmušić, *Jezik Martićevih »Osvetnika«* (Školski vjesnik, Sarajevo 1900 i 1901). — Prosvjeta 1902 (svečani broj u čast Martiću, s prilozima V. Deželića, M. Cepelića, I. Tišova, M. Preindsbergera). — *Spomen-knjiga fra Grge Martića* (Sarajevo 1906, s člancima T. Alaupovića, I. Despota, S. Kranjčevića, I. Strukića, I. Ujevića, M. Cepelića, S. Bana, J. Kolarića, N. Ostojića). — V. Dukat, *Fra Grga Martić i Vilim Korajac* (Rad 206). — A. Čičić, *Monografija o fra Grgi Martiću* (Zagreb 1930.). — *Fra Grga Martić pjesnik i političar* (Hrv. revija 1931). — Fra O. Knezović, *Grga Martić* (Sarajevo 1930). — M. Prelog, *Štrosmajer i bosanski franjevci* (Riječ 1930). — Napredak 1930, Franjevački glasnik 1930.

UZ MATOŠEVU PROZU

1.

Jednostavnost pravih i velikih umjetničkih djela nije posljedica njihove sadržajne i formalne jednostavnosti, nego je plod činjenice, što su njihovi tvorci znali svladati sve teškoće izraza. Ima uspjelih slika, za koje se čini, da je u njima nabačeno samo nekoliko šara, kakove bi mogao izvesti svatko. A ipak je za svaku takvu umjetninu potreban vrlo velik broj pokreta kistom. U gotovoj se tvorevini uopće ne opaža trag pojedinih poteza; svaka boja ne djeluje sama po sebi, ali ipak donosi u cijelosti nešto svoje i osobito. Tako je i svako pravo književno djelo u svome ukupnom dojmu posljedica vrlo mnogobrojnih čimbenika kao svojstava jezika. Predodžba izazvana riječima, boja riječi, njihov poredak, zvučno i osjećajno značenje pojedinih glasova, naglasak, dužine, oblici, vremena mogu se svako za se činiti vrlo neznatnim sastavnim dijelovima pjesmotvora, Pa ipak svako od njih unosi u njega neku nijansu, bez koje bi cjelina bila drugačija.

Sve, što se u različitim stilistikama govori o čistoći, ljepoti i jasnoći stila, može se primijeniti na svaki poslovni sastavak. Time nije ni dirnuto u pitanje jezičnog izraza u višem smislu. Sve je to nešto, što se razumije samo po sebi. Stil, u punom umjetničkom značenju riječi, počinje tek ondje, gdje je tim uvjetima zadovoljeno, a književnik, kao suvereni

stvaralac, ide od toga dalje upotrebljavajući gradivo jezika kao sredstvo, kojim će postizavati slične ciljeve, kakve kipar postizava mramorom, slikar bojama, glazbenik zvucima.

Početak Matoševa pejzaža *Oko Lobora* nosi sve značajke svoga pisca. Čovjek, koji pozna Matoša, ne će ovdje naći ništa novo. Ali već i površnija analiza makar i manjeg broja rečenica iz toga sastavka pokazuje, koliko je različitih elemenata upotrebljeno za njihovu izgradnju:

»Oblaci, teški, crni, zabrinuti oblaci. Oblaci kao misli. A pod oblacima i u oblacima gluhonijema, mrtva Ivančica. Sjećam se na dofinejske i savojske, na francuske slične gore, kao i ove pune velikih uspomena, velikih pouka. Zemlja bo je mučni i žuhki tiranin, pa obilježava svog sina i svog slugu. Na čelu mu brazda njenih beskonačnih briga, na koži mu boja njene ilovače i njenog zdravlja, na nogama i rukama tvrdi pečat žuljeva, pa kada seljak zabrinuto korača, vidiš, kako ga zemlja, mučiteljica i hraniteljica, majka i kraljica, privlači, pribija, i zabija o svoje tvrdo tlo. Taj zakon privlačivosti je više nego fizički. Prah si bio i u prah ćeš se okrenuti. Tvoje tijelo, duša, srce, biće past će kao zrelo sjeme na starinu ove naše grude, i teško onome, tko ostavlja jalov grob! Teško onom, tko majci ne vrati više, no što od nje primi! I trava i drač i zimzelen i vrba žalostinka će sa cipresima pričati, da je to mjesto prokleto, i da tu leži luđi čovjek od kralja kozjih ušiju. Jer Hrvatska si bio i u Hrvatsku ćeš se obratiti, sine hrvatski!

Sivi i mutni, mutni i sivi oblaci, a dobra me cesta vodi dolinom među brdima prema Loboru, grofovskom dvorcu. Osim francuskog sjeća me opisani ovaj kraj na bliže i biblijske pejzaže: na Šumadiju, na sela Baćevac, Šiljakovac i Borak, gdje također lutah, osluškujući tamnim riječima zemlje ispod tamnih oblačina, ispresijecanih zvucima uplašenih ptica selica. Tamo Kosmaj opjevan u pastirskoj idili Jovana Ilića, ovdje krajevi Bogovićeve pjesme i idile Franje Markovića. I tu narod u ruhu teških zemljanih tonova, kao i u Šumadiji. I ovaj i onaj puk je buntovan, voli veselje, piće, i nije iskorjenjiv, a glavno mu je obilježje osjećanje pravde i pravice, prelazeći u bolest nasljednog parničenja i jala.«

Ovaj odlomak — u knjizi u svemu 30 redaka — tako je živ, pun, a naoko tako jednostavan, te se čini, kao da je nastao u jednom dahu. A ipak ga treba samo malko raščiniti, i odmah se vidi, od koliko i kakvih dijelova potječe to, što se čitaoca doima svojom jednostavnošću. Jednostavnost je samo posljedica činjenice, što su različita sredstva upotrebljena tako, da ni jedno od njih ne izbija odviše jako samo za se, već se organski prepleću kao dio jedne jedinstvene doživljajne cijelosti.

U navedenome mjestu udara u oči nekoliko značajnih Matoševih izražajnih sredstava: građa rečenica, atributi, poredbe, uz aforistički način izražavanja.

Cio pejzaž počinje se jednom jedinom riječju: »Oblaci«. Samo jedna jedina riječ i ništa više. Nikakva razjašnjenja predikatom ili atributom. Pažnja čitaoca ima se sva usredotočiti oko nje, jer ona sama ima izazvati središnju predodžbu, i ujedno označiti cijeli položaj, što ga pisac prikazuje. Upravo bez predikata i atributa ova je predodžba to jača, te se dublje siječe u pamet. A tek onda, kad je duboko usječena, kad njezin dojam ne razvodnjuje nikakvo pobliže tumačenje, dolazi drugi odsjek, drugi dio rečenice: »teški, crni, zabrinuti oblaci«. Ista imenica, ali sada s atributom. Ni ovdje nema predikata, ni ovdje se ne objašnjava ništa, nego se samo upotpunjuje dojam prve i glavne riječi, imenice. Upotpunjuje se s tri pridjeva, od kojih svaki donosi u predodžbu oblaka nešto značajno — sumorno i gotovo bolno: dojam težine, crnine i zabrinutosti. Važni su osobito poredak i značenje atributa. S prva dva Matoš je označio spoljašnju sliku oblaka, a trećim kao da je zašao u njihovu unutrašnjost: oblaci (»zabrinuti«)

nisu nešto mrtvo, samo dio prirode, već kao da i oni osjećaju isto, što osjeća čovjek u ovakve dane.

Drugi odsjek prve rečenice već je razmjerno mnogo duži od prvoga, jer sadržava četiri riječi. U trećem odsjeku, u drugoj rečenici, Matoš je još više pojačao dojam svega, što je u prva dva odsjeka rekao. Ni u toj drugoj rečenici nema predikata (»Oblaci kao misli«), da se suvišnim tumačenjem slika ne raspline. Njome se, još više nego u prvoj rečenici, dio prirode prenosi u područje ljudskoga: oblaci se izravno uspoređuju s ljudskim mislima. Rečenica je, nakon dužega drugog odsjeka prve rečenice, kratka, kao odsječena, kao da se time htjelo reći, kako je prikazivanje osnovne predodžbe u cijelome odlomku — oblaci — dovršeno, te se s kratkom drugom rečenicom taj prvi stavak od dvije rečenice osjeća kao neke vrste osnovni motiv cijeloga pejzaža. Poslije toga Matoš prelazi na nizanje usporedaba i refleksija, ali će na početku drugog odlomka započeti sličnom predodžbom o oblacima:

»Sivi i mutni, mutni i sivi oblaci«.

No Matoš nije upotrebljavao iste riječi istim redom. U ovome se drugom odlomku ponavlja predodžba oblaka, koja se tako provlači kroz cio prvi dio pejzaža, ali sad ne više kao nešto ukočeno, što kao da visi nad zemljom, nego iz Matoševa stila osjećamo, kako se ti oblaci gibaju. Unatoč svojoj crnini kao svome glavnom obilježju, pokazuju ti oblaci i neke razlike u svome osvjetljenju. Vrlo je jak dojam postigao pisac upravo ovim promjenama u položaju atributa u početku drugog odlomka: »Sivi i mutni, mutni i sivi oblaci«. Ništa nije objašnjavao, nego je stvorio samo sliku oblaka — pa ipak je time, što je u dva navrata upotrebio iste atribute, ali u razli-

čitom položaju (»sivi i mutni«, pa »mutni i sivi«) nekako bez upotrebe glagola izazvao predodžbu, kako se ti oblaci valjaju, teško i tromo, kako ih gledamo sad s jedne, sad s druge strane.

Na ovaj je način, u same dvije rečenice, samom njihovom građom te upotrebom, ispuštanjem ili premještanjem atributa Matoš uspio stvoriti vrlo žive predodžbe o onome, što će kao osnovni motiv cijeloga orisa ostati čitaocu u pameti, dokgod ga bude čitao. Ujedno je uspio sliku iz prirode tako povezati s ljudskim osjećajima, da čovjek dio prirode osjeća kao dio sebe sama.

U daljem nastavku svoga pejzaža Matoš je išao istim putem, povezujući predodžbe iz prirode sa stanjima ljudske duše i vežući čak i čovječje misli, povijesne događaje i ličnosti sa značajkama prirode, što je opisuje. Ali nije ponavljao ista izražajna sredstva, nego ih je na različit način mijenjao. Treća je rečenica prvog odlomka, doduše i opet bez predikata. Ali se njome od predodžbe oblaka prelazi na prizore na zemlji:

»A pod oblacima i u oblacima gluhonijema, mrtva Ivančica.«

I opet cijelom rečenicom vlada predodžba oblaka — ali je Matoš vještom upotrebom običnih izražajnih sredstava uspio stvoriti živu sliku same prirode i opet reći ono, što čovjek osjeća u dodiru s njome. Jedva da se može reći kraće, nego što je rečeno ovdje: da su oblaci i nisko nad Ivančicom i da joj ujedno pokrivaju vrh (»A pod oblacima i u oblacima«). A s druge je strane pisac vrlo dobro prikazao Ivančicu, koja ispod teških, natmurenih oblaka leži kao golemi, mrtvi predmet, bez glasa i pokreta.

Slika je sa same tri rečenice — koje su različite dužine, i sve bez predikata — gotova. Ona je snažna, puna i sadr-

žava duboko ljudske elemente. U toj kratkoći i punoći izražaja Matoš je gotovo jedinstven. Pridjevi uz imenice (zabrinuti oblaci, gluhonijema Ivančica) po upotrebi su novi, a preneseni s područja ljudskoga doživljavanja na prirodu. Oni cijelom ovom odlomku daju nešto bolno ljudsko i gotovo neki osjećaj tragičnosti.

Poslije toga dolazi u Matoševu prikazivanju nešto novo. Pisac više ne niže slike, koje bi bile u vezi s osnovnom predodžbom i upotpunjavale je, kao druga i treća rečenica, nego prelazi na nizanje uspomena i misli, što ih nabačena predodžba izaziva, te iznosi sličnosti s onim, što je vidio po svijetu. Ponajprije će spomenuti gore, što ih je vidio na Zapadu:

»Sjećam se na dofinejske i savojske, na francuske slične gore«,

a kasnije će spomenuti gore iz Srbije:

»Osim francuskog sjeća me opisani ovaj kraj na blaže i bliskije pejzaže: na sela Baćevac, Šiljakovac i Borak.«

Sad, kad je prešao na nizanje poredaba, postaje njegova rečenica bujnom. Kao vrelo, kome je bilo teško prokljućati, ali se onda, kad je jednom izbilo kroz kamen, u svoj svojoj snazi razlijeva nadaleko i naširoko, tako sad i Matoš, kad je jednom prešao na područje, gdje može slobodno govoriti o svojim mislima i osjećajima, upotrebljava dugačke rečenice — slično rijeci, koja se voljko razlijeva po ravnici.

U daljem nizanju misli pisac ne gubi glavnu nit. Spomenuvši francuske gore, u istoj rečenici nadovezuje na ono, što mu je u cijelom članku bilo glavno: misao na povezanost prirode s čovjekom. U daljem nastavku prelazi s prirode sasvim na čovjeka te iznosi svoje pomisli o njemu:

»Zemlja bo je mučni i žuhki tiranin, pa obilježava svog sina i slugu.«

Nakon ovakvih rečenica, koje su već prilično dugačke, dolaze još duže, koje obuhvataju čak po nekoliko redaka. Ali ta dužina ne ostaje u ovom odlomku trajnom. Poslije nje — kao kad se rijeka u obilju bila razlila iz korita, ali onda se sukobila s težim zemljištem — dolaze opet kratke, kao odsječene rečenice.

»Taj zakon privlačivosti je više no fizički. Prah si bio i u prah ćeš se okrenuti.«

Ta izmjena kratkih i dugih rečenica jedna je od značajaka Matoševa stila uopće. Ima u tome nešto dječačko, prkosno, svojeglavo, kao da se pisac poigrava. No u dnu izraza — i onda, kad su izreke dugačke — osjeća se isto načelo: težnja za kratkoćom, za zbitošću i punoćom. I spomenuta dugačka rečenica u stvari je sastavljena od 6 ili 7 kraćih dijelova, od kojih je svaki za se cjelina, odlomak, koji je odijeljen zarezom od drugoga odlomka, te je u skladu s cijelim ritmom, kome daju takt kratke rečenice.

Značajno je za Matoša, da on ovdje vrlo rijetko upotrebljava složene rečenice, a usto govori aforistički. Sve to njegovu stilu podaje živost, punoću, odrešitost. Iako su mu rečenice krcate poredbama, Matoš ne pretjeruje upotrebom veznika »kao«, nego čitaoca izravno uvodi u doživljaj onoga, što bi poredbom htio postići. Mjesto da kaže: čovjeku je čelo izbrazdano od briga kao izbrazdana zemlja, koža mu je kao boja ilovače — kaže on svoju misao izravnije i zato kud i kamo jače:

»Na čelu mu brazda njenih beskonačnih briga, na koži mu boja njene ilovače . . .«

Time je ne samo pojačao dojam poredbe, nego je u isto vrijeme postigao i jači dojam o povezanosti između prirode i čovjeka, do čega mu je u prvom redu i bilo stalo. Čak se može reći, da Matoš i nije toliko poređivao čovjeka s prirodom, nego ih je upravo poistovetio. A zato je i napustio običajni oblik poredbe, s veznikom, nego je izravno povezao pojave na zemlji s pojavama na čovjeku i u njemu. Stil je u cijelom odlomku, u punom smislu, u najužoj svezi sa samom građom: stilom se najizravnije iskazuje, što pjesnik osjeća Pa kada u drugom odlomku pejzaža nalazimo rečenicu, u kojoj se narodna nošnja također dovodi u vezu s bojom zemlje:

»I tu narod u ruhu teških zemljanih tonova«,

onda se to više ne osjeća kao neka figura, nego je sve samo nuždan zaključak iz misli, koje se izvijaju iz prve nabačene slike (oblaci kao misli).

Ovaj početak pejzaža *Oko Lobora* značajan je zbog više činjenica. Prije svega, on je gotovo jedinstven primjer nerazrešivosti izraza i sadržaja. Osjećajući duboku povezanost između čovjeka i njegove zemlje, Matoš je svoj doživljaj izrazio tako, da se on vidi u građi rečenica, u upotrebi atributa i poredaba. Misao izlazi iz misli, slika iz slike. Pa ako završna rečenica prvog odlomka:

»Jer Hrvatska si bio i u Hrvatsku ćeš se obratiti, sine hrvatski!«

zvuči i previše patetično, ta se patetičnost doima ovdje prirodno kao nešto, što izlazi iz logičnog slijeda misli.

Koliko je Matoš u ovome odlomku pokazao smisla za stil, moglo bi se vidjeti, kad bi istu predodžbu i iste misli imao izraziti netko drugi, makar i dobar stilist. Njegove bi

rečenice vjerojatno najveći dio pisaca izrekao prilično drugačije. Po svoj bi prilici prve dvije rečenice obuhvatio u jednoj: Nebom se nagomilali teški, crni oblaci, što svojim oblikom i bojom podsjećaju na zabrinuta čovjeka, kojega su obuhvatile teške misli. — Slika bi donekle i u ovakvoj stilizaciji bila ista, ali umjetnički dojam, koji dolazi upravo od kratkoće rečenica i njihova međusobnoga poretka, bio bi sasvim izgubljen. Treću bi rečenicu većina pisaca stilizirala sasvim drugačije od Matoša, vjerojatno ovako: »Pod njima (t. j. oblacima) vidi se Ivančica, kojoj je vrhunac obavijen oblacima.« — A time se, uz iste slike, cio umjetnički dojam i opet sasvim mijenja.

Ovaj odlomak nosi u svima svojim dijelovima izrazite stvaralačke crte svoga pisca. U njegovu ritmu ima nešto skakutavo, lepršavo. Kratkoća, aforistički način pripovijedanja odaju neku nervozu. Poredbe — pa i onda, kad ne dolaze u svome običnome obliku — pokazuju sklonost njihova tvorca prema slikarstvu. Iz cijelog odlomka izbija ljubav prema prirodi, osobito prema nekim preljevima, koje u njoj mogu opaziti samo čuvstveni ljudi. Iz cijele intonacije izbija jak lirizam, osobito iz zadnjih rečenica, u kojima ljubav prema prirodi prelazi u ljubav prema domovini. Nervozan značaj pisca — u dobrom smislu — pokazuje i činjenica, kako on bez ikakve vidljive spone s opisa Ivančice prelazi na nizanje pomisli o gorama i zemljama, što ih je u svome životu vidio. Asocijacije su često potpuno nenadane, sadržavajući u sebi gotovo nešto paradoksalno. A ipak ta nenadanost i paradoksalnost ne kvare dojam, nego su nekako u skladu sa svime, što je ovdje rečeno i kako je rečeno.

2.

U svakome se književnom izrazu mogu razlikovati tri strane: 1. piščeve lične značajke — 2. narodne značajke vezane uz jezik, na kojem je djelo pisano — 3. oznake, koje se dadu sačuvati i osjetiti i u prijevodu.

U analizi navedenog odlomka pejzaža *Oko Lobora* izneseni su isključivo lični elementi Matoševa stila. Oni se mogu djelomično sačuvati i u prijevodu. Građa Matoševe rečenice, njegove poredbe i t. d. mogu se bar donekle prenijeti u strani jezik. Ali se već teže dadu u prijevodu sačuvati onakva obilježja piščeva izraza, koja potječu od svojstava hrvatskoga jezika. A nikako se ne mogu prijevodom izraziti značajke toga stila, koje su vezane uz neke pojave u tome jeziku, kakvih u drugim jezicima uopće nema. To je prije svega piščev ritam — kao jedno od najznačajnijih obilježja stila. Prema njemu se razlikuje pisac od pisca, a on daje velikim dijelom i glavne značajke svakome stilu. A taj je ritam jako vezan uz materinski jezik pisca, jer samo u tome jeziku može čovjek do kraja izraziti i svoj životni ritam.

Poznata Buffonova rečenica, da je stil čovjek, po smislu je odviše široka i neodređena. Može se pitati: u kojem dijelu njegova bića treba tražiti najvažnije obilježje pojedinca? Kurelac je Buffonovu misao izrekao na svoj način označujući pisca: »Kako mu duša diše, onako mu i pero piše.« A time je najbolje označio onaj elemenat u stilu, koji čovjek najprije i najlakše osjeti.

Ima književnika, koji čitaoca odmah privuku. Njihove spise čita on brzo, stranu za stranom, bez zaustavljanja, kao da ga nešto sveđ povlači naprijed. Ima naprotiv drugih, koje čovjek prolazi sa naporom, kao da ga pri svakoj reče-

nici nešto koči i zaustavlja mu dah. Ritam je pisaca prve vrste srodan ritmu samoga čitaoca. Zato pri čitanju ne zapinje. Ritam pak pisaca druge vrste različan je od ritma čitaoca, i zato je čitanje teško, zato muke i stanke. Kurelčevu misao treba shvatiti u doslovnom, a ne u prenesenom smislu. Ima štiva, kraj kojih se čitaocu upravo poremećuje dah i zaustavlja disanje: čovjek osjeća, kao da ga nešto sputava u pravilnoj djelatnosti disaćih organa. Druge pak čita upravo s nekom fiziološkom lagodnošću, jer se ritam štiva podudara s njegovim načinom disanja.

Sve ovo vrlo dobro znadu govornici. Oni svoje govore i sastavljaju tako, da im stanke dolaze upravo na mjestima, gdje bi u pismu došla kakva interpunkcija, gdje dakle i inače treba stati. Najbolji je ispit za valjanost stila, s obzirom na ritam, glasno čitanje sastavaka, jer se pri tome najbolje vidi, koliko je njihov ritam organski, proizašao iz ritma samoga pisca, ili je sve napisano mehanički.

Ritam stila vrlo je važan u svakome književnom sastavku, i u prozi i u stihu. On zavisi od vrlo mnogobrojnih uzroka, ali mu je korijen u životnom ritmu samoga pisca. Drugotno pak zavisi od dužine riječi, rečenice, oblika, interpunkcije. Sve se to ne da unaprijed odrediti, nego sačinjava sastavni dio samoga stvaralačkog čina. Što je pisac jači i izrazitiji, to se iz njegova stila jače osjeća njegov ritam. Matošev stil može se zato nasljedovati u mnogim obilježjima, ali nikako po ritmu. On je toliko Matošev, da će ga poznavalac ovoga pisca lako osjetiti, makar i ne našao pod sastavkom autorova imena. Treba uporedo s početkom pejzaža *Oko Lobora* pročitati Matošev polemički sastavak *Sintetička kritika:*

»Milan Marjanović je u nas dosta poznat. Nije samo čovjek od refleksija, no i od akcija. Nije se borio samo perom, već i jezikom. Nije samo duh politički: On je program i metode naučnog, pozitivnog, sićušnog, ali korisnog rada proširio i na intelektualnost našega života. Kritika mu nije samo politička, no i kulturna. Nije samo tribun i novinar, on je književnik, kritičar, ocjenjujući cjelokupnost hrvatskoga života kao jednu cjelinu, jednu sintetičku cjelinu . . .«

Izražajna su sredstva — osim kratkoće rečenica — u ovome sastavku prilično drugačija negoli u pejzažu *Oko Lobora,* ali je ritam potpuno isti. Pročita li čovjek iza toga na pr. kakav odlomak Frana Kurelca, odmah osjeti, kako mu organi za disanje počinju raditi drugačije, nego što su radili pri čitanju Matoševih rečenica:

»Ako svaki čovjek za svojim poslom ide, ako vojnik o vojni misli, a veslar o veslu, ratar o ralu, a kovač o nakovnju; o čem mi učenici da mislimo nego o nauku našem? A o čem ljepšem da se misli nego o nauku? Iz pupoljka ruža procvate, iz mladića ljudi niču, a nauka je zipka mudrosti. Čime je ovaj Božji svijet za čovjeka, u kome nauka ne ima? Božja je ruka ovaj svijet čudesi pokrila, ali njihovo ih oko ne gleda, njihova ih duša ne razumije, a srce im se njihovo ne raduje« (*Fluminensia*, Govor o nauku).

Lični ritam svakog izgrađenog stila dade se vrlo lako pokvariti naoko neznatnim promjenama u građi rečenice, u obliku riječi, u interpunkciji. Svaki pisac osjeća vrlo dobro i najmanju promjenu izvršenu u njegovu sastavku bez njegova znanja. Ne mora je osjećati po samim riječima, ali je osjeća upravo po ritmu: ili mu nešto nedostaje, ili je ubačeno nešto previše, pa mu to smeta u načinu disanja. A osjeća tu promjenu i svaki čitalac, koji svoga pisca pozna i koji ga ne samo čita, nego djelomično i živi s njime. Zato je sudbonosno svako upletanje neznalica u tuđi stil.

Jedna je od najvažnijih oznaka Matoševa stila taj lični ritam. U dnu svakoga Matoševa sastavka, u kome je pisac dao sebe, osjećamo nešto skakutavo i podatno, nestašno i onda najednom teško, što međutim ni u kojem slučaju ne sputava čitaočev dah, nego ga povlači naprijed u nekome laganom i lepršavom valu. Taj je Matošev lični ritam vidljiviji i često jači u prozi nego u stihovima, jer u stihu često i najjači pjesnik žrtvuje shemi stiha istinski ritam svoga čuvstvenog života.

Ali kao što svaki pisac ima svoj ritam, tako ga ima i svaki jezik. I laik će na prvi pogled opaziti razliku između ritma hrvatskoga jezika — te jezika madžarskog, češkog, talijanskog, francuskog i t. d. Taj ritam zavisi u prvom redu od naglaska riječi, jer će se očito svojim ritmičkim osobinama drugačije doimati jezik, gdje sve riječi imaju naglasak na prvome slogu, negoli jezik, u kome je naglasak pri kraju riječi, ili mu se položaj mijenja prema nekim pravilima. Ima čak, u svezi s time, i u hrvatskom jeziku razlika između ritma u kajkavskom, čakavskom i štokavskom narječju. Cio ritam, s naglascima, u stvari je najdublji izražaj unutrašnjega životnog ritma čitavoga naroda. Čovjek je narodan toliko, koliko diše dahom svoga naroda. Preradović je u pjesmi »Naša zemlja« izrazio tu spoznaju riječima:

Oj, sve tvoje krasno li je
I premilo svakom sinu.
Koj' ne ljubi majku inu.
Koj' pastorkom tebi nije.
Već uz hranu tvojim kruhom
I tvojijem diše duhom.

To nisu samo lijepi stihovi, nego je u njima izrečena najdublja istina o svezi čovjeka s njegovim narodom.

3.

Pisati hrvatskim jezikom ne znači prema tome samo upotrebljavati hrvatske riječi i hrvatsku sintaksu, nego dati, da u pismenom sastavku dođe do izraza ritam hrvatskog jezika i sve one njegove značajke, kakvih nema ni u jednome drugom jeziku.

Razvitak hrvatskoga književnog jezika tokom 19. vijeka pokazuje, kako je i Hrvatima isprva bilo teško pisati vlastitim jezikom. Iz sintakse se hrvatskih pisaca iz vremena preporoda i iz sintakse pisaca šezdesetih i sedamdesetih godina vidi, kako su i bolji hrvatski stilisti doduše upotrebljavali hrvatske riječi, ali su im pred očima lebdjele strane sintaktičke sheme. Zato je njihov izraz češće gubio hrvatski značaj. Dobar dio hrvatskih iliraca, pa pisci pedesetih i šezdesetih godina pisali su često više ritmom latinskih i njemačkih pisaca nego ritmom hrvatskog jezika. Iz »Danice« g. 1837. (br. 2):

»Iskrena želja, koju nam premnogi i najvredniji domorodci sa svih strana najpače gornje i srednje Ilirije suglasno priopćuju, nagiblje nas, da odmah s početkom ovog novogodišnjeg tečaja, sva kojekakova, ponajviše prostačka ili samovoljno skovana, ilirskoj jedinosti protivna mjesecah imena iz našega opće-ilirskoga književnoga jezika sasvim izbacimo, ter na mjesto njih čista i prava u starih i novih knjigah najizvrstnijih spisateljah i u najčišćem narječju naroda našega sačuvana imena jedanput za svaki put u naše književenstvo uvedemo i za stalno utvrdimo. K ovoj svrhi nije ništa drugo treba, već da dobro sa nevaljanim na kratkom prispodobimo i ono, što temelj jedinosti i razlog čiste narodnosti i starinske izvrstnosti zahtijeva, bez svakog umstvovanja i mudrovanja što više slogoljubno poprimimo.«

Iz »Danice« 1844. (br. 3), iz članka Vjekoslava Babukića:

»Prigodom obdržavane 11. siječnja t. g. zvane trideset i druge starješinske sjednice ovdašnjeg društva narodne čitaonice bi u pretresanje čitaoničkih i matičinih poslova između ostaloga i pitanje stavljeno, kad će glasovito pjesničko djelo »Osman« Gundulićev, što se na troškove narodne čitaonice izdaje, na svijet izići? — i budući da se je radi tako dugog otežanja u izdavanju istog djela općenito zabrinuće pojavilo, bi zaključeno: da se na općenito znanje i umirenje svekolike p. n. gospode utemeljiteljah potpuno izjasnjenje dade o stanju i napretku višespomenutoga djela.«

Puštajući načas s viđa sve ostale sastavne dijelove ovoga stila, treba ponajprije upozoriti na njegov ritam. Cijeli se prvi odlomak — u »Danici« 19 redaka — sastoji od same dvije rečenice, a drugi odlomak — od 11 redaka — od jedne jedine rečenice. Te se rečenice zbog svoje dužine, položaja glagola, upotrebe glagolskih imenica i zavisnih rečenica svake vrste otežu gotovo u nedogled. Čitalac se na kraju jedva sjeća onoga, što je čitao na početku, a ujedno kao da mu od te razvučenosti staje dah.

Gotovo su svi hrvatski pisci za vrijeme preporoda pisali na ovaj način — izuzevši Vraza i Matije Mažuranića, koji su se ugledali u narodnu pjesmu i narodni govor. Treba s time usporediti kakvú narodnu pripovijetku iz istih brojeva »Danice«, i čovjek odmah vidi, što znači ritam našega jezika:

»Pojde nekoji car sa svojom ženom i s kćerkami, da se prošeta po moru na lađi. Kad malo odmaknu od obale, puhne takov vjetar, da ga odbaci čak u njekakvu zemlju, gdje se o njegovom carstvu ništa čulo nije. Kada izidu na suho, on nije smio kazati, da je car, a novaca sa sobom nisu imali. Nikakva zanata ne znajući, nisu se mogli hraniti drugačije, nego prinuđen bude najmiti se, da čuva selska goveda« (»Danica« 1837, br. 3).

U svome članku u izvješću zagrebačke gimnazije iz god. 1852. (preštampanu u »Nevenu« iste godine) »Korist i način

predavanja latinskih klasika« iznio je Adolf Veber Tkalčević misli, koje su značajne za cio razvoj hrvatskoga književnog jezika. Napomenuvši, da je latinski jezik — prestavši u Hrvatskoj biti službenim, a zadržavši položaj u školama — dobio mjesto, koje mu pripada, nastavlja pisac:

»Živa je istina, da se narod može samo svojim materinskim jezikom izobraziti, te je dosada svako nasilje urodilo zlim plodom. Latinski jezik, narinut ne toliko od ljudi, koliko od jednostranog duha vremena, i naškomu je jeziku živce presjekao i sebi vratom krenuo, te su oba bili izgrđeni do zla boga. U školah su njekoji učitelji, da učenikom u pisanju posao olakote, stvarali slovničke forme, kojih u našem jeziku ni živa duša nije čula, a ne čitajući latinskih klasika, izmišljali, da svoje misli izraze, i riječi i načine govora, kakvih u latinskom jeziku nikada nije bilo, te bi se Cicero, da je tu smjesu čuo, prepao s rugla, kojim su mu nevješti potomci krasni jezik nagrdili.«

Veber je — kao pametan čovjek — osjetio, kako naši ljudi vlastiti jezik navlače na kalupe tuđih jezika, i htio je tome stati na put. Živahan i pokretljiv, kako je bio, on je dao, da ta živahnost i pokretljivost dođu do izražaja i u njegovu stilu. Vidljiva je razlika između njegova stila u ovome sastavku iz 1852. i navedenih sastavaka iz »Danice«. Očita se razlika vidi i u sastavcima drugih naših pisaca iz onoga vremena. Početak Bogovićeve pripovijesti »Hajduk Gojko« glasi:

»Jeste li već štogod čuli o »hajduku Gojku«? — Ne mislim! — A nije baš ni čudo, jer tko bi sve junake i hajduke znao, što ih naš narod spominje. Ta, ima ih, kako narod kaže, uprav kao u dubravi lišća ili bijela pokraj mora žala. Svaki skoro predjel u našoj domovini ima svoje vilenjake, svoje hajduke i glasovite junake, što su nekoć zemljake svoje, bilo u dobru ili zlu, daleko natkrilili.«

U članku »Naše narodno kazalište« (»Neven« 1852, br. 5) piše Bogović:

»Prije nekoliko godina, kad sam »O utemeljenju narodnog kazališta« moje mnijenje izjavio, ne bi zaista bio mislio, da će se vruće moje želje i nade, što sam ih tamo očitovao, već nakon nekoliko godina ispuniti, te da ćemo imati vlastito naše narodno kazalište, koje će — ako Bog da! — i na naš narod isto tako blagotvorno djelovati, kao što to vidjeti možemo kod drugih narodah, gdje se je ponajviše posredstvom ovog ćudorednog (moralnog) zavoda rasplodilo blago prosvjete i s njom duh narodni.«

Napredak je u svim ovim sastavcima, u isporedbi prema sastavcima u »Danici«, očit, a osobito u ritmu. Sve je to bilo pisano nakon toga, što je Gaj u »Danici« namjerno štampao velik broj narodnih pjesama — ponajviše Vukovih — i pripovijedaka, i što su u pedesetim godinama narodne pjesme i pripovijetke svijesno postavljali kao uzor hrvatskim književnicima. Ali se ipak i iz ovih sastavaka vidi, kako njihovi pisci još ne znaju pravo, gdje su granice nasljedovanja, i u čem je narodni značaj stila. U pripovijesti »Hajduk Gojko« Bogović je očito slijedio stil narodne pripovijetke. Rečenice su mu kratke i jasne, a ritam lagan. U navedenom pak odlomku »O kazalištu« pisao je ritmom tromim, teškim, kao što su bili i književni uzori, u koje se ugledao. Ni hrvatski pisci pedesetih godina — pa i najbolji među njima — nisu još uvijek pisali hrvatskim stilom, nego su se, i nesvijesno, ugledali u strane stilističke sheme. To se opaža i u navedenim odlomcima Vebera i Bogovića.

Osnovne razlike između različitih jezika, koje među ostalim i dovode do razlike u njihovu ritmu, potječu, osim od naglaska, i od različitih dužina riječi, poretka riječi, položaja atributa prema imenici i t. d.

Jasno je samo po sebi, da će na pr. biti velika razlika u ritmu rečenica, ako se negdje, kao na pr. u njemačkom jeziku, prijedlog odvaja od glagola, s kojim čini složenicu, i odlazi na kraj rečenice — i između hrvatskog jezika, gdje toga nema. Isto je tako jasno, da će biti velika razlika između dva jezika, od kojih u jednom glagol dolazi na kraj rečenice, a u drugome nastoji da dođe što više naprijed, ili njegovo smještanje zavisi od smisla. Isto će tako biti velika razlika u ritmu jezika prema tome, da li u njemu prevladava glagolska ili imenička konstrukcija.

Hrvatski su pisci pedesetih godina vrlo dobro osjećali, kako je hrvatski jezik razapet na strane kalupe, kojih se ipak sami nijesu mogli najedamput riješiti. Ili je tome bilo krivo školovanje, ili sami nisu bili iz krajeva, da bi u život ponijeli takvo osjećanje jezika, kojim bi lomili strane kalupe.

Značajka je napomenutoga Veberova članka, da u njemu glagol dolazi pretežno na kraj rečenice. Danas bismo njegove misli izrekli drugačije.

— Živa je istina, da se narod može izobraziti samo svojim materinskim jezikom . . . Latinski jezik je presjekao našemu jeziku živce, a sebi krenuo vratom . . .

I neke rečenice na početku Bogovićeva »Hajduka Gojka« danas bi svaki naš pisac stilizirao drugačije:

». . . A nije baš ni čudo, jer tko bi znao sve junake i hajduke, što ih spominje naš narod . . .«

Isto tako u članku o kazalištu:

» . . . kad sam izjavio svoje mnijenje . . .«

Obrnuto, naši bi pisci iz vremena preporoda i pedesetih godina navedeni početak narodne pripovijetke »Sve, sve, ali pamet«, ne osjećajući ritam svog jezika, stilizirali drugačije:

Neki car pojde sa svojom ženom i s kćerkami, da se po moru na lađi prošeta. Kad malo od obale odmaknu, puhne takav vjetar, da ga čak u njekakvu zemlju, gdje se o njegovu carstvu ništa čulo nije, odbaci...

4.

Razvitak hrvatskoga književnog jezika u 19. i 20. vijeku pokazuje jasno i očito nastojanje, da što više dođu do izražaja narodne značajke, i da se suzbiju strani uzori, koji su dotad našim književnicima više manje lebdjeli pred očima. Osvježivanje i ponarođivanje književnoga jezika dolazilo je redovno od pisaca, koji su jezično osjećanje donosili u život iz djetinjstva, a djelomično i od takovih, koji su se svijesno ugledali u stvaraoce s izgrađenim narodnim izrazom (August Harambašić, Silvije Str. Kranjčević među liricima). I u sastavcima naših inače dobrih književnika u drugoj polovici 19. vijeka ima koješta teško: pjesme Franje Markovića, kao i njegova proza, znače, uza sve njihove sadržajne prednosti, u mnogome samo jedan korak na putu, što ga je hrvatski književni jezik prevaljivao postajući do kraja narodnim. U pisca od prirode lagana, kao što je na pr. August Šenoa, osjećamo, kako je vrlo vješto znao iskorišćivati stečeno znanje, ali nije mogao djelovati na jezik oplođujući, jer ga je naučio iz knjiga, a ne od naroda.

Odlomci iz sastavaka nekih naših pisaca 19. vijeka pokazuju najbolje ovaj proces u jeziku. Početak Markovićeva »Šaš-polja« glasi:

> Rane zvijezde titraju, slavić biljiše milo,
> Hram daleki poziva zvonom u svoje krilo,
> A dolinom k zornici otac sa sinom spješi,

Sin se u mrak ozire, sve mu se vlas kostriješi.
»Oče, pust se ono šaš čudno njiše i šušti.« —
Gledaj rađe zvijezde sjaj, šaša mi, sinko, pusti. —
»Gledam, gledam, ali čuj, muklo iz šaša vapi.« —
Slušaj mi slavuljev poj, šaš te neka ne trapi. —
»Ali čujder, oče moj, kosa iznutra breči.« —
Slušaj daleki zvona zvon, taj ti je sveđer preči.
Žurno! Što te tako strah, te ceš mi postajati.
Zar potežeš u taj šaš? Smrtni te pomam shvati.

U svome »Razvoju i sustavu općenite estetike« pisao je Marković na ovaj način:

»Obilježena duševna činidba biva u našoj svijesti, kad smo pod zornim dojmom onoga, što zovemo uzvišenim (divotnim). Oblik uzvišenosti ili divote nije više čist oblik količinski, jerbo milju divotnoga prednjači nemilje, koje niče iz neuzbiljivosti naše težnje za dovršenim pomišljanjem divotnoga, t. j. neizmjernoga, stoga nepremišljivoga predmeta. Samo oblik količine, t. j. omjerne količine pravi je količinski oblik, samo ono, što je omeđeno, omjereno količinom mili se po količinskom obliku, a ono može i veličajno biti, ali i veličajnost još je omjerna količina, ako i jest znatna.«

Početak Šenoina »Diogenesa«:

»Kasna jesen nadvi se na kraj, dnevi postajahu kraći, sivo mutno nebo steralo se nad Zagrebom, danju i noću padala je jednakim mahom lijena kiša, da su već sve krivudaste ulice promočene bile, a sa drvene strehe kopale su debele kaplje jamice na zemlji. Katkad dunu vjetar, skinu silu žuta lišća s drveta i baci cijelu plohu kišnih kapljica u okna građanskih kuća. Već se je i pomalo mračilo, a na ulici jedva je bilo vidjeti čovjeka.«

Iz Starčevićeve »Poslanice pobratimu«:

»Pobratime, da si mi zdravo! Na rastanku sam ti obećao, da ću ti opisati svoje putovanje do Zagreba, i sadašnje moje stanje u ovome gradu. Ti znaš, da je meni sveta reč sveta, kao što mi je prokleta

zazbilja prokleta. Ovo je duboko filozofički rečeno, ali ti ćeš me razumiti, i nadam se, ne ćeš mi zameriti setivši se naše hrvatske poslovice: Ko o čemu, baba o uštipcima. — Ti znaš, da se ja najvolim mudroslovljem baviti, to bo je najlakša za me stvar, jer je ona znanost usađena u srcu i u umu čovječjemu, pa ju tu treba tražiti i iz kojekakovih gromačah iskopati« (»Neven« 1852).

Iz Botićeva »Pobratimstva«:

Bože mili, na svijetu ljepote,
Kako mi se u Bojanu tihu
Bijeli Skadar ko labud ogleda!
Oko njega veseli brežuljci
U kolo se divno uhvatili,
A nad njime sunce mi se smije,
Oko Skadra veselo se vije.
Krasni Skadre, na Bojani grade!
Divan ti si, željo djevojačka,
I da bi se u te udomila,
A junačke da bi bratimile
Tvoje sive, Skadre, sokolove!
Opaso se tvrdijem bedemom
Kano hrabar junak pripašajem,
Kad dušmana hoće da dočeka,
A vitijem kulam nakitio
Kano perjem veseo mladoženja.

Iz Pavlinovićeva govora »Hrvatsko pravo« (»Pjesme i besjede«):

»Rđaković može postati pošten i velikodušan, ali Kolinović prirodno živi za čast i za poštenje. Siromah može steći, ali plemković se stidi rasteći. Pri tom novi steklac nije viđen u svijetu; svak na nj mrko gleda, i sreća mu je nenaviđena; dom starenika svak rado ima, malo i veliko ga poštuje, svak ga se drži.«

»Mlađahan narod, bez svoje države, bez međunarodna prava, kad dođe do svijesti, nastoji o jeziku, o narodnosti, o pravu narodnome, ali sve to kao stidno djevojče, sitno progovori, ponizno pita,

moljaka, opet recimo, mrvu po mrvu, pravo po pravo, jerbo ni sam ne zna, hoće li, ne će li što dostignuti; ni sam ne zna, hoće li vragovom odoljeti; hoće li gospara svojim prošnjama prem ozlojediti i dosadan mu biti.«

U ovim primjerima udara u oči razlika između pisaca, koji su živo osjećali svoj jezik, i između onih, koji su ga više manje naučili iz knjiga, te su i dalje mislili u tuđim shemama. Kraj toga se može pustiti s vida, što Botić i Pavlinović namjerno upotrebljavaju narodske riječi, izraze, figure, da njihov stil bude što narodnijim. Važno je u stihovima Markovića i Botića nešto drugo. Botić, stariji pisac, izgradio je svoje osjećanje jezika u dodiru s pukom, i zato njegovi stihovi teku nekako sami od sebe. On je osjećao ritam hrvatskog jezika pa se nije ni mogao ogriješiti o nj unoseći ga u stihove. Njegovo je uho nesvijesno reagiralo protiv svake hrapavosti, koja bi mogla povrijediti čuvstvo za jezični ritam. Zato kod njega nema ni nasilja na riječima, da bi ušle u sklop deseterca. Sve ide samo od sebe, lako i voljko, upravo onako, kako mora biti.

Drugačiji je slučaj s Markovićem. I on je imao prirođen osjećaj za ritam, ali njegovo osjećanje štokavštine nije bilo jako. Iz navedenih, a još više iz drugih njegovih stihova osjećamo, da su nekako s mukom složeni, da njihov tvorac nije uvijek pravo znao, da li bi jednu riječ metnuo ovamo ili onamo. Ritam stiha — koji nije proizlazio iz njegova osjećanja jezika — navodio ga je, da na silu trpa u stihove i onakve riječi, koje po smislu ne idu tamo, ili je kovao rečenice, koje u prozi ne bi nikako upotrebio:

Gledaj rađe zvijezda sjaj, šaša mi, sinko, pusti.
Slušaj mi slavujev poj, šaš te neka ne trapi
Slušaj daleki zvona zvon, taj ti je sveđer jači
Žurno, što te tako strah, te ćeš mi postajati!

Moglo bi se doduše reći, da je ove pogreške skrivio Marković kao loš stihotvorac, a ne kao slab poznavalac jezika. Ali se gradnja stihova ne može odijeliti od poznavanja jezika. Dobar poznavač jezika — a loš stihotvorac — ne bi nikako došao u kušnju, da od imenice *šaš* napravi akuzativ *šaša*, ili da kaže »šaš te neka ne trapi«, ili da mjesto prezenta, u četvrtom od navedenih stihova, kaže futur. — Markovićeve pogreške u spomenutoj kao i u ostalim pjesmama pokazuju, kako je on, kao pjesnik, imao pred očima strane metričke sheme te je prema njima ukalupljivao hrvatske riječi, a njegov stih nije niknuo iz njegova osjećanja jezika — kao što je to u Botića.

Još je očitiji i teži slučaj s njegovim stilom u prozi. Navedeni je odlomak današnjem čitaču gotovo nerazumljiv. Obrazovan Hrvat, koji nešto pozna filozofiju, prije bi ga razumio u njemačkom jeziku nego u hrvatskom. A ipak je Markovića vodila plemenita težnja, da stvori hrvatsku filozofijsku terminologiju. Ali je kod toga pao u zabludu, jer je mislio, da se taj cilj može postići, ako se njemačke riječi jednostavno prevedu, ili da se za svaku od njih stvori u hrvatskom jeziku nova riječ. Nije znao, ili nije osjećao, da se kod uspoređivanja dvaju jezika ne radi samo o pojedinim riječima, nego o čitavom sklopu jezika, o njegovu duhu. Filozofijska se hrvatska terminologija ne će stvoriti na taj način, što će se umjesto njemačkih ili međunarodnih izraza upotrebljavati hrvatski, nego ona mora organski proizići iz cijelog organizma hrvatskog jezika. Treba da budu hrvatskima ne samo pojedine riječi, nego cijele rečenice — ritam, način osjećanja i predočivanja. Hrvatska će filozofijska terminologija moći biti stvorena, kad se stvori hrvatska filozofija, u kojoj će doći do

izražaja ono, što je značajno za naš pogled na život. — Marković je, naprotiv, pokušao upotrebljavati samo hrvatske riječi, ali su duh njegova mišljenja, građa njegove rečenice i njegov ritam ostali tuđinski. I zato njegova jezika ne možemo osjetiti kao nešto svoje.

Sve se to za Šenou ne bi moglo reći. Šenoa je bio vrlo dobar stilist. On je hrvatski jezik učio, pa je i pisao o njemu. Imao je vlastite poglede na našu metriku, na našu gramatiku. Čitao je gotovo sve, što je u nas izilazilo štampom, pa je tako obogatio svoje znanje i osjećanje jezika. Njegova fraza teče lagano, pokretljivo. Sve je u duhu hrvatskoga jezika, i ritam, sintaksa i riječi. Ali u njegovu jeziku nema nekih novih elemenata, kojih ne bismo našli u knjigama. Takvi se elementi ne nalaze u štampanim spisima, nego prodiru iz širih slojeva naroda kao iz izvora, iz kojeg izviru uvijek nova izražajna sredstva, i s pomoću kojih jezik postaje uvijek raznoličniji ostajući trajno svjež i nov. To pak naprotiv možemo osjetiti već iz Botića, zatim donekle iz jednog od početnih Starčevićevih sastavaka, a osobito iz stila Mihovila Pavlinovića. Iz Starčevićevih rečenica — pisanih u doba, kad on nije još bio razvio svoj stil u pravcu, kako ga je razvio kasnije — osjeća se pun ritam, sigurnost u jeziku i snažan utjecaj pučkoga govora.

Najnarodniji je međutim u tome pogledu bio Mihovil Pavlinović. I on je bio školovan čovjek — ali to se u njegovu stilu osjeća kao nešto drugotno. U njemu je osjećanje narodnog jezika probilo sve ograde i kalupe, što ih u pojedincu stvoriše škole i ugledanje u strane pisce. Određen, snažan ritam, kao izraz onoga sloja ljudi, kome je Pavlinović pripadao, udara u njegovim djelima u prvom redu u oči. A zatim

udaraju u oči riječi, koje ćemo u knjigama do Pavlinovića teško naći, a tako dobro izriču pojam (rđaković, kolinović, plemković). Cijeli sastav rečenica građen je u stilu narodnih poslovica: aforistički, kratak, s nečim u svojoj unutrašnjosti čvrstim. Nije to imitacija, nego novo stvaranje u narodnom duhu. Poredbe, uzete iz naroda (stidno djevojče, sitno prigovara, ponizno pita), prenesene u politički život, doimaju se u ovom obliku svojom živošću i svježinom.

Već je iz ovih nekoliko primjera jasno, kojim je putem kretao hrvatski književni jezik u 19. vijeku, i koji su ga pisci unapređivali. Put od prvih sastavaka u »Danici« do Matoša pokazuje, da se hrvatski književni jezik obogaćivao u pravcu, kojim su išli Botić, Starčević, Pavlinović, a ne u pravcu, kojim je išao Marković: da se ne radi toliko o zamjeni stranih riječi s domaćima ili kovanicama, koliko o dubljem, unutrašnjem ustrojstvu jezika, koje možemo više osjetiti negoli ga u svakom slučaju rastumačiti.

Proučavajući stil novijih hrvatskih pisaca iz različitih naših krajeva, došli bismo do sličnih zaključaka. Naš književni jezik nisu unapređivali samo ljudi, koji su dolazili iz štokavskih krajeva, nego i kajkavci i čakavci, ako su uspijevali da u svome jeziku donesu neke izrazite dublje crte svoga kraja (Ivan i Matija Mažuranić, Josip Kozarac, Janko Leskovar, Ante Kovačić, Dinko Šimunović). Kraj toga i opet ne znače mnogo pisci, koji su svoj stil iznakazili mnoštvom provincijalizama (Ilija Ujević). Kraj književnika, kao što je na pr. Kovačić — pa makar i pisali slabo štokavski — razlikuju se na prvi pogled pisci, koji su pisali hrvatski, ali velikim dijelom prema stranim naučenim shemama (Gjalski).

5.

Razvitak hrvatskoga književnog jezika u 19. i 20. vijeku zaseban je problem, kome bi trebalo pristupiti s jasnim ciljem i izgrađenim metodama. Taj je problem donekle bio načet u raspravama oko Maretićeve gramatike, ali je bio prebrzo sveden na područje politike, čime je međutim izgubila i nauka i politika. Kraj toga treba imati pred očima osobito pitanja: osnovni ritam hrvatskog jezika za razliku od ritma drugih jezika; značenje jezika u njegovu ustrojstvu, a ne u pojedinim riječima.

S obzirom na pojam stila udaraju u oči još mnoge činjenice iz nauke o jeziku. Ima pojava, koje su u različitim gramatikama samo napomenute, ali je rijetko tko kušao da dublje zadre u njih te da ispita njihovo značenje i njihov smisao. O njima se govori, protiv njih katkada pišu, no uvijek odvojeno od cijelog sklopa jezika i odvojeno od pitanja hrvatske stilistike — kao o nečemu, što i ne treba tumačiti, ili što ima smisao samo po sebi.

Hrvatski su književnici već u počecima preporodnog rada osjetili izražajnu snagu našega jezika. Mihanović je u svojoj »Reči domovini« ispravno tvrdio, da u nas ima izraza, koji se ne dadu prenijeti ni u kakav strani jezik. Drašković je svoju »Disertaciju« započeo pisati s ponosnom tvrdnjom, kako mi imamo jezik, kojim se može izreći sve, što čovjek osjeća i misli. Riječi Cypriena Roberta o bogatstvu i gipkosti ilirskoga jezika naši su preporoditelji ponavljali vrlo često. Veber je već g. 1848. u »Danici« upozorio na to riječima:

»Toliko slobode u slaganju i smještanju riječi ne ćeš u nijednom europskom živućem jeziku najti. Da je ovo najkrasnija vlastitost jezika, nema dvojbe, jer njom se izbjegava ona mučna ukočenost, koje se

njemački i t. d., osobito pak mađarski jezik, nikako riješiti ne može. Tim načinom se jasnije možemo izraziti i živahnije, jer nam dozvoljava tako urediti riječi, kako mislimo, da će najviše dirnuti i ganuti. Da samo jedan primjer o tome podamo, neka stoji slijedeće:

Vidjeh jednu hrabru ženu
Vidjeh jednu ženu hrabru
Vidjeh hrabru jednu ženu
Vidjeh ženu jednu hrabru
Jednu hrabru ženu vidjeh
Jednu hrabru vidjeh ženu
Jednu ženu vidjeh hrabru
Jednu vidjeh hrabru ženu
Jednu vidjeh ženu hrabru
Hrabru jednu ženu vidjeh
Hrabru jednu vidjeh ženu
Ženu jednu hrabru vidjeh
Ženu jednu vidjeh hrabru

Uz tako velik broj mogućnosti u hrvatskome jeziku navodi Veber, kako se ista misao u talijanskom i njemačkom jeziku može izreći samo na dva načina: Vidi una donna valorosa, i: Una donna valorosa vidi; Ich sah ein tapferes Weib, ili: Ein tapferes Weib sah ich.

U svojoj raspravi »Ustroj hrvatskog jezika« (u »Nevenu« 1854) upozorio je Veber na bogatstvo našega jezika s obzirom na njegovu moć izražaja. Kao dokaz naveo je mnoštvo oblika, sinonima i riječi izvedenih iz istoga korijena. Na isto pitanje vratio se g. 1869., u članku »O slogu hrvatskom«.

Ipak, samo bogatstvo oblika još ne znači u jeziku prednost. U nekim slučajevima ono je upravo znak njegove neizgrađenosti. U razvitku se svih jezika opaža težnja, da se iz njih ukloni sve, što nije za razumijevanje prijeko potrebno. Gube se pojedina vremena i pojedini oblici. Moderni evropski

jezici po svojim su oblicima, vremenima i sklonidbama naoko mnogo siromašniji od starih — pa ipak nitko ne će reći, da su izražajno slabiji. Pokušaj Frana Kurelca, da u hrvatskom jeziku pokuša uskrisiti što veći broj oblika, koji su u živu govoru već bili izumrli, bio je zanimljiv, ali je morao svršiti neuspjehom, jer se protivio razvitku jezika uopće. Još se Šenoa bunio protiv činjenice, što su u hrvatski književni jezik bili stali prodirati duži dativi i instrumentali množine (građanima mj. građanom i građani), pa ipak ni svojim ugledom ni svojim djelima nije mogao sačuvati ono, što je bilo osuđeno na propast.

Mnoštvo različitih oblika u književnom jeziku znači prednost samo onda, kad je uza nj vezana i jača moć izražaja, i kad se različitim oblicima ne kazuje jedno isto. Razumije se, da se tim mnoštvom vješt stilist — koji ujedno mora osjećati živo bilo svoga narodnog jezika — mora služiti tako, da se iz njegovih spisa osjeti, kako je to bogatstvo oblika pametno iskoristio, a nije se njime razbacivao bez smisla i reda.

Obilje vremena u hrvatskom jeziku može se na prvi pogled činiti nepotrebnim, kad se na pr. samim perfektom može izreći gotovo sve, što se odnosi na događaje iz prošlosti, a ujedno se njime mogu izreći i neki događaji iz sadašnjosti i budućnosti. U svagdašnjem životu izričemo prošle događaje gotovo samo perfektom, dok aorist i imperfekt postepeno iščezavaju. U poslovnom jeziku i u razgovorima ne treba biti drugačije. Ali je onome, tko taj jezik ne samo uči, nego ga i osjeća, jasna razlika između aorista, perfekta i imperfekta. A razabrat će to svatko najbolje iz primjera, na pr. poznatog odlomka iz Sv. Pisma:

»Roditelji njegovi iđahu svake godine u Jerusalim o prazniku Pashe. I kad mu bi dvanaest godina, dođoše oni u Jerusalim po običaju praznika; i kad dane provedoše i oni se vratiše, osta dijete Isus u Jerusalimu, i ne znade Josip i mati njegova, nego misleći, da je s društvom, otidoše dan hoda i stadoše ga tražiti po rodbini i po znancima. I ne našavši ga, vratiše se u Jerusalim, da ga traže, i poslije tri dana nađoše ga u crkvi, gdje sjedi među učiteljima i sluša ih i pita ih, i svi, koji ga slušahu, divljahu se njegovu razumu i odgovorima. I vidjevši ga, čudiše se, i mati njegova reče mu: Sine, što učini nama tako? Evo otac tvoj i ja tražasmo te. I reče im: Što ste me tražili? Zar ne znate, da meni treba u onom biti, što je Oca mojega? I siđe s njima i dođe u Nazaret i bijaše im poslušan, i mati njegova čuvaše sve riječi ove u srcu svojemu.

Svi ovi aoristi i imperfekti dali bi se zamijeniti perfektom, i smisao bi ostao isti. Ali bi cio stilski dojam bio drugačiji. U rečenicama s aoristom osjeća se neka čvrstoća, težnja za kratkoćom. Oblici pak imperfekta unose u stil nešto svečano, upravo kao stvoreno za pripovijedanje prošlih, važnih događaja. Perfekt se naprotiv doima kao prilično bezbojno vrijeme stvoreno za jednostavno izvješćivanje o događajima, ali bez stilske izražajnosti.

S obzirom na osjećajni prizvuk, koji izbija iz upotreba aorista i perfekta, nije vjerojatno pogrešno, ako se utvrdi, da su ova vremena donekle u vezi i s psihologijom ljudi u krajevima, gdje se čuvaju, ili gdje je aorist već iščeznuo. Iz aorista se osjeća neka odlučnost, muževnost, na pr. iz rečenice:

Ne rekoh li ti, da me se čuvaš? — Dođoše divlji pa istjeraše pitome.

I jedna i druga rečenica dale bi se reći u perfektu (Nijesam li ti rekao, da me se čuvaš? Došli su divlji pa su otjerali pitome). Ali je očito, da se perfektima nekako razvodnjuje

ono, što je u aoristu zvučilo tako snažno. I Maretić u svojoj gramatici tvrdi, da se aorist čuva u južnim krajevima, a u istočnim da je iščeznuo. Inače se može opaziti, da su aorist i imperfekt potpuno mrtvi u onim dijelovima naše zemlje, gdje ljudi žive potpuno sređenim građanskim životom srednjo-evropskog tipa, a čuvaju se tamo, gdje je još sačuvano nešto herojsko.

Možda ne bi trebalo ni napominjati, kako je velika razlika, da li će se budućnost izreći futurom, aoristom ili perfektom; na pr.: Pomozi mi, jer ću poginuti — ili: Pomozi mi, jer sam poginuo — ili: Pomozi mi, jer pogiboh. — Najviše živosti i sažetosti unosi u pripovijedanje aorist.

Izumiranje aorista i imperfekta ne ide uporedo u živoj književnosti i u svagdanjem govoru. Ova dva vremena naći ćemo vrlo često i u pisaca, koji ih nisu mogli naučiti u djetinjstvu, nego iz knjiga. Nije ih dakle na njihovu upotrebu nukao živ govor, nego jača, unutrašnja potreba izražavanja. Snagu aorista osjetio je vrlo dobro Nazor (isp. knjigu »Na vrhu jezika i pera«). Nije čudo, da je upravo Matoš aorist i imperfekt često upotrebljavao. Upotrebom tih vremena znao je djelomično i postizavati u svome stilu dojam kratkoće i određenosti s jedne strane, i dojam svečanosti, uzvišenosti i patetičnosti s druge strane. Već u prvoj njegovoj knjizi pripovijesti *(Iverje)* udara u oči upotreba tih vremena:

»Prođe Božić i Uskrs, dođe proljeće, a lipe u grofovu parku zamirisaše.

Neko poslije podne čekaše u uredu Dragica vojničku poštu, da zaključi posao, i promatraše preko puta krov vlasteoskog zamka, čiji se crepovi,vlažni od kiše, krijesijahu kao riblja ljuska na suncu. Na hodniku zaječaše mamuze dežurnog husara.

— Hvala Bogu! — šapne Dragica i stade svojim ključićem otvarati torbu i ne pogledavši donosioca.

»To je pismo najbolji dokaz, koliko mislim na te, jer je danas treći dan, što ništa ne okusih. Već tri mjeseca, kako mi umre otac, već tri mjeseca kunatorim kao pseto. Zbog tog se ne javih pismom nikom. Samotujem ko remeta, obuzela me acedia, spleen nesrećnih kaluđera. Htjedoh otpješačiti kući, no pošto prethodnog nekog jutra založih zimski kaput . . . Pišem u krevetu, jer mi prije tri dana platiše posljednju večeru . . . cipele. Hlad hladujem ko u grobu. Gazdarica mi srećom prekjuče otputova u Bregenz.«

(*Novo iverje,* Božićna priča)

»Kada bijah prvi puta kod Grge Alagovića, rođaka moje majke, koga zvasmo ujakom, bijaše već župnikom u Hrastovcu. I on imađaše sreću hvatati maglu kod Königgrätza, i premda bijaše za taj junački čin odlikovan, bacili ga na mirnu hrastovačku plovaniju zbog neke propovijedi graničarima. Dosele ga poznavah tek po čaku. Govoraše se, e ne priznaje ugarske nadmoćnosti . . .«

(*Novo iverje,* Nekad bilo, sad se spominjalo)

Na isti način, kako se upotrebom vremena, koja već u praktičnoj upotrebi izumiru, dadu izazvati vrlo jaki dojmovi, mogu se postizavati i drugi efekti upotrebom onih različitih mogućnosti, koje dopuštaju pravila hrvatskoga jezika. Jedna je od češćih pojava u Matoševu stilu perfekt bez pomoćnoga glagola. To je u vezi s istom psihologijskom pozadinom, na kojoj je osnovana česta upotreba aorista:

»Na grani zakriještalo, i na Smiljkina leđa pane vrana . . . Privukla me svojim širokim opalskim očima . . . U glasu joj bijaše suza, pa mi dođe, da zaplačem, kad ih stala truniti u moje srce.«

Jedan od dojmova Šimunovićeva stila potječe odatle, što je ovaj pisac vrlo često u perfektu ispuštao pomoćni glagol, što je — kao i Matoš — upotrebljavao imperfekt i aorist postižući dojam sažetosti i odlučnosti, i dojam neke arhaičnosti:

»Sjedila je ispod kruške trnovače i vezući mislila o svome draganu. Mislila je, plakala i napola zatvorenih usnica pjevušila, kao što to čine matere ljuljajući bolesno dijete. Pjevušila gologlava, u vezenoj i crvenom tkaninom utegnutoj košulji, jer je bilo vruće, iako je tek nastalo rano jutro. Ronila suzu za suzom, i njezino vezivo toga dana nije baš ništa vrijedilo, nije marila i pravo ga nije ni vidjela. Kadikad ostavljaše vez, pogledajući u šumoviti brešćić na zapadu od njihove kuće, i svaki put bi duboko uzdahnula. Tad bi se vidjelo odugo joj lice ne baš osobito lijepo, jer bijaše strogo poput ikone, ali oči, Bože, velike, tamne, kao dva jezera među dubokim i crnim klisurama. Ko ih samo jedamput vidi, nikad ih više ne zaboravlja: neka osobita milina i zagonetka svjetlucahu u njima, baš kao iz dijela tamnog, dalekog neba, kad se zvjezdicama ospe.

— Sine! Dođi, sine, da te vidim, i da se mlijeka napiješ.

Tako je mati zvala, onako od milja, pa i otac, jer im bijaše jedina kći. A po krstu zvala se Marija. Imala je i brata Stevicu, ali je umro, te mu sada, nedjeljom, jabuke i kolače na grob nosila.

— Dođi, sine, dođi!... zovnuo je opet bistar glas, no Marija se ne odazva, iako se kroz suze osmjehivala.«

Čar tog stila potječe i odatle, što Šimunović nije upotrebljavao isključivo samo jedan način izražaja, nego je miješao i imperfekte i aoriste, i perfekte s pomoćnim glagolom i bez pomoćnoga glagola, ali tako, da se vidi, da to nije bilo udešeno namjerno ili slučajno, već finim instinktom umjetnika. Isporedbom istovetnih slučajeva vidi se najbolje, kako su oni uvijek upotrebljeni s određenom svrhom, na pr. perfekt bez pomoćnoga glagola:

»Na istočnoj strani Milešine glavice rastao gajić«... »U gajiću sjedjela na travi mladahna žena«... »Sve drugo na toj glavici bio pašnjak«... »Iza žetve opustjele njive od sunčanog žara bliještile«... »Tople kišice i vedrina često se izmjenjivala... te rašće bujalo«... »Oblačila najljepše ruho i kitila se đerdanom«... »Odlazila tamo pred zalazak sunčani«...

(Ilinkina ljubav, Zlatno zrno)

Pripovijedanje bez pomoćnoga glagola postaje jasnijim i bržim, i ujedno kao da se ovako iz njega osjeća nešto sjetnoznačajno za Šimunovićev stil.

Na isti način, kako se upotrebom različitih vremena u različitim slučajevima može stilu dati različit osjećajni ton, mogu se određeni efekti postići i mnogobrojnim drugim svojstvima hrvatskoga jezika, koja su na prvi pogled nepotrebna. Razlikovanje između određenog i neodređenog oblika pridjeva potrebno je čuvati radi jasnoće izraza. Ali se već teže dade shvatiti, čemu dvostruki oblici određenog pridjeva u istim padežima: dobroga i dobrog, dobromu i dobrome. U gramatikama se nalaze različite preporuke za upotrebu kraćeg ili dužeg oblika (sa *-a* ili bez *-a*). Obično se preporučuje: ako jedan do drugoga dolaze dva genitiva određenih pridjeva, onda je najbolje, da prvi dođe u svom punom obliku, sa *-a*, a drugi bez njega (To je uspomena od miloga dobrog prijatelja). Ali je očito, da se čovjek s izgrađenim stilom ne drži naučenih pravila, nego kod njega i pri upotrebi ovakvih svojstava jezika odlučuju dublji zakoni, koji daju obilježje cijelom njegovu izrazu. Rečenicu: Sjećam se svoga dobroga oca — vjerojatno će svatko osjetiti kao nešto različito od rečenice: Sjećam se svog dobrog oca. U prvoj ima nešto polagano i sporo, a iz druge se osjeća neka odrešitost, brzina. Čitav dojam ovakvih naoko neznatnih razlika u oblicima ne može se naravno osjetiti samo iz jedne jedine rečenice. Ali ako čovjek ispituje cjelokupan stil nekoga pisca, opazit će, kako u njemu prevladava jedan ili drugi oblik — prema tomu, kakvo je obilježje tog stila uopće. Poznavajući na pr. Matošev stil — u kome ima nešto brzo, svježe, nervozno — čovjek će unaprijed moći naslutiti, da će u njemu i u ovakvim slučajevima prevla-

davati oni oblici, koji to obilježje brzine pojačavaju. U »Božićnoj priči« iz *Novog iverja* ima na pr. 19 genitiva od pridjeva i zamjenica. Od toga dolaze 2 puta dva genitiva zajedno, jedamput po 3, a 13 puta samo po jedan. Sva tri puta, kada dolaze zajedno i zamjenica i pridjev, ili pridjev i zamjenica, oni su u svom kraćem obliku:

Evo ti mog posljednjeg daha
...Iza očeve smrti postade gazdarica u nekog bogatog slavonskog župnika.
...pri ručku meće iznad samog njušnog organa mirišljivog mesa.

Inače, kad dolazi samo po jedan pridjev ili zamjenica, u 6 slučajeva oni su u svom kraćem obliku, a u četiri slučaja u dužem:

Prodaj onog čemernog namještaja.
Uzme sa golog stola jedinu knjigu, koju ne mogaše prodati.
Dobio ga od rođaka, ulanskog satnika.
Tako mi vitog repa.
Lijevo lično krilo ostaje tragičnog izraza.
Utjelovljenje svog četveronožnog duha.
...Ekstrakt iz najkrepčega dijela tijela moje krepke ovce.
...kojom ti namjenjujem prekaljeno biće bića moga.
Udahnu punim i žednim grudima daha životnoga.
Ako hoće dvorsku budalu, neka uzme drugoga.

Očito se dakle vidi, da u ovoj pripovijesti prevladavaju kraći oblici. Duži su upotrebljeni samo u određenim slučajevima, i to gotovo izuzetno na kraju rečenice — ili zato, da se na taj način sačuva ritam, ili stoga, što bi inače na kraju rečenice sa skraćenim oblikom pridjeva nekako postala nejasnija predodžba onoga, što pisac hoće zamjenicom ili pridjevom da kaže. Kao što i narodni pjevač meće na kraj stiha po mogućnosti dužu riječ, kad ne može u pretposljednjoj stopi imati

dug slog — da na taj način postigne dojam dužine — tako to čini i Matoš.

Sličnu upotrebu ovih genitivnih nastavaka nalazimo u Matoša i drugdje, na pr. u *Iglastom čeljadetu* (onog sunčanog, ljetnog popodneva; čudnovatog oporbenjaka; zbog onog glasovanja; prvog sela). To je znak, kako je sve to proizišlo iz Matoševe potrebe izraza.

Slični su slučajevi sa zamjenicama, gdje se za isti padež mogu upotrebiti dva, tri pa i četiri oblika: moga, mog, mojega, mojeg; tvoga, tvog, tvojega, tvojeg; mojemu, momu, mojem, mome, mom i t. d. U futuru može pomoćni glagol biti odmaknut od glagola, na koji se odnosi, može biti ispred njega i iza njega. Različit položaj enklitike u rečenici, različit položaj pomoćnoga glagola u složenim vremenima, različit položaj ostalih dijelova rečenica — sve to nije nastalo kao slučajna pojava u razvitku jezika, nego s pomoću njih mogu doći do izražaja različite nijanse, finese, boje. Koliko su ti pojavi stilistički važni, i koliko pojedini od njih odgovaraju prirodnim dispozicijama pisaca, vidi se po tom, što neki stilisti — očito nagonski i besvijesno — upotrebljavaju pretežito jedan ili drugi način. Kod Kovačića na pr. — koji ima u svome stilu potpuno izgrađen ritam, što je zapazio i Matoš (»Srce mi puče, duša podivlja, zamrzih ljude i sav svijet«) — udara u oči, da enklitika dolazi često daleko od početka rečenice, protiv običajnih propisa školskih gramatika:

Naš rođak kumordinar sav je pomodrio od jeda.
Napose imao sam kumordinara dvoriti.
Velikaševo lice smrknu se na ovaj ushit svoga provodnika.
Amalija uhvatila se za stolac.
Polusvijesni velikaš držaše se čvrsto za glogov grm.

Kad bi se položaj enklitike izmijenio, ritam bi tih rečenica postao drugačiji:

Naš je kumordinar sav pomodrio od jeda.
Napose sam imao dvoriti kumordinara.
Velikaševo se lice smrknu na ovaj ushit svoga provodnika.
Amalija se uhvatila za stolac.
Polusvijesni se velikaš držaše čvrsto za glogov grm.

Ima u hrvatskom jeziku veliko mnoštvo ovakovih pojava, koje su na prvi pogled nepotrebne, jer povećavaju broj mogućnosti, kojima se netko u govoru služi, a za iste svrhe. Takav je na pr. slučaj, da se infinitiv može zamijeniti s prezentom s *da*. Gramatici ovaj pojav jednostavno utvrđuju, ističući prednost jedne ili druge upotrebe. Samo je Petar Guberina u jednom svom sastavku u »Hrvatskoj reviji« 1939. (»Nekoliko riječi o stilistici«) istaknuo i neke stilističke značajke ove jezične pojave. Ove nisu tako jednostavne, kako bi se moglo činiti na prvi pogled. Nisu nastale samo iz težnje pisca, da nešto jače istakne, kad upotrebljava jedan ili drugi način, nego se s pomoću jednoga ili drugoga mogu ukloniti i neke nezgrapnosti ili nejasnoće.

Ima slučajeva, kad se upotrebom prezenta s *da* umjesto infinitiva stilist uklanja ili nepotrebnom gomilanju glasova *d* i *t* ili glasa *i*, na pr.:

Ti to možeš lako osjetiti. — Ti to možeš lako da osjetiš. — Ja to nikako ne mogu shvatiti. — Ja to nikako ne mogu da shvatim. — Morat će ga na drugi način zaštititi. — Morat će da ga na drugi način zaštite.

Ima slučajeva, kad se mjesto infinitiva mora upotrebiti prezent s *da*, da bi se shvatio pravi smisao rečenice — da se istakne razlika između sadašnjosti i budućnosti, na pr.:

Oni nam ne će dati odgovor na to pitanje. — Oni ne će da nam dadu odgovor na to pitanje.

Ali isto tako ima slučajeva, kad treba reći infinitiv, da bi se moglo ukloniti suvišno nagomilavanje glasa *d* i *t:*

Samo nadriknjige ne mogu to da razumiju i da priznadu. — Samo nadriknjige to ne mogu razumjeti i priznati. — Posao ne može unapredak da ide. — Posao ne može ići unapredak.

Maretić ovakvu zamjenu infinitiva s pomoću prezenta s *da* tumači u svojoj gramatici analogijom prema namjernim rečenicama. U njima dolazi po pravilu veznik *da* (htio sam da ti kažem; a mjesto toga se kaže: htio sam ti kazati). Međutim je očito, da ova analogija sama ne bi mogla toliko djelovati u jeziku, kad tu ne bi odlučivali jači razlozi.

U gramatici se češće spominju t. zv. sinonimi kao riječi istog značenja. Čovjek, koji svoj jezik osjeća, ne pozna sinonima. Već sama upotreba različitih glasova za tobože iste pojmove daje riječima i druge osjećajne nijanse, a prema tome i nešto drugačije značenje. Kaže li se, da su pridjevi *lijep* i *krasan* po značenju isti, onda se to protivi našem osjećanju jezika i osjećanju stvarnosti. Kad se kaže *lijepa žena*, onda to znači lijepu ženu uopće, kakvih u svijetu ima mnogo. No oznaka *krasna žena* znači već ženu, koja se ljepotom osobito ističe. Kao da se prizvuk neke vrste udivljenja osjeća u tome pridjevu *krasan* već iz samoga naglaska i iz ponavljanja glasova. Na ljestvici sličnih, ali po nijansama ipak različitih značenja stoji pridjev *krasan* po značenju negdje po srijedi između *lijep* i *divan.*

Riječi *uza, zatvor, tamnica* mogu po smislu značiti isto, ali svaka već po svojem postanju izaziva drugačiju predodžbu, i vješt će stilist svaku od njih upotrebiti i nesvijesno

samo onda, kad njome hoće postići određen dojam. Različit čuvstveni dojam izazivaju također riječi *suton* i *sumrak* već po svojem korijenu. Za stiliste također ne znače isto na pr. riječi *plav* i *modar; naročito, osobito, poimence, napose.* Maretić navodi dalje ovakove sinonime: *čast, dika, slava; patiti, stradati, trpjeti; blistav, sjajan, svijetao.* — On i sam kaže: »Stilistika traži, da pisac sinonimnih riječi ne upotrebljava, kako mu se kada svidi, već da svaku upotrebljava u njezinu osobitu značenju.« No time je ujedno rečeno, da takve riječi ne znače isto. Matoš nije bez razloga nazvao svoju knjigu *»Pečalba«* mjesto *»Nadnica«.*

Nešto slično može se reći i o riječima, koje se javljaju u dva oblika i dva roda: *pojav* i *pojava, osnov* i *osnova, nauk* i *nauka* i sl. Na prvi pogled znače one isto, pa će kakav gramatik, koji nema dosta osjećanja za jezik, jedan od ovih oblika proglasiti nepotrebnim. Ali može u govoru nastati velika razlika, da li se upotrebljava jedno ili drugo. Može se reći: To je lijep nebeski pojav — ali ne: To je lijepa nebeska pojava. Kaže se naprotiv: Lijepa ženska pojava — dok bi smiješno zvučilo: Lijep ženski pojav. Može se napisati: Te su misli osnov moga pogleda na svijet — ali nikako: Dao sam napraviti osnov za novu kuću — nego: Dao sam napraviti osnovu za novu kuću.

O pokaznim zamjenicama *ovaj, taj, onaj* stoji u gramatikama, da se prva od njih upotrebljava za nešto, što je blizu prvome licu, druga za ono, što je blizu drugome licu, a treća za nešto, što je daleko i od prvoga i od drugoga lica. Međutim, u osjećanju jezika teško se uvijek držati ovog određenja. Zamjenice *ovaj* i *onaj* često se upotrebljavaju obrnuto od gramatičkih propisa. Ako kažemo: Ja čitam ovu Kranjčevićevu pjesmu, a ne: Ja čitam tu Kranjčevićevu

pjesmu, onda nam gramatička pravila nikako ne mogu protumačiti tu upotrebu, kad su obje pjesme, nalazeći se u istoj knjizi, jednako daleko od onoga, koji ih čita. Zamjenicom *ova* u ovom slučaju ne će se označivati pjesmu, koja je prostorno bliža od pjesme, koju bismo označili zamjenicom *ta*, nego označujemo u prvom redu činjenicu, da čitači neku pjesmu osjećaju bližom, poznatijom. Zamjenica *onaj* može često značiti nešto, što nije prostorno ništa dalje od onoga, što označujemo zamjenicama *ovaj* i *taj*, ali se u njezinoj upotrebi često naslućuje neka osjećajna udaljenost između čovjeka, koji govori, i čovjeka, o kome govori. Može netko pokazivati tri čovjeka, koji su mu prostorno jednako blizi ili udaljeni, pa će često upotrebiti zamjenicu *onaj* za nekoga, do koga drži manje ili o kome govori nešto nepovoljno: ovog poznam, onoga ne poznam.

6.

Bogatstvo je hrvatskog jezika upravo nepregledno. To se može vidjeti i iz samih gramatika, koje neke pojave samo bilježe, a može se vidjeti osobito iz književnih djela pisanih jezikom, koji nije stvoren prema gramatikama, nego više na osnovi jezičnog osjećanja. Upravo po tome, koliko se pisci drže nekih propisanih pravila, naučenih u školama, i koliko se od njih odmiču, te slobodnije upotrebljavaju različite nijanse u oblicima, padežima i t. d., može se vidjeti, koliko su osjetili snagu vlastitog jezika.

Naše mnogogodišnje rasprave o prednostima logičke ili gramatičke interpunkcije sadržavale su uvijek jednu istu pogrešku. Govorilo se o tome načelno, kao da se interpunkcija može odrediti zauvijek, za sve jezike, i kao da svaki

jezik nema svoj osobiti duh, prema komu mora biti udešen i način pisanja.

Interpunkcija ima, prije svega, da pomaže razumijevanju teksta, da ga učini jasnim i ukloni sve nesporazumke. Točke, točke zarezi, zarezi i t. d. imadu da pomognu toj logičnoj funkciji stila. Ali tačke i zarezi imaju važnu zadaću i s obzirom na ritam stila. Doduše, gdje će stajati tačka, odlučuje i građa rečenice, pa tačka dolazi automatski tamo, gdje je rečenica svršena. Kratke rečenice, mnogo tačaka — brži ritam, i obrnuto. Ali značenje zareza nije u tome, da odvaja jednu rečenicu od druge, t. j. jednu misao od druge, nego da označi one jedva zamjetljive stanke, koje se u živu govoru jedva i opažaju, ali su za njegov ritam vrlo važne. Pitanje je u tome, da li se zarez ima smjestiti svuda, gdje to određuje gramatika, s obzirom na odnošaj između glavnih i zavisnih rečenica, ne pazeći na spomenute stanke, ili će zarez trebati unositi samo ondje, gdje svatko osjeća neki prekid.

Da u rečenicama s inverzijom mora doći zarez, ne treba nikakvih pravila, jer će ga tamo metnuti svaki čovjek, tko osjeća tempo govora. Između rečenica: Kad dođeš k meni, reći ću ti — osjeća se stanka, i tu je prirodno mjesto zarezu. Ali kad je ta rečenica u svom prirodnom položaju (Reći ću ti, kad dođeš k meni), tu se stanka u živu govoru ne osjeća. Zato nastaje pitanje: da li je potrebno, da se tu, zbog gramatičkih razloga, meće zarez, iako on za stil ne znači ništa, ili da se, s obzirom na duh jezika, ne meće. Jedino je ovdje opravdanje zareza u tome, što su gramatici pronašli, da nekako treba odijeliti glavnu rečenicu od zavisne. Ali zareza ne traži niti smisao niti osjećanje za ritam jezika.

Još je jasnije to pitanje, ako čovjek ima pred očima t. zv. slobodniju interpunkciju, kad ljudi meću zarez često i ispred onih riječi, koje vrlo rijetko izazivaju stanku u govoru. Takav je na pr. veznik *i*, ispred kojega, i po smislu i po ritmu, ne treba ponajviše metati zarez. Ipak su prema zapadnjačkim, francuskim uzorima stali u nekim razdobljima pisati i naši pisci ovako: Pisao sam dugo tu pjesmu, i, poslije svih napora, dovršio je. — Ako ovakvo pisanje doista odgovara ličnom ritmu pisca, onda je tu zarez na mjestu. Ali ako je ono samo posljedica ugledanja u tuđe uzore, kvari zarez ritam i unosi u stil nešto strano. Mnogi naši spisi s mnoštvom zareza, koji su prema gramatici možda i na svome mjestu, kao da su tim zarezima iznakaženi. Čitalac kraj svakog nepotrebnog zareza mora zastati, kao da ga nešto sputava, dok ga ritam jezika povlači neodoljivo naprijed.

Vrlo veliko mnoštvo ovakvih i sličnih jezičnih pojava, zajedno s interpunkcijom, čini ona obilježja našega jezika, zbog kojih je Preradović — više nagonski negoli svijesno — mogao reći:

Zuji, zveči, zvoni, zvuči —
To je jezik roda moga.

Razumije se, da taj jezik ne će ni zvoniti ni zvučiti, ako ga pisac okuje u gramatička i pravopisna pravila, upotrebljavajući uvijek iste kalupe i u slučajevima, kad može slobodno birati između više mogućnosti. Sve te razlike između genitiva i akuzativa na *a* i bez *a*, razlika između perfekta i aorista, između ovakve ili onakve interpunkcije mogu biti od vrlo malene važnosti, kad se radi samo tek o pojedinim rečenicama. Ali u umjetnički zaokruženim cjelinama, s li-

čnim i punim ritmom, svaki će umjetnik s istančanim osjećajima za jezik znati procijeniti, koliko mu prednosti u pojedinim slučajevima dolazi samo od jednoga glasa, ili samo od jednog sloga više ili manje, ili samo od jednog zgodno upotrebljenog zareza. Već se iz analize Šimunovićeva ili Matoševa stila vidi, od koliko su oni sredstava izgradili svoj izraz. Trebalo bi, s ovih stajališta, raščiniti samo kakav odlomak u dobra stilista, pa bi se odmah vidjelo, koliko bi se njegov dojam izmijenio, kad bi ga čovjek izrazio u drugačijim oblicima ili drugačijom sintaksom. Treba na pr. uzeti pred oči samo nekoliko rečenica iz Kovačićeva romana »U registraturi«:

— Stari moj, supruže moj! — kliknu providnica do svoga Samsona, koji se zadubio u dugačke, tmaste gospodarske račune — vratio si se s puta, a da me i ne upita: Kako ti je, dobra i vjerna ženice moja? Nosiš li što teško na srdašcu svome? Nosiš li što mračno u dušici svojoj? Ah, supruže moj, ti suviše putuješ, pa zaboravljaš na svoju Amaliju!« — ćeretaše podla žena, cjelivajući nespretnu providnikovu ljevicu, a na usnim kutovima pojavi joj se zloba i lukav osmijeh. Ruka njezina druga vonja kiselinom znoja i ljutinom nekog teškog mirisa, kano u naših seljaka.

Trebalo bi mjesto upotrebljenih oblika i vremena uzeti druge, isto tako pravilne, i smisao se ne bi promijenio. Ali bi dojam bio drugačiji. Stil već ne bi bio isti.

U Kovačićevu jeziku ima uopće mnogo pojava, kakve bi većina gramatičara, ispravljača zadaćnica, proglasila pogrešnima. Kovačić je na pr. miješao vremena:

Ja, gospodar saonica, pljesnuh radostan rukama i poletim bos za saonicama. Lete one, najednom zapnu o nekakav greben u snijegu, izvališe se, a djeca pofrkala u snijeg.

Malo odahnuh i odmorih se, zatim napeh svu snagu i pomaknem se u snijegu, dok ispod nogu osjetih nešto tvrdo, Nogama napipljem tvrdinu, zaskočim uvis, te oćutih, da mi je glava iznad snijega.

Nato se sagnuh, napnem sve sile i počnem puzati za staricom.

On je miješao kondicional za prošlost s perfektom:

Sve bi to raspalilo moga oca, i on je stao vikati, da mu se s trostrukom jekom odvraćalo sa susjednog brijega.

Sve se to doima nekakvom neuglađenošću, neujednačenošću, i pristalice tobožnje elegantnosti u izrazu tražili bi prije svega, da se u navedenim i sličnim rečenicama ujednače vremena. Ali upravo na ovaj način, kako je pisao, podao je Kovačić svome stilu nešto zadahtano, nervozno, eruptivno, što je bilo bitno obilježje njegova stvaranja, i što se nikakvim ujednačivanjem ne bi dalo postići. Budući da se to ne protivi nikakvim gramatičkim pravilima, onda je sve to ne samo dobro, nego ujedno pokazuje, kako se jezik dade iskoristiti za umjetničke svrhe.

Ovakvih pojava katkad ne razumiju različiti korektori jezika. Ali sve to dobro osjećaju sami stvaraoci, buneći se protiv upletanja nepozvanih u njihov rad. Književna djela nisu školske zadaćnice. Ona su umjetnine, kojima treba pristupati s počitanjem i s razumijevanjem za svaku pojedinost u njihovu ustrojstvu.

AUGUST HARAMBAŠIĆ

I.

Misao hrvatske samobitnosti, uporno isticanje zasebnoga hrvatskoga nacionalizma, što su u razdoblju poslije 1918. bili nastupili kao reakcija na politiku jugoslavenstva, uzimahu kao književnu firmu dva pjesnička imena: ime Augusta Šenoe i ime A. G. Matoša. Kroz nekoliko godina važile su kao borbene krilatice Šenoina »Smrt Petra Svačića« i Matoševa pjesma »Pri Sv. Kralju«. Završetak prve

Mi?! — Satrli smo paklu vrata,
Da, još nas ima, još Hrvata!

imao je izražavati raspoloženje Hrvata prema pokušajima, da se hrvatstvo utopi u jugoslavenstvu. A stihovi Matoševe pjesme

Majko, audiant reges:
Regnum regno non praescribit leges,
I dok je srca, bit će i Kroacije!

označivali su vrlo dobro i sentimentalni i državnopravni osjećaj tadašnjega otpornoga hrvatstva.

A ipak hrvatstvo Augusta Šenoe i hrvatstvo A. G. Matoša nisu po svome sadržaju isti niti se tako jednostavno dadu poistovetiti s gibanjima u hrvatskom narodu između dva svjetska rata. August Šenoa je doista jedan od najizrazitijih pjesnika hrvatstva, ali je on u isto doba promicao

kulturno i narodno jedinstvo Hrvata i Srba. Njegovo je hrvatstvo bilo puno snage i vjere u sebe. Matoš je naprotiv razvijao svoj nacionalizam donekle u opreci s nacionalističkim jugoslavenskim pokretom omladine. On je bio pjesnik nekoga rezigniranoga, sentimentalnoga hrvatstva, koje je izgubilo pravi smjer i oštrinu, utapajući se u sanjarijama, regionalizmu, nemoći:

Čkomi, Bara, čkomi, mi smo frigani!

Značajno je, da je u ovim pojavima hrvatske narodne svijesti bio sasvim pušten s vida najradikalniji, najoštriji, najdosljedniji pjesnik hrvatstva iz njegova razdoblja, kad ono nije značilo samo nemoćno čuvstvovanje i maštanje o propalom kraljevstvu i o dalekoj slobodi, već je, pouzdajući se u svoju moć, nastupalo ofenzivno, stvarajući izrazit revolucionaran pokret za oslobođenjem od Austrije i stvaranjem velike hrvatske države. Na crti August I. — August III. bio je August II. (Harambašić) nužna i najizrazitija kopča, kojoj je značenje priznavao upravo Matoš. Nakon proglašenja »Nezavisne Države Hrvatske« izišla su doduše Harambašićeva ukupna djela pod uredništvom Julija Benešića, i javili su se ondje ovdje glasovi, da je upravo ovaj pjesnik bio njezin prorok. Ali su ta ukupna djela ostala bez odjeka upravo u onome, u čemu je bila suština Harambašićevih domoljubnih pjesama.

Harambašić je vrlo mlad, prevalivši jedva dvadeset godina, bio postao najomiljelijim i najpopularnijim hrvatskim pjesnikom. Njegove su se pojedine knjige pjesama u par godina raspačavale čak u 4 izdanja — što se u nas nije dogodilo nikad ni prije ni poslije njega. On je bio kroz deset godina u Hrvatskoj gotovo središnja pjesnička ličnost i je

dan od najplodnijih književnika. No on je, isto tako brzo i rano, postao nišanom literarnih protivnika, doživljujući omalovažavanje, koje je katkad bilo veće od pređašnje slave. Harambašić je o sebi mogao reći:

Moj narod me je nosio na ruku,
I najljepši to čas bi žića mog,
Za nevolju i pretešku je muku
Nagradio me preobilno Bog.

(*Nove pjesme*, 1890)

No naraštaj, koji je došao poslije njega, ustao je baš protiv domoljubnog stihotvorstva starijih, tražeći u poeziji prije svega doživljenost, čuvstvo, a ne retoriku. On je upravo u Harambašićevim pjesmama gledao tipičan uzorak patriotskih tirada, verbalizma i afektacije, na kome je najlakše mogao pokazati mane cijele starije hrvatske književne struje i negativne strane jednoga pokoljenja. U doba, kad je već prošlo pola stoljeća od Harambašićeve slave, i kad je Harambašićev glas prošao kroz različite zavijutke, postaju i ta slava i njezino opadanje vrlo zanimljivim predmetom, važnim ne samo za ovoga pisca, već i za sredinu, za koju je stvarao.

U razvojnoj liniji hrvatske lirike, što je predočuju imena Šenoa, Kranjčević, Vidrić, Domjanić, Matoš, Nazor, čini Harambašić vezu između Šenoe i Kranjčevića — i po duhovnoj sadržini svoje poezije i po njezinim spoljašnjim oznakama. Podrobnija analiza Kranjčevićeve poezije ukazuje ne samo na jake tragove Augusta Šenoe, već se u prvotnoj Kranjčevićevoj fazi opažaju i utjecaji Augusta Harambašića, koji je bio u naponu stvaranja upravo u doba, kad je Kranjčević objavljivao svoje prve pjesme (u »Balkanu«

i »Hrvatskoj vili«). Po sadržaju pak svoje poezije, i po njezinu djelovanju na okolicu, Harambašić je bio najradikalniji i najizrazitiji književni glasnik jednog značajnog razdoblja u razvitku hrvatskoga naroda, za koje su u nas imali premalo razumijevanja ili su ga namjerno iskrivljivali. Harambašić je to razdoblje najbolje izražavao i s obzirom na političku jezgru svojih pjesama, i s obzirom na njihovu društvenu pozadinu, a i s obzirom na književne programe svojih vršnjaka. Unatoč tome, što ne pripada među najraširenije književne vrste, lirika po svojoj sažetosti, ritmici, prodirnosti gotovo uvijek najbolje izriče duh svoga vremena. Pa tako i u Harambašićevim stihovima može i današnji čitalac osjetiti duh cijele hrvatske političke i društvene atmosfere iz posljednjih desetljeća 19. stoljeća.

U doba, kad pravaštvo počinje osvajati zemljište, poimence među omladinom, u starijih političkih predstavnika Hrvatske prevladava sve više oportunizam, računanje s prilikama, a to u svojoj konačnoj fazi redovno dovodi do popustljivosti i mlakosti. Programatska načela, inače nekad tako zvučna, počinju dugom upotrebom gubiti svoju privlačljivu moć. Nekadašnji bojovni ilirci postajahu potkraj sedamdesetih godina sve slabijim braničima nagodbe, a sinovi i unuci onih, koji su tvrdili, da je Madžarska samo otočić u slavenskome moru, morali su gledati, kako se Hrvatska postepeno pretvara u madžarsku pokrajinu. U to vrijeme klonulosti, maglovitosti i popuštanja starijih bio je potreban pokret, koji će ustalasati duhove, koji će ljudima dati borben zamah. Takav je pokret — radi uspjeha kod širih slojeva — morao, bar formalno, pobijati većinu od onoga, što su hvalili stariji, a uzdizati ono, što su oni zanemarivali. Takav je pokret došao s pravaštvom.

Kao sva gibanja, koja imaju izvršiti radikalnu duhovnu obnovu, i hrvatsko je pravaštvo bilo nepopustljivo, ne priznavajući svojim protivnicima ni jedne dobre strane, ne tražeći dodirnih tačaka s drugim grupama, osuđujući svaki kompromis. U strujanjima mnoštva ne pobjeđuju ideologije s finim distinkcijama, izgrađene od intelektualaca, već samo krilatice, koje se već na prvi pogled po svojim obrisima oštro razlikuju od ostalih. I pravaštvo, ako je htjelo za se predobiti šire slojeve, moglo je to postići samo tako, što je iznosilo drugačije programe i vidike, nego što su ih iznosili njegovi prethodnici. Prema ideji narodnoga jedinstva Srba i Hrvata, koju ispovijedahu ilirci i narodnjaci, pravaštvo ističe hrvatsku misao; prema socijalnoj nezainteresiranosti dotadanjih hrvatskih političkih predstavnika, pravaški omladinci razvijaju jak društveni smisao; prema političkom oportunizmu većine dotadašnjih predstavnika Hrvata, pravaštvo je ekstremističko. Po svome rječniku, po svome istupanju prema protivnicima nosi ono sve oznake nepomirljivosti i žestine, kojom obično mlade generacije udaraju na starije. U ovom se pogledu ono moglo pričiniti i prostačkim, pa ga takvim držahu i neki njegovi suvremenici; no u stvar,i ovaj način borbe nije bio samo obilježje pravaštva, nego je značajan za svaku struju, koja osjeća svoju unutarnju snagu i koja hoće da sačuva čistoću svojih načela.

Takvo je pravaštvo — beskompromisno, oštro — prvi hrvatski nacionalistički pokret s jasnim ciljevima, određenim planom rada i s navalnom snagom. Nakon toliko pokušaja starijih hrvatskih političara, ne bi li se hrvatsko pitanje moglo riješiti ili naslonom na Austriju ili u vezi s Madžarskom, pravaštvo dolazi s mišlju o potpunoj hrvatskoj državnosti. Prema ideji narodnoga jedinstva

Hrvata i Srba, kao jedinoj mogućnosti hrvatske egzistencije, pravaštvo pozna samo misao hrvatstva, koje je sposobno da obuhvati i Srbe i Slovence. Ono u svojim zamecima ima sasvim prevratan značaj; iz njegova mentaliteta nikla je Kvaternikova buna, u njemu se mogahu razviti likovi Erazma Barčića, Grge Tuškana, Bože Vinkovića i t. d. s njihovim protuaustrijskim ispadima. Pravaško isticanje hrvatstva protiv jugoslavenstva u svojoj jezgri samo je izražaj beskompromisnosti i dogmatičnosti, što je u početku značajka cijeloga pokreta, a ne znači poricanje jedinstva. Uz takav pokret stalo je — upravo zbog njegove bojovnosti, nasrtljivosti i beskompromisnosti — sve, što je među omladinom bilo otpornije, radikalnije, temperamentnije, i što nije bilo zadovoljno bespomoćnošću dotadanjih političkih vođa u Hrvatskoj. Najjači ljudi hrvatskoga političkoga i kulturnoga života s konca 19. i početka 20. vijeka prošli su kroz taj radikalizam pravaštva. Nije bez značenja, da su uz ovo prvotno pravaštvo pristajali i neki omladinci, koji su podrijetlom više Srbi negoli Hrvati: očito je, da ih ovamo nije privukla samo gola riječ hrvatstva, nego njegova sadržina i način, kako su ga širili pravaški ideolozi.

U kasnijim je svojim fazama to pravaštvo, u povodu različitih nedaća i zbog nemogućnosti da kroz dulje vrijeme zadrži isti navalni položaj, primalo različite obrise. No u svome početku ono ne pozna podvojenosti te je zdrav, bojovan, srčan pokret, koji upravo zato privlači tolike pristalice. Ono u toj fazi nije bilo samo stranka, već je stvorilo cijelu atmosferu, zasebnu svoju literaturu, časopise, listove. Ono je dalo u književnosti obilježje Antunu Kovačiću, Eugenu Ku-

mičiću, no njegov je najizrazitiji i najjasniji književni predstavnik bio August Harambašić.

Hrvatsko je pravaštvo bilo prožeto uvjerenjem, da je ono u Hrvata nešto novo, i da je samo ono sposobno donijeti narodu spas. U stvari, ono je nastalo kao posljedica cijeloga hrvatskoga narodnoga i političkoga života u 19. v., i može se shvatiti samo u njegovu sklopu. Nakon neuspjeha njihovih otaca, da u ilirstvu i jugoslavenstvu nađu izlazak iz teškoća, u koje je bila zapala Hrvatska, mladi su se pravaši — kao i svako pokoljenje unuka — vratili koncepciji djedova, hrvatstvu. Ali su mu ipak dali sadržinu ilirizma i jugoslavenstva, nastojeći pod hrvatskim imenom i na osnovu hrvatskoga državnoga prava obuhvatiti sve, što su ilirci i Jugoslaveni htjeli obuhvatiti na osnovu prirodnoga prava i slavenske misli. Koliko su god pravaši prigovarali ilircima, da im pokret nije proizišao iz dodira s narodom, nego da je plod literature, i samo je pravaštvo bilo uistinu više ideološki pokret negoli izražaj političke stvarnosti. Ono je imalo više pred očima pojmove i državnost negoli stvarnost i narod. Pravaštvo je svoje poglede izvilo iz pojma o državi i svoga shvatanja hrvatske povijesti, a ne iz promatranja prilika oko nas. Nezamućeno slikama svagdašnjice i činjenicama, ono je moglo biti oštro i nepopustljivo u odnosu prema protivnicima. Na takav se način mogu pristalice zanositi kraće ili duže vrijeme, no svaki dodir sa životom nuka pojedince na razmatranje, dovodeći ih do razočaranja ili do prelaska u drugi tabor. Boreći se u isto doba i protiv Austrije i protiv Madžarske i protiv Srpstva, pravaštvo je u dodiru sa stvarnošću moglo izabrati samo jedan put. Ili je

glavnim zadatkom moglo držati borbu protiv Nijemstva i dosljedno obuhvatiti sve Južne Slavene pod hrvatskim imenom, boreći se samo protiv srpskog imena, ali ne protiv naroda, koji ga je nosio. Ili je borbu protiv srpskog imena moralo preniieti i na sam srpski narod te se u svom radu nasloniti na Nijemstvo. Taj se izbor nametao pravaštvu prigodom rascjepa stranke, te je jedan njegov dio — s Harambašićem — nužno doveo u Hrvatsko-srpsku koaliciju, a drugi — s Frankom na čelu — do puta, na kome je došlo i do »Nezavisne Države Hrvatske«.

Cijelo je pravaštvo, sa svojim pozitivnim i negativnim crtama, u tijesnoj vezi s društvenim promjenama, koje su se u drugoj polovici 19. vijeka dogodile u hrvatskom narodnom organizmu. U vrijeme, kad je Starčević kao čovjek dozrijevao, predstavnici su hrvatskog političkog života bili plemići. Hrvatsko je seljaštvo bilo daleko od javnoga života, a građanstvo se Hrvatske osjećalo uglavnom pripadnikom Nijemstva. Ilirizam je najvećim dijelom plod inteligenata građanskog i seljačkog podrijetla, bez utjecaja na politički život zemlje i bez utjecaja na mase. Pravaštvo dolazi do snage upravo sedamdesetih i osamdesetih godina, kad se već u našem društvu zbio važan preokret: plemstvo je bilo izgubilo gospodarsku moć, a na njegovo je mjesto dolazilo pomalo građanstvo, koje se postepeno pohrvaćivalo. To je građanstvo, upravo malograđanstvo, u svojim prvim samostalnijim koracima u javnome životu, neopterećeno kompromisima i bez dovoljno iskustva, primilo radikalnu ideologiju pravaštva kao nešto svoje, novo, veliko. No kao i svako građanstvo i malograđanstvo, i hrvatsko je građanstvo osta-

jalo nekako polovično. Zanosilo se velikim riječima, ali je voljelo o tome sanjariti, negoli se dati na djelo. Ono je bilo puno bojovnih krilatica, ali je Kvaternik ostao uglavnom usamljen. Voljelo je čitati plamene programe, ali je teško davalo novac za stranačke listove. Godilo mu je, da ga drže prevratnim, ali je prije svega stjecalo i štedjelo. Početkom osamdesetih godina piše Harambašić iz Sušaka očajne listove, ocrtavajući vrlo dobro mentalitet onih, koji su se smatrali najjačim pristalicama stranke prava:

«Ovdje smo već dva mjeseca u groznoj krizi. ‚Sloboda' imade jedno 600 forinti deficita, a naši primorski ‚otadžbenici' čvrsto pritežu kesu, pa vole, da list prestane, nego da žrtvuju i najmanju svotu. A ima ih skoro desetak, koji broje na 30—40 tisuća forinti. Po tome sudi njihovo rodoljublje, sudi njihovu požrtvovnost. Ne ima ti tu oduševljenja, do li za ‚beci' i opet ‚beci' (novac). Oni bi onda bili požrtvovni Hrvati, da im se to isplaćuje. Spekulativnost i cincarstvo do skrajnosti.«

A te su riječi, u krajnjoj mjeri, značajne i za cjelokupnu sudbinu pravaštva. Osamdesetih su se godina stali u hrvatskoj javljati prvi glasnici kapitalizma, u gradovima je bilo većih skupina radništva, među kojima počinje agitacija o potrebi novoga društvenoga uređenja. Sa svojim tipičnim građanskim i malograđanskim oznakama, pravaštvo se zanosilo i socijalnim idejama svoga vremena, ali uvijek s nekim ograničenjem. Mladi su se pravaši potkraj sedamdesetih i u osamdesetim godinama oduševljavali za socijalizam, komunizam, čitali prirodoznanstvena djela tadanjih poznatih učitelja materijalizma, ali su ipak nastojali ići stopama svojih djedova: da osnuju obitelj i steku kućicu,

ili da zarađuju novac kao trgovci, odvjetnici i sl. Unatoč povicima o liberalizmu, pravaštvo se najvećim dijelom oslanjalo na katoličko svećenstvo. Pravaški su književnici propovijedali realizam, verizam, naturalizam, pače i nasljedovali najizrazitije predstavnike tih pravaca (Zola, Verga, Stecchetti), ali u duši su ostajali bliže Šenoi, Hugou, Walteru Scottu, Dumasu, pa i Sueu. Tako je pravaštvo u svojoj unutrašnjosti, uza sve povike o revoluciji, realizmu, pozitivizmu i t. d., ostalo čistokrvnim romanticizmom. Upravo zbog toga dolazilo je do vrlo oštrih sukoba sa sobom samim. Oni su na kraju i dovodili do toga, da su pravaši svoju nauku tumačili kasnije na vrlo različite načine, pobijajući se među sobom i polazeći vrlo različitim putovima.

2.

U književnosti počinje pravaštvo isticati svoj zasebni pravac pod konac sedamdesetih godina. Tadanji pravaški kritičari (Ante Kovačić, Janko Ibler) traže od literature, da bude više h r v a t s k a. Primjerke takve literature gledahu u »Zmaju od Bosne« J. E. Tomića, i »Divljanci« Ivke Kraljeve. I Šenoa je s ovoga gledišta pod njihovom analizom prolazio slabo. Pravi h r v a t s k i pjesnik, u duhu tadanje pravaške ideologije, pojavio se međutim tek s Augustom Harambašićem.

Iako je Harambašić u književnost ušao kroz »Vijenac«, najznačajnije svoje pjesme objavljivao je u »Slobodi« (g. 1881 i 1882) i sabrao ih u zbirku *Slobodarke* (1883)), u kojoj je vatreno i neobuzdano izbio najborbeniji dio pravaškoga

pokreta, i u kojoj se izriču najznačajnije strane toga prvotnog, ofenzivnog hrvatstva. Sav mentalitet pravaštva, koliko se stvorio u njegovo prvo, beskompromisno doba, izražen je u tim pjesmama: neobuzdana čežnja za slobodom, san o prošloj slavi i budućoj veličini, vjera u vlastiti narod, kult Zrinskoga i Frankopana, borbeni zamah. U njima je neuvijeno iznesena mržnja na narodne neprijatelje, osjećaj ropstva u tuđoj državi, spremanje na pobunu. U *Slobodarkama* se slavi revolver kao moderno sredstvo borbe — prema zastarjelom handžaru — a vješala, na kojima svršavaju život narodni borci, uzdižu se kao simbol slobode. U njima se slavi Kvaternik, a borba za slobodu, o kojoj naši pjesnički epigoni redovno pjevahu kao o nečem dalekom, istaknuta je u Harambašića kao nešto sasvim blisko:

Oh, ustaj rode! Ta još mrtav nisi,
Zar okova te još ne dira jeka?
Zarđala te eno sablja čeka,
Odavno ona već bez posla visi!
— — — — — — — — —
Oh, ustaj rode! Evo krasno polje,
Na njemu trava tako se zeleni,
Al' da se jednoć krvlju zarumeni,
Zar ne bi bilo divnije i bolje?

(Narodu)

Za shvatanje Harambašićeve rodoljubne poezije važne su dvije činjenice: njegova mržnja na Nijemce i Madžare, i njegovo poimanje hrvatstva.

Harambašićevi poklici za slobodom i pozivi na ustanak nisu bili upereni protiv kakvog imaginarnog neprijatelja, čije se ime ne smije izreći, nego je u njegovim pjesmama taj neprijatelj spomenut sasvim jasno:

Vi ste pali, junački ste pali,
Kao negda djedovi vam stari,
Jerbo niste podnositi znali,
Da vas gaze — — i — — — !

(Žrtvam)

Ne prijeti ti u svom bijesu
Azijatski više jed:
Davno čalme padale su,
Na kalpacih sad je red!

(Il' slobodu ili smrt)

Taj poziv na oružanu borbu protiv Nijemaca i Madžara još je izrazitiji u nekim kasnijim Harambašićevim tvorevinama. Da je neispravno poistovećivati ovo prvotno pravaštvo s nekim kasnijim njegovim izdancima, vidi se najbolje po tome, kako su naši ljudi primili okupaciju i aneksiju Bosne. Sam je Šenoa g. 1878. ispjevao pjesmu »Hrvat Bosni«, u kojoj je izrekao veselje, što Bosna dolazi u bližu vezu s Hrvatskom. G. 1908. proglasiše najortodoksnije hrvatske stranke aneksiju Bosne i Hercegovine hrvatskim uspjehom. Treba međutim prolistati Kumičićeve zapiske »Pod puškom«, da se vidi osjećanje tadanjih Hrvata prema okupaciji. A. Harambašić, najradikalniji pjesnik hrvatstva, izrekao je pri ulasku Austrije u Bosnu mišljenje sasvim oprečno od mišljenja onih, koji su formalno nosili naziv njegove nekadanje stranke. G. 1886. štampao je u »Balkanu« pjesničku pripovijest *Rob,* u kojoj je fabula samo maska, da pjesnik može izreći svoje političke misli:

Bosno moja, lijepa ti si!
Al' bi stoput ljepša bila,
Da te nije već odavno
Tuđa sila potlačila,

Tu tvoj narod, nekoć slavan,
Sad se samo gorko tuži,
Jer još uvijek — kuku njemu! —
Samo tuđeg cara služi.
Bosno moja, daj mi kaži,
Gdje su tvoji slavni kralji,
Tvrtkovići, Kotromani,
I Hrvoje i Sandalji?
Davno li je stara pjesma
Tvoje slave dopjevana,
A ostala samo spomen,
Mila spomen, boljih dana,
Gdje još nije polumjesec
Na hramovih tvojih sjeo.
Gdje još nije Nijemac kleti,
Za tobome posizao,
Da te tobož iz tvog mraka
Do kulture svoje vodi,
Da te tobož milostivo
Iz tvog ropstva oslobodi,
Pa da budeš, što si bila,
Kroz toliko pustih ljeta
Opet tužna robinjica,
Samo drugim lancem speta!
Bosno moja, sirotanko,
Lijepa li su polja tvoja,
Al' će opet eto biti
Pozorištem ljuta boja,
Ko da nisu već i preveć
Rujnom krvlju orošena,
A sve krvlju srodne braće,
Što se samo ljute cvijele.
A da zašto, već tek zato,
Što se pustom vjerom dijele,
Pa se zato međusobno
Kano živi đavli tuku,
Dokle drugi, samo drugi,

Iz te borbe korist vuku!
Tako ti je ponestalo
Tvog Husejna kapetana,
Tvoga zadnjeg slobodnjaka
I sokola od mejdana!
Tako si mi osjetila
Omer-paše tvrdu ruku,
Koji zadnji trak slobode
Drsko ote tvome puku.
Tu si onda iznemogla,
Pa se živa zakopala,
Dok ti nije donapokon
I ta sudba dodijala.
Ter i opet digoše se
Razjađeni sinci tvoji,
Ali zašto — ne pitaj me:
Da im Nijemac pravdu kroji!
Bosno moja, teško zemlji,
Kojoj tuđin sreću nuđa,
Teško tebi, jer je tobom
Eto pala vojska tuđa,
Pa ti lijepe dare nosi:
Pusta praha i olova,
I konopac i vješala,
Ali dobra nikakova!
Već je vojska Savu prešla.
Već okolo slavi slavlje,
Ali samo plač i lelek
Susreta je na pozdravlje,
Plač i lelek tvoje djece,
Što ju gone s tog ognjišta,
Da si drugdje na tom svijetu
Traže boljeg pristaništa.
Plač i lelek tvoje djece
Ti tuđinci ne shvaćaju,
Jerbo ni tvoj jezik lijepi,
Ni tvoj narod ne poznaju;

Ono malo, što ih ima
Tvoga roda i plemena,
I ono je samo dijelak
Bijedna roda potlačena,
Ono malo tvoje jade
Potpunoma razumije,
Ali već ni samu sebi
Pomoć naći ne umije,
Dok se braća ne spoznadu,
Dok ne grane sreća bolja,
Oj, a dotle, Bosno moja,
Nek se vrši Božja volja!

Iste godine objavio je Harambašić u »Balkanu« i crticu *Tri molitve* (molitva nad smrću drage, nad smrću majke i molitva pri odlasku iz vojništva), koja se završava riječima:

»Meni od vojništva nije ostala nijedna ugodna uspomena, ali jednoga momenta ne ću zaboraviti za svega života: Godina robovanja primakla se kraju, velike su vježbe bile minule i ja sam nakon desetdnevnog »marširanja« i opet ugledao svoj žuđeni Zagreb. Izmučeni od naporna hoda, stajali smo na Zrinjevcu. Valjalo je, da se zahvalimo Bogu, što smo sretno pretrpili toliko muka na ubavom požeškom polju. Najednoć nastade svečana tišina: »Habtacht!« I čitava 53. pukovnija stoji kano gora — »Zum Gebet!« Ja podignem lijevu ruku do zaslona moje kape, glazba stane svirati molitvu toli nježno, toli tiho i milo, da me je uistinu obuzelo pravo nabožno čuvstvo. I moja se prsa burno zatalasaju pod austrijskom uniformom i ja kano tuđi rob i sluga, kano tuđi vojnik uzdahnem iz dna srca: »Bože, spasi moju hrvatsku otadžbinu!«

Zbog ovog odlomka *Triju molitava* odsjedio je Harambašić 6 mjeseci zatvora — no očito je, da *Tri molitve* nisu njegova najradikalnija pjesma protiv Austrije, već je ona valjda slučajno došla u ruke državnog odvjetnika.

Kroz cijelo vrijeme svog pjesničkog stvaranja Harambašić se osjećao tuđinskim robom, i on taj osjećaj ropstva nije izricao nimalo uvijeno:

Ropstvo mene tišti ljuto,
O ta daj mi gvožđe kruto,
Da na kleta srnem vraga,
Hrvatice moja draga!

Ta mržnja na Nijemstvo i Austriju nadahnula ga je, da je izdao i *Bugarske pjesme* — prijevode bugarskih pjesnika Hrista Boteva, P. Slavejkova, Lj. Karavelova i dr. Fanatična mržnja na Turke, koja izbija iz ovih bugarskih pjesama, pozivi na oružanu borbu protiv njih, u stvari su samo maska, da se pod firmom bugarske borbe protiv Turaka raspaljuje bojovnost protiv stvarnog hrvatskog neprijatelja: Austrije. Duh *Slobodarki* isti je kao i duh *Bugarskih pjesama.* Da na pr. stihovi Hrista Boteva ne nose oznake autorstva, čovjek bi ih bez sumnje držao Harambašićevima:

Potkrijepi i meni ruku,
Kad se rod mi digne jadni,
Ah, da i ja u toj borbi
Nađem dični grob svoj hladni.

Harambašićeve domoljubne pjesme nisu samo retoričke fraze zanesenog mladića, kako su ih kasnije mnogi shvatili. Harambašić je govorio jasno, pokazujući uostalom i u mnogim časovima života, da je kadar i ustati za svoja načela. Na sudbenoj raspravi zbog *Triju molitava* htio je doduše ublažiti svoje protuaustrijske riječi, no to bi u takvu položaju učinio svatko. Dati se bez obrane zatvoriti, nije još samo sobom junaštvo ni žrtva za domovinu. U Harambašićevim

stihovima došlo je naprosto do izražaja revolucionarno Hrvatstvo, koje se osamdesetih godina osovilo na svoje noge i htjelo da ruši okove, što su stezali hrvatski narod.

Kroz gotovo punih deset godina pisao je Harambašić plamene stihove, uzdižući vjeru u klonulih, predobivajući neodlučne, udarajući na mlake i proračunane. Iz njegovih pjesama izbija sad plač nad užasom, što su ga neprijatelji izvršili nad Hrvatskom kao državom *(Hrvatskoj)*, a sad očaj zbog položaja, u kome se nalazi hrvatski puk, iskorišćen i prezren *(U nevolji)*:

Sa Tebe su strgli kraljevsko odijelo,
Izranili Tvoje božanstveno tijelo,
Robinja si tužna, mučenica prava!
Izdajom i zlobom svezali Ti ruke,
Stvorili Te žrtvom sebičnosti puke, —
Al' te moje srce ipak obožava!
— — — — — — — — —
Ah, to mene boli! Ti nemaš slobode,
Nemaš svoje soli, ni kruha ni vode,
A kraj svoga divnog i tolikog blaga!
U naroda vijeću Tvoj se glas ne broji,
Al' su tome krivi tek sinovi Tvoji —
Ipak si mi mila, ipak si mi draga!

(Hrvatskoj)

A narod, puk?
On mirno teža crnu zemlju svoju
I blagoslov si teškom čeka znoju
Uz groban muk.
Zar zna on, što je propala sloboda,
Zar zna on, što je izgubljena kruna,
Zar zna on, što su pogažena prava?
On samo zna, što trebaju gospoda,
Da njima vazda bude torba puna,

Pa mir i Bog! da još je živa glava!
On slabo koga krivi,
Što ti ga stigli jadi;
On radi, tek da živi,
A živi, tek da radi!

(U nevolji)

Harambašić je kao najplodniji pravaški stihotvorac u različitim pravaškim šaljivim listovima udarao satirom na političke protivnike, dok je u časopisima i zbirkama lirike iznosio svoje rodoljubne zanose, svoje sne, svoju spremnost na borbu. Iz istog su vrela potekle i njegove *Samrtnice*, u kojima je iznosio slutnje o vlastitoj smrti na bojištu, kao i njegove pjesme, gdje je ispovijedao svoju duboku vjeru u pobjedu pravde i slobode, kao što je na pr. *Excelsior:*

Ne sumnjamo u vedriju budućnost
I ne plaši nas borba niti smrt:
Jer vječnu pravdu, svega dobra sućnost,
Za časak samo može sila strt;
Ta njoj je otac Gospod na nebesih,
Koj' često je u svojih kaznah spor,
Al' koj' u strašnih javlja se čudesih
Na zator svakom zlu. Excelsior!

Excelsior! Moj plemeniti rode,
Na život, ima pravo svaki crv,
A tebe će do žuđene slobode
Dovesti za krst prolivena krv!
Pa slobodno nek podigne se na te
Iz samog pakla sav đavolski zbor:
Sve anđeoske čete su uza te
I kliču ti: »Na rad! Excelsior!«

Dok je god pravaštvo u sebi znalo sačuvati borbenost i vjeru, dotle je i Harambašić bio njegov pjesnik. Lomovi

u njegovoj poeziji nastali su onda, kad se i stranka prava u dodiru sa živim pitanjima stala u sebi kidati.

Za razumijevanje Harambašića važno je i njegovo shvatanje hrvatstva. Ono znači najširi osjećaj za sve grane Južnih Slavena. Već u uvodnoj pjesmi u svoje *Slobodarke*, »Hrvatskoj«, Harambašić otvoreno ispovijeda:

Od Adrije tamo do hladna Timoka,
Od Balkana pa do Triglava visoka
Svud su tvoja djeca — i svud sreća huda!
Tu se oni krste raznimi imeni,
Al' su zato davno sužnji zarobljeni,
Jer razdiru sami Tvoja divna uda!

Tri godine kasnije, u »Balkanu«, u povodu srpsko-bugarskog rata, tuguje:

Jer mi još uvijek slijepci smo ti stari,
Još uvijek brat ne pozna brata svoga
— — — — — — — — —
Ah, dokle još će vječna kletva naša
I dokle taj nerazbor vladat hud,
Da Slovjen zato svog se mača maša,
Da samo bratu rine ga u grud!

Kad je u ciklusu svojih pjesama *Jadovanke* izrekao i opet stihove s istim smislom:

Hrvatska je bez slobode
Od Triglava do Timoka —

osjetio se novosadski »Javor« pogođenim u svome srpstvu, i prigovorio je pjesniku zbog svojatanja srpskih krajeva.

U svojoj obrani Harambašić je sam najbolje objasnio svoje shvatanje hrvatstva:

»Ja pod našom književnošću razumijevam književnost hrvatsku, slovensku, srpsku. Za me to nisu tri naroda, nego tri plemena. Za me je narodno ime samo jedno: hrvatsko.« — »Uza me je načelo narodnosti. Ja nigdje pod nebom ne poznajem ljudi, koji bi govorili jednim te istim jezikom, samo raznimi narječji, a da se ne bi priznavali jednoj te istoj narodnosti. Iznimkom smo samo mi na slavenskom jugu, jer smo baš ljudi od oka. Previše nas je, nešto preko šest milijuna, pak se zato cijepamo sami. Preveliki smo, jedini na svijetu. Zato i jesmo bogati, napredni, slobodni i svoji.« — »Stvar je jasnija no sunce. Jedan jezik — jedan narod.« — »Ja ne zamijeram nikom, ako se ne slaže s mojimi načeli . . . Meni je samo do bolje sreće i do ljepše budućnosti jednokrvne braće, koja obitavaju u divnom kraju od Tirola od Balkana, od Dunava do albanskih međa. Taj divni kraj može, po mom uvjerenju, u pravi raj zemaljski prometnuti samo jedinstvo i sloboda. To su moji najveći ideali, a njih ćemo oživjeti samo onda, ako se stopimo u jedno tijelo, u jednu cjelinu. Tu cjelinu krstim ja hrvatskom, i borim se za nju pod hrvatskim stijegom. Zato ipak ne osuđujem ni jednog Srbina, ako tu cjelinu zove Srbijom, i ako za nju vojuje pod srpskim krstašem. Meni je samo do toga, da se već jednom prizna, da je to, bilo pod kojim god od ovih dvaju imena, samo jedna krv, samo jedan narod. Koje će ime prevladati? Hrvati vele: hrvatsko, Srbi opet: srpsko. Prevladat će ono, uz koje bude veća svijest, veći napredak, veće slobodoumlje, i veće blagostanje.«[1]

Za shvatanje Harambašića značajne su njegove posvete. *Slobodarke* posvetio je Anti Starčeviću, a *Bugarske pjesme* Erazmu Barčiću, jednome od onih pravaša, kojima je ideja jedinstva bila važnija od imena. U posveti Barčiću stoji:

---

[1] Hrvatska vila 1884; *Ukupna djela* II.

I uz to miso još ti žudi smjela,
Da na Balkanu sva se braća slažu.
Jednakost, bratstvo da im bude metom
I da ih k jednoj zajednici vodi,
I jednoć otme starom ropstvu kletom!

Tu nema govora o okvirima, personalnim unijama, trijalizmima i t. d. Zahtjev je uvijek samo jedan: potpuna sloboda od Austrije i potpuna zajednica!

Iako su Harambašiću u kasnijem njegovu političkom razvitku predbacivali nedosljednost, u dva pitanja ostajao je on uvijek isti: glavnim hrvatskim neprijateljima držao je Nijemce, a u odnošaju prema Srbima smetalo ga je samo ime (a često ni to). Pjevao je Slavenstvu, Rusiji, Česima i Štrosmajeru, pa čak i Vuku Karadžiću. Udarao je na Slavosrbe i na hrvatske Srbe, kad su pomagali Khuena, ali se zanosio Zmajem i izdao s njime pjesme za djecu, i od svih hrvatskih pisaca hrvatsku liriku najviše približio srpskoj. Uvijek je proklinjao ljude, koji unose razdor među braćom, bilo pod kojim imenom. G. 1908., kad je kao pristalica Hrvatsko-srpske koalicije i član Hrvatske stranke prava imao u hrvatskom saboru braniti Riječku rezoluciju, govorio je:

»Ta nam rezolucija dokazuje, da će nadoći ono sretno i blagoslovljeno vrijeme, da ne budemo više tuđi izmećari, da se više ne dademo zavađati od tuđinca, zvao se on Mađar ili Nijemac, da se borimo za naše zajedničko domaće ognjište, da se ne koljemo za Bosnu i Hercegovinu, nego da rame o rame zajednički poradimo za sreću našega naroda hrvatskoga i srpskoga imena, i da jednoć kao kulturni ljudi, u narodnom pogledu u 20. vijeku dođemo do jedino ispravnoga stanovišta, da se ponosimo i jednim i drugim narodnim imenom, jer je i znanost i historija neoborivo utvrdila, da na našem jugu sva naša plemena: Hrvati, Srbi, Slovenci i Bugari sačinjavaju jedan narod, jer govore jednim jezikom.

To su sve jednokrvna i jednakopravna braća, koju ja zovem hrvatskim imenom, ali ne zamjeram ni jednom Srbinu, ako ih zove imenom srpskim, ni Bugarinu, ni Slovencu, ako ih zove imenom bugarskim ili slovenskim.«[2]

A to je isto, što je tvrdio u počecima svoje književne djelatnosti.

3.

Harambašiću je do brza književnoga uspjeha pomogla i njegova ljubavna lirika. Dok ga zbog domoljubnih stihova proglasiše bardom stranke prava, ljubavne ga pjesme učiniše najpoznatijim hrvatskim pjesnikom njegova vremena u širim čitalačkim slojevima.

U jednome svom dijelu Harambašićeva je ljubavna poezija usko povezana s njegovom domoljubnom lirikom Ljubavni snovi prema ženi spajaju se u njoj u jedno čuvstvo s ljubavlju prema domovini: žena za rodoljuba vrijedi toliko, koliko je kadra da potpomaže muškarca u borbi za slobodu. Ako to ne može, nije ga dostojna:

Ako nisi kadra živit za slobodu,
Ma se na nas digla sila svega svijeta!
Ako nisi kadra hrvatskom si rodu
Žrtvovati sreću svojih mlađih ljeta!
Ako nisi kadra radosno i smjelo
Odgajati naše sokoliće mlade,
Da i oni tako još iza nas rade,
Da nastave naše započeto djelo!
Ako nisi kadra,... bježi, crna misli,
Što me uvijek kružiš poput grobne tame —
Teški su mi jadi mlado srce stisli,
Nema za me druge, nema sreće za me!

[1] *Ukupna djela* VIII, 467.

U ovome pogledu značajna je i pomalo drastična *Živa lutka;* u njoj se naprečac žigoše i odbija žena, koja ima više smisla za modu i nakite nego za domovinu:

Da te ljubim, moja djevo,
Sve me nešto srce nutka,
Ali razbor hladan pita:
Da ti nisi — živa lutka?

Da ti nisi ko tolike
Jadne kćerke moga roda,
Kojeno se malo brinu,
Što je ropstvo, što sloboda?

Da ti nisi samo za me
Hrvatica toli žarka,
A drukčije, ko tolike,
Samo žarka — pomodarka?

Velik dio Harambašićevih ljubavnih pjesama ispunjen je snovima o odgoju djece, o radu s dragom za domovinu. U godinama, kad je još vjerovao u bliz ustanak protiv Austrije, u njima je još prevladavala crta odricanja: za njega nisu ljubavne radosti, njegov će pir biti — mrtvačka postelja.

O, ja znadem dobro: progonit će mene,
Jer su krvni samo do slobode puti,
I umjesto ruku obljubljene žene
Grlit će me lanci i okovi ljuti!

(Možda)

Bračnu će mi sreću
Mjesto svećenika
Divno blagoslovit
Desnica krvnika.

(Pir)

U ono doba, ustalasano i puno munjine, nije bila ni moguća ljubavna poezija, kojoj bi sadržaj bila gola ljubavna strast, i u kojoj bi bila iznesena samo lična čuvstva, bez obzira na potrebe ostalih. U svakom razdoblju, koje se sprema na velika zajednička djela, mora se lični osjećaj podrediti interesu cjeline. Tajna Harambašićeva uspjeha i jest u tome, što je znao dovesti u sklad domoljubne težnje svoga vremena s ljubavnim osjećajima pojedinaca.

Harambašić je osjećao jaku potrebu ljubavi. Zaljubio se već kao dječak od šesnaest godina u djevojčicu od 12 godina, koju je samo jednom vidio, i nosio je tu ljubav tako dugo u sebi, da je od nje živio više godina, nadahnuvši se njome i za cijelu zbirku pjesama *Tugomilke*. No kao što je bila nagla i jaka njegova ljubav prema Tugomili, tako je isto bila jaka i ljubav prema Riki *(Ružmarinke)*, koju je osjetio s dvadeset godina. Ali kad je naglo prohujala i ova, došla je treća, četvrta i t. d. Svaki put je mislio, da je našao životnu sreću. Svaka nova ljubav izazivala je novu zbirku pjesama, u kojoj je s novim žarom govorio o svome čuvstvu, kao da ga nikad prije nije osjetio. U vrijeme, kad se natuca i govori o ustanku, o krvi, o spaljivanju kuća, o zatvorima i vješalima, postaje to dražim i nedostižnijim intimni domaći život — i Harambašićeva je ljubavna lirika velikim dijelom ispunjena sanjarenjem o bračnoj sreći. A žena, koja se u vremenima, zasićenima erotikom, naziva demonom i zlim udesom muškarca, u Harambašića je obasuta svim sjajem zvjezdica, mjesečnih noći, ovijena ljepotom slavujevih pjesama, šuštanjem noćnih vjetrića. Na sasvim romantičan način pada on pred njom na koljena i očekuje od nje život ili smrt:

Ni mislit na te ne smijem sirota,
Jer ta bi sreća smrvila me mahom,
Al' ja sam sretan, što te svakim dahom
Tek slavit smijem, kruno svih ljepota.
Dozvoli zato, da se samo divim
I da se klanjam divnoj ti miloti,
I nevinoga srca ti dobroti.
Po kojoj tekar znam, da jošte živim.

(Nove pjesme)

U Harambašićevoj ljubavnoj poeziji imade malo stvarnih, individualnih crta. Čitave njegove zbirke — *Ružmarinke, Nevenke, Nove pjesme, Sitne pjesme, Tugomilke* — ispunjene su uglavnom jednim istim osjećajem: tugom za mrtvom dragom ili nadom u buduću sreću zbog nove ljubavi. To su sve neke vrste pjesnički dnevnici, u koje zaljubljeni pjesnik bilježi promjene, koje su za nj lično bile važne i zanimljive. Ali one za današnjeg čitača sadržavaju premalo šarenila i raznoličnosti, a da bi ga mogle privući. No čini se, da je upravo takva poezija najbolje odgovarala mentalitetu tadašnjeg prosječnog hrvatskog građanina, koji je bez zapleta i tajna, preko nekoliko uzdaha, uz slavuje i mjesečinu, htio doći do sigurnog cilja: braka. — Harambašićeve *Ružmarinke* dnevnik su zaljubljena mladića, koji se sprema da za dvije godine povede dragu k oltaru. *Tugomilke, Sitne pjesme, Jadovanke* prožete su mišlju na sreću, koju bi bio postigao u životu, da je Tugomila ostala živa, i da mu je postala ženom, i žalošću, što je ona umrla. U toj ljubavnoj poeziji, kojoj je glavni smisao ženidba, govori se dragoj otvoreno o budućoj djeci, o njihovu krštenju, o kućnom namještaju. U toj erotici nema traga jakim potresima, s kakvima je uvijek spojeno jako ljubavno čuvstvo, kome su uvijek nesnosni okovi i propisi. Individualni su osjećaji u njoj svedeni go-

tovo na ništicu. U njoj su opjevana ganuća, što ih uglavnom osjeća svaki čovjek u najobičnijem obliku ljubavi: tihe radosti, maštanje o budućoj zajednici, intimni ljubavni časovi.

U svojoj jednoličnosti može se današnjem čitaču sva Harambašićeva ljubavna poezija pričiniti preobičnom, golom literaturom. No Harambašić je očito vjerovao u takvu ljubav, a i u sreću, koja dolazi samo u idealnom braku, kako ga je on zamišljao. Iz njegovih se pisama vidi, kako je od svake svoje ljubavi očekivao vlastit spas i preporođenje. Očekivao je to, razumije se, najviše od Tugomile — ali i od Rike, i od Zdenke. Njegove su izjave bile gotovo u svim slučajevima na vlas iste. Kad se zaljubio u Riku, napisao je *Ružmarinke*, no kad se približavao Zdenki, izjavljivao je u listovima slično kao u spomenutoj zbirci:

»Zdenka je za me najbolja, najljepša, najduhovitija, jedina na svijetu. Šestog travnja bit će godina dana, što sam ju na moju neizmjernu sreću prvi put ugledao, i moja ljubav rasla je od dana na dan sve to većom silom! Oh! ti ne poznaš tu malu čarobnicu! Sav svijet priznaje, da je upravo izvanredna ljepota, ali rijetko tko znade, koliko je pametna, koliko duhovita i koliko dobra Hrvatica. Ja joj se svakim danom sve to više divim: blažen onaj, komu danas sutra bude drugaricom toga života! Moja je odluka neoboriva: Ili ona, ili nikoja druga! Ljubav za Tugomilu bila je krasna djetinjasta poezija, koje nikad ne ću zaboraviti; ljubav za Riku bila je potpuna glupost, za koju Boga hvalim, da me je brzo ostavila! Ljubav za Zdenku, to je jedina, to je prava ljubav svega mi života!«[3]

A kad se zaručio sa svojom kasnijom ženom, pisao je sestri:

»Imam ti javiti najodsudniju, ali i najsretniju vijest u mom životu, a sve su mi riječi tako slabe, puste i beščuvstvene, da mi je

[3] *Ukupna djela* X, 395

upravo žao, što nisam uistinu genijalan čovjek, da ti onako pravo opišem sve ono, što osjećam, tebi, koju toliko volim.

Ti ćeš me razumjeti, da je odlučena sudbina moga života, da sam skoro posve nenadano postigao neizmjernu, neizrecivu, upravo nadzemaljsku sreću, kakovoj se nisam nikad smio ni mogao nadati i o kojoj nisam mogao nikada vjerovati, da je uopće može biti na svijetu.

— — — — — — — — — — — — — — —

I za to me je uvijek kao najnemilosrdnija mora mučila strašna misao, da ću sav svoj život morati provesti sam samcat, bez mile duše, kojoj bih mogao povjeriti svoje muke, bez toplih grudi, na kojih bih mogao odmoriti svoju trudnu, čemernimi misli izmučenu glavu. Bio sam potpuno uvjeren, da ne ću nikada doživjeti sreću i blaženstvo, da si savijem malo, posve malo, ali toplo gnjezdašce, da uz svoju premilu ptičicu zapjevam veselije pjesmice, nego što sam ih pjevao do sada, da svoju braću u borbi dižem i sokolim, a ne da im samo naričem i kukam.

Pa ipak: dogodilo se najveće čudo! Strepim pred prispodobom, jer je najveća preuzetnost, ali je istina: kao sam božanski Isus uskrsnuo sam evo i ja baš na sam Uskrs iz svog mračnoga i užasnoga groba, uskrsnuo na nov, sretan i preblažen život.

To jest: ne! Nisam uskrsnuo, nego me je na taj novi život uskrisila mila, nježna i nevina djevojčica, skoro još pravo dijete, ali dobra, umna, značajna i plemenita, da joj nema para u svoj našoj otadžbini.

Nemoj misliti, da pretjeravam. Kćerka je divnog Frana Folnegovića; a da nije, reci mi sama, što bi osim mojih slabih stihova, i osim moga bijednog otadžbeništva, našla na meni, da mi pokloni svoje srce? Niti sam lijep, niti sam bogat — a moja jadna i lakoumna prošlost?!

I na sve je to zaboravila moja divna, slatka i jedina Marica; zaboravila je, da su me svi krivo sudili i mnogi osudili, pružila mi je svoju milu i čarobnu ruku i izvela me iz labirinta moje bijede i nevolje na poprište slave i rada, da berem neuvele lovorike — a ja ću ih brati, samo da njima ovjenčam njezino vedro i milokrvno čelo.«[4]

[4] *Ukupna djela* X, 469 i d.

Ali kad bi se u ljubavi razočarao, osjećao je svaki put isto. *Ružmarinke* — što ih je pisao kao zanosan vjerenik — završio je prostačkom izjavom — samo zbog toga, što ga je draga ostavila:

Nisam znao, ni što radim,
Kad sam pjevo pjesme ove,
Kad sam snivo raskoš neku,
Što ljubavlju svijet je zove;
Stog si moram sam oprostit,
Što sam snovo glupe snove,
Što sam raj na zemlji mašto,
Što sam pjevo pjesme ove
Ali ja se sad ne tužim
Rad te sudbe jadikove,
Nego samo jedno mislim,
Čitajući pjesme ove:
Što si išo pred... (t. j. prasicu)
Bacat sjajne alemove?!

Njegova je Rika bila švelja, pa se radije priklonila financu nego njemu. No Zdenka je bila kći intelektualca pa se također udaljila od njega. Zato je i o njoj pisao kao i o Riki:

»Vidiš, dragi moj Naco, i ja sam imao svoje smušeno razdoblje, i to na Sušaku. Eto ti moje ‚Ružmarinke'. Htio sam poludit za Talijankom, za tom nesretnom Rikom! A danas? Danas se zgražam pred svojom glupošću; danas se čudim, kako sam si za sav život htio privezati mlinski kamen oko vrata, ženu bez srca, bez svijesti i naobraženja! Danas sam sretan i blažen, što sam se pristojno riješio, a ona ljubaka sa nekakovim kukavnim financom! Pa to je imala biti moja žena!«

— — — — — — — — — — — — — — —

»Napokon sam sa Tomićevima morao posve prekinuti, a to me je ljuto bolilo. Nu sad sam zadovoljan i miran. Uvidio sam, da me

gospođa Tomićka nije nikada pojmila, a još manje Zdenka. I opet su se porušili moji umišljeni ideali. Idealizam gospođe Tomićke pokazao se u svojoj pravoj slici. A Zdenkica je jednostavna lutkica, kojoj je samo do zabava i drugih ludorija, pa da se čim prije praktično udade. Hvala Bogu, da je tako prošlo.«[5]

Ono, što se danas književnom gurmanu čini naivnim i odviše jednostavnim, bilo je u osamdesetim godinama upravo razlog Harambašićeve popularnosti. Svojom ljubavnom lirikom dao je on najprivlačljivije štivo najširem sloju čitalaca, koji je u njoj doista našao svoje ljubavne osjećaje, neiskvarene literaturom i umornim živcima. Čovjek općenito uživa u umjetnosti onoliko, koliko može u njoj vidjeti izrečen vlastit unutrašnji život; najveća umjetnina ostaje strana onome, čiji duševni organi nisu kadri da je osjete. A najšire čitalačke mase Harambašićeva doba, koje su bile književno uzgojene duhom Vrazovih »Đulabija«, Trnskovih »Krijesnica«, Šenoinih »Hrvatulja«, nađoše u Harambašiću opet nešto svoje: čiste, jednostavne osjećaje, izrečene priprostim oblikom, u kome se čuvstvo probija bez poteškoće do srdaca. Harambašićeva lirika bila je lirika đaka, seoskih učiteljica, poluinteligencije, koja se uzgajala knjigama Matice Hrvatske, »Vijencem«, »Hrvatskom vilom«, i koja se u svojoj seoskoj i malograđanskoj povučenosti u doba pravaškog radikalizma ipak držala nečim odabranim. Njoj je Harambašić kao iz duše izvabio one tako jednostavne i tako obične izričaje čuvstava, koji ipak znače nešto izvanredno za onoga, koji ih proživljuje. Njegova je ljubavna lirika upravo kao stvorena, da se uglazbi, pa je doista velik broj njegovih pjesama prodro s melodijom daleko u narod.

---

[5] *Ukupna djela* X, 458.

Tako je Harambašić svojim stihovima izvršio dvostruku ulogu: svojim je patetičnim, radikalnim i buntovnim domoljubnim pjesmama davao jake poticaje narodnim težnjama svoga vremena, a svojom je ljubavnom lirikom pružio najdraže štivo prosječnom čovjeku svoga doba izrazujući tako i njegove najintimnije i njegove najkolektivnije snove.

4.

Harambašićeva je književna karijera usko vezana sa životom stranke prava. Njegov glas raste, dok stranka osvaja sve više zemljišta, a pada, kad i ona gubi oštrinu i jasnoću.

Njega su već u prvo doba njegova stvaranja držali stranačkim pjesnikom, jer je doista bio jedan od njezinih najdjelatnijih mlađih članova, obožavalac Starčevića, Kvaternika, Franka, Folnegovića, Barčića. Bio je urednik pravaških novina, pravaški govornik, manifestant, satirik i dr. U doba, kad je pravaštvo bilo veoma ekspanzivno, temperamentni je Harambašić jedan od najzanosnijih i najistaknutijih njegovih omladinaca. Ta stranačka natruha izbija iz njegove poezije katkada odviše očito. On pjeva pjesmu *Pred izbore*, izborni proglas u stihovima:

O budte ljudi, junački Hrvati,
Pa ustanite listom poput lava!
Slobodi vi ste već pred samim vrati,
Do nje vas vodi samo stranka prava:
Pod njezin barjak i u njeno krilo,
Pa bit će opet, što je nekoć bilo!

(Slobodarke)

Svoje *Slobodarke* ukrašuje Starčevićevom slikom. U svoju ljubavnu liriku upleće ime stranačkog vođe. U stihove

meće sve krilatice, s kojima je pred birače izlazila stranka. *(Bog i Hrvati, Hrvatska Hrvatom).* I pokoja njegova ljepša pjesma pokvarena je stranačkim izjavama:

Ja sam, draga, dobar Hrvat,
Bistra vida, uma zdrava,
Ja sam, draga, dušom, tijelom
Privrženik stranke prava.

(Ružmarinke)

Velik broj svojih stihova razasuo je Harambašić po satiričkim listovima svoje stranke, izrugujući se njezinim protivnicima, i Hrvatima i nehrvatima. Svoj brzi uspjeh imao je u velikom dijelu zahvaliti upravo činjenici, što ga je mlada stranka, sva u poletu, iznijela kao svog pjesnika. Ipak je Harambašić znao uvijek oštro lučiti ovaj stranački biljeg od čiste književnosti. I koliko je god bio lično vezan uz pravaštvo, njegove su književne težnje bile šire od okvira jedne stranke.

Harambašić je ušao u hrvatsku književnost potkraj sedamdesetih godina, kad se u njoj već javljala napetost između starijeg narodnjačkog pokoljenja i mlađih, pravaša. Književnici oko »Vijenca« nisu bili simpatični mladim radikalcima već stoga, što su većinom uzrasli u idejama ilirizma i jugoslavenstva. Iako je Šenoa kao urednik »Vijenca« nastojao iz književnosti izlučiti politiku, ipak je doskora postao nišanom pravaških omladinaca. Premda je sam bio među vođima pravaške omladine, Harambašić je u svome književnom djelovanju nastojao potisnuti odviše stranačko obilježje.

Od časa, kad je Šenoa g. 1879. štampao u »Vijencu« njegovu *Glosu,* ostaje Harambašić stalnim suradnikom lista.

Kad je god. 1882. stao u Sušaku uređivati »Hrvatsku vilu«, koja je oko sebe bila okupila u prvom redu pravaške književnike, izrazio je u prvom broju svoje počitanje upravo prema uspomeni Augusta Šenoe, donoseći njegovu sliku i članak o njemu. Kao urednik ističe, da »Hrvatska vila« ne kani konkurirati »Vijencu«, nego želi, da oba lista skladno djeluju. Taj je harmonični odnošaj doista potrajao, dokgod je na čelu novog časopisa ostao on.

Odnošaj se pokvario, kad je uredništvo »Hrvatske vile« preuzeo Kumičić, i kad je glavnim njezinim kritičarom postao Janko Ibler (Desiderius), koji se mladenačkom žestinom obarao na starije književnike. To je međutim list dovelo u neželjene omraze, a materijalno mu škodilo. Kad je Harambašić zato nanovo preuzeo uredništvo, javno je osudio rad svojih predšasnika:

»Nu mi nemamo baš previše starijih radnika na književnom polju, ali sa ovim, što ih imademo, dičimo se i ponosimo. Neka me nitko ne pobija žalosnom činjenicom, da osobito neki mladi kritičari nisu istoga mnijenja. Uz njih niti je hrvatska mladost, niti hrvatska inteligencija. Ja osobno poznajem sve mlađe hrvatske književnike, većini njih iskren sam drug i pobratim, pak i u svoje i u njihovo ime mogu smjelo utvrditi, da među starijimi i mlađimi hrvatskimi pisci ne postoji onaj jaz, koji pojedini nadrikritičari svojimi črčkarijami stvoriti žele. Oni su slabi i osamljeni, jer mi svi dobro znademo, da je lako rušiti, ali je teško — temelj graditi.«

U svojim političkim nazorima temperamentan radikalac, u svojim je književnim nazorima Harambašić bio umjeren čovjek, nastojeći pronaći dobro zrnce u svačijemu radu. Stranačka mu je natruha u kritici smetala i onda, kad je za nj lično bila povoljna. O njegovim je *Slobodarkama* doni-

jela »Hrvatska vila« anoniman pohvalan prikaz, u kome se među ostalim kaže:

»Pjeva mnogo i dobro, a što je još bolje, pjeva iz punih grudi, bez falzeta, čisto i jasno, a što je najbolje, pjeva iskreno, ne voli šarati.«

No Harambašić nije bio zadovoljan tom bilješkom; ona je po njegovu mišljenju strančarska; anonimni ga pisac proglašuje stranačkim mučenikom, kojega da su stariji književnici progonili radi slobodoumlja, a to nije istina:

»Mene je u hrvatsku književnost uveo pokojni August Šenoa, i već iz same zahvalnosti dužan sam priznati, da me je vazda lijepo podupirao.«

Ove Harambašićeve misli pokazuju, koliko je on znao sačuvati mir i objektivnost i u vrijeme, kad je inače bilo sve zajapureno — i kako je književnik u njemu bio jači od strančara. U ocjeni Hranilovićevih »Žumberačkih elegija« ustao je još jače protiv politike u književnosti riječima:

»U književnost se ne smije uvlačiti politika. Jer smo inače rastrovani, bar u književnosti treba da budemo svoji. Stranački je književnik prosti spekulant.«

Harambašićeve misli o književnosti nisu značajne samo za poznavanje njegove ličnosti, nego i za poznavanje tadanjih hrvatskih književnih prilika. Navale na Šenou potkraj njegova života potjecale su među ostalim odatle, što on u »Vijencu« nije htio štampati nezrelih početničkih spisa. Međutim, jedva četiri godine poslije njegove smrti Harambašić se oborio na stariju kritiku i starije književnike baš

zbog prevelike susretljivosti prema početnicima: stari objavljuju nezrele proizvode mlađih i nalaze stotinu obzira, da mogu u njima naći nešto genijalno:

»I zato je kod nas već svaki bijes postao književnikom, a mi od samih literata ne ćemo doskora ni imati literature. Doskora će biti sramota nazivati se hrvatskim književnikom.«

Harambašić je literarno-historijski odviše znatan, a da bi njegovi pogledi na književnost i književno stvaranje bili bez značenja. On je u nekoliko navrata bio urednikom književnih listova, a njegova je književna proizvodnja bila toliko obilna i toliko oprečne vrijednosti, da je potrebno znati i načela, koja su ga u pisanju vodila. Po svojim pogledima na umjetnost nastavljao je on smjernice, što ih je hrvatskoj književnosti dao Šenoa, samo u pojačanoj mjeri. Kao i njegovi vršnjaci pravaši, i on se zanosio realizmom, verizmom, naturalizmom — ali s ograničenjem, što je otvoreno napadao na sve pokušaje, da se pod krinkom nove struje u književnost uvuku književni snobovi (kao što su bili na pr. Josip Ljubić Dinkov, Janko Mišćin i sl.). Sam se držao realistom. Takvim je držao na pr. i Sienkiewicza, pišući o njemu još god. 1901.:

»Sienkiewicz je realista najčišće vrsti; njegove su slike i ljudi crtani prema prirodi, a nisu uzeti iz mašte. Njegovi su junaci i junakinje predočeni tako vjerno, sva su njihova čuvstva, sve njihove vrline i mane prikazane tako istinski i jasno, da čitatelja posve osvajaju. U svakom licu, koje nam crta Sienkiewicz, gledamo ljude, kako ih je stvorila sama priroda, s kakovim se danomice susretamo, ljude od krvi i mesa, pune života, a ne tek zračne prikaze, nikle u pjesnikovoj mašti.«

Čitao je i volio Ševčenka, Zolu, Tolstoja, Dostojevskog i t. d. Udarao je na nenaravnost hrvatskih stihotvoraca.

Ustajao je protiv njemačkih uzora hrvatskim piscima, a za romanske i slavenske. U skladu sa svojim pogledima, od književnosti je tražio tendencioznost. Nije pjesnikovanje držao dangubom, već korisnim poslom — naravno, ako je valjan. Značajke svoje domoljubne poezije opravdavao je upravo svojim teorijskim pogledima:

»Mi pjevamo o cvijeću, dok nam narod teško zdvaja, mi se zalijetamo nebu pod oblake, da tamo slušamo rajske harmonije, dok se ovom zemljom čuje samo plač i jaukanje. I to našim kritičarima godi. Opjevaš li ružicu — to je njima najdivnija pjesmica; ali ispovjediš li, da ćeš za dom raditi i s perom i s revolverom, to je onda zlo i naopako, jer nije estetično.« »Književnik uopće nije samo da zabavlja, nego da prosvjetljuje narod.«[6]

Polazeći s ovog stajališta, Harambašić je napisao veliko mnoštvo pjesama sa željom, da u svom narodu što bolje izvrši svoje pjesničko poslanje. U nj je čvrsto vjerovao:

Krili mi se, pjesmice,
Širom roda moga,
Pa ga trgni jekom si
Iz sna stoljetnoga!
Navijesti mu slobodu
Oružjem u ruci,
U najzadnju kolibu,
Silom se protuci!
Ti si za to stvorena,
Da nas u boj krećeš: —
Ja ću možda u grob past,
Al' ti nikad ne ćeš!

(Slobodarke)

---

[6] Hrvatska vila 1883, 94.

Pa ipak, Harambašićev autokriticizam bio je jači od prolazne slave. I u vrijeme svojih najvećih uspjeha Harambašić je znao razlučiti stranačku, prolaznu ljusku u svojim pjesmama od njihove stvarne pjesničke vrijednosti. I dok su ga čitaoci slavili, on je osjećao u sebi zebnju. Svaki početnik drži svoje pjesme lijepima — razlaže on u jednom članku — a zadaća je kritike, da ga pouči i pokaže mu mane. No u nas kritike nema. Koliko je bilo govora o njegovim *Slobodarkama,* nije o njima bila riječ kao o *pjesmama,* već samo o njegovim mislima. »Kad je tomu tako, kad me nitko ne će da poduči, pitam: kako mogu napredovati?«[7]

»Vijenac« je o *Ružmarinkama* donio samo dvije tri riječi, »nu to mi nije žao, jer uistinu nisu (t. j. pjesme) skoro ni spomena vrijedne«[8] — veli sam njihov autor.

Najveći broj svojih najizrazitijih stihova napisao je Harambašić potkraj sedamdesetih i u osamdesetim godinama prošloga vijeka, u doba najjače svoje vjere i borbenosti. U devedesetim godinama bio je već klonuo i njegov stranački i njegov narodni optimizam, a pala je i vjera u vlastiti pjesnički talenat. Par godina poslije toga, što se pojavio u književnosti, držali su njegov pjesnički talenat neobičnim i njega proglasili gotovo genijalnim. Zbog toga je lakše prolazio i na ispitima, a dopuštali su mu kojekakve sloboštine i u vojsci. No za razliku od onog, što su o njemu govorili drugi, Harambašić je bio svijestan, da nije nikakav velikan:

»Jer si sam ne utvaram, da sam doista kakav pjesnički velikan« — rekao je jednom zgodom u hrvatskom saboru g. 1905. Vrlo je dobro znao granice vlastite snage, u razmjeru s piscima, koji su mu bili pred očima:

---

[7] Hrvatska vila 1884, 572.

[8] Ibid.

»Zar zato, što je već na svijetu bilo Murilla i Rafaela, ne bi smjelo biti Quiquereza i Mašića? Zar zato, što je Victor Hugo spjevao »Les Chatiments«, nije August Harambašić smio spjevati »Slobodarke«? Neka nam to odgovore jadni črčkari, koji mrče papir samo zato, da što više zasluže za svoj nezasitni trbuh. A mi im s ponosom velimo, da u velikoj vojski, koja se bori za prosvjetu cijeloga čovječanstva, nismo generali, à la Homer, Dante, Shakespeare i Tolstoj, nego smo priprosti vojnici, koji vojujemo pod njihovim zastavama i koji propagiramo njihove ideje.«

Prepušten sam sebi — s jedne strane uz svoj neobični dar, da pravi stihove, a s druge strane uz bučan zanos, s kojim su čitaoci primali njegove proizvode — Harambašić je u jednom desetljeću izdao nekoliko zbirki i štampao veoma velik broj pjesama u časopisima i humorističkim listovima. U toj golemoj produktivnosti ima pojava, koje joj na prvi pogled snizuju vrijednost. Prilično mnogo njegovih pjesama sadrži stihova, pa čak i strofa, koji su slični, ili čak istovetni, sa stihovima i strofama njegovih pjesničkih uzora. Pjesma *Hrvatskoj*, inače sama za se lijepa, nastala je očito pod dojmom Leopardijeve »All' Italia«. Njegova programatska *Pjesma* na čelu *Izabranih pjesama* ima cijele odlomke napisane prema Branku Radičeviću. Uvažavajući silno svoje pjesničke uzore (Zmaj, Hugo, Stecchetti, Leopardi), Harambašić nije u njih tražio samo nadahnuće, već je u neku ruku isticao kao svoje pravo, da nasljeduje velike pjesnike. Po njegovu mišljenju nije slobodno preuzimati misli, no smije se imitirati oblik. I u *Tugomilkama* i u *Sitnim pjesmama* ima veći broj stihova, koji su sasvim slični Zmajevima.

Očito je, da se tu ne radi o svijesnom nasljedovanju, već je tuđa pjesma u Harambašićecoj duši izazvala odjek, koji je urodio sličnom pjesmom. Sam je on u svojoj obrani od

kritike novosadskog »Javora« naveo jednu Zmajevu i jednu svoju pjesmu, da pokaže, kako im je zajednički samo oblik:

Zmaj pjeva:

Tiho noći,
Moje sunce spava,
Na glavi joj
Od bisera grana;
A na grani
Ko da nešto struji.
Tu su pali
Sićani slavuji;
Žice predu
Iz svilenog glasa,
Otkali joj
Duvak do pojasa,
Pokrili joj
I lice i grudi,
Da se moje
Sunce ne probudi!

A ja ga oponašam:

Tiho noći,
Moja draga sniva,
San se njojzi
Pričom ulagiva;
On joj šapće
O dalekom svijetu,
O klinčacu,
Zaljubljenom cvijetu;
Gdje pun milja
Plano žarkom bojom,
I za ružom
Povenuo svojom!

Svatko će priznati, da su te dvije pjesmice slične, ali ipak i različite. Ja sam od Zmaja uzeo samo vanjsku formu; sadržina, misao posve je druga.«

Imao je naoko pravo — pa ipak njegova pjesma ostaje samo imitacija.

Kao i Zmaj, na Harambašića je djelovao Đuro Jakšić. Tragovi se mogu nazrijeti u *Molitvi*, a još više u pjesmi *Mrtva vjera*. Jasno je, da su pod utjecajem Jakšićeve pjesme »Ponoć« nastali stihovi:

Što kriliš svoje ruke nada mnom,
O mučenice, mrtva majčice,
Što dolaziš u času ponoćnom
Iz svoje tamne, hladne grobnice?
O kol' si bijedna! Ti me strahuješ
I napunjaš mi srce žalošću;
Ta zašto plačeš? Zar ti žaluješ
Nad izgubljenom mojom mladošću?

Ne žaluj zaman! Cvijetak salomljen
Ni Božja rosa ne će ozdraviti,
Pa ni moj život, davno promašen,
Ni tvoja suza ne će popravit:
Uzalud ti svoj pokoj žrtvuješ
I dolaziš u gluhoj ponoći,
Da samo meni bijednom pomogneš,
Al' meni više nema pomoći.

(Mrtva vjera)

Harambašić je od Šenoe preuzeo neke strofe (iz »Pjesme hrvatskih đaka«) i obilno ih iskorišćivao (na pr. u pjesmama *Istarskim Hrvatima* i *U slavu Ivana Gundulića)*. U njegovu obranu treba reći, da je on sve to radio u dobroj vjeri i da je bio jedan od rijetkih pisaca, koji dopuštaju, da im se

nešto i kaže. Kad mu je »Javor« predbacio preveliku sličnost sa Zmajem i napao spomenutu kiticu, on se nije srdio na kritičara, već mu je zahvalio na opomeni, obećavajući, da će se unaprijed držati njegovih savjeta.

Sva ta negativna obilježja Harambašićeve poezije tako su očita, da ih je i sam morao osjetiti. Njegovo nepovjerenje u vlastito pjesnikovanje, što ga je izrazio već na početku svoga rada, ističe se još poraznije u kasnijoj fazi razvitka, kad su se već dali razlučiti efemerni blještavi pojavi u njegovu stihu od njihove trajne pjesničke jezgre. Sav onaj veliki niz pjesama različita postanja i različite vrijednosti, što ga je napisao u časovima mladenačkoga zanosa, prikazao mu se u času vlastitog ohladnjivanja u pravoj vrijednosti. Sve to on u časovima rezignacije naziva krparijom, koja će propasti bez traga:

Nisam junak bez grijeha i mane,
Al' sam dobar za dušmansko tane.
— — — — — — — — — — —
Eto vidiš, taj me udes čeka,
Sve će onda zaboravit mene,
A i moje pjesme s k r p a r e n e!

Takav je sud u hladnijim časovima imao Harambašić o svojim pjesmama veoma mlad. A kad je, nakon deset godina slave i mahnite produktivnosti, došlo otrežnjivanje, bio je još rezigniraniji:

Ti već nisi, pjesmo moja,
Što si nekoć bila!
Sve mi dršćeš, ko da moliš
Malko smilovanja;
Ne, ti nemaš stare vjere,
Starog pouzdanja.

I već vidim, da ćeš klonut
Kano iskra mala,
Što se brzo uvis digla,
Brzo doplamsala.

(*Mojoj pjesmi*, Vijenac 1891)

U tim godinama otvoreno je pisao Vatroslavu Brliću: »Pred deset godina sam počeo, pa ću sada završiti« (1887).

Tako rezignirano svršavao je pjesnik, koji je na ulasku u život mislio, da će zvukom svojih stihova osloboditi narod i osvojiti svijet. Davši u punoj mladosti gotovo nevjerojatno velik broj stihova, on je doista sasvim prestao pjevati, kad je god. 1901. postao narodnim zastupnikom. Nov književni naraštaj, s drugim pogledima, ističući više socijalne i ekonomske momente od izrazito političkih, voleći više realističko crtanje od retorike i idealiziranja, obarao se najviše na Harambašića, i to upravo na onu njegovu crtu, s kojom je negda najviše došao na glas. A još su manje u Harambašićevim pjesmama mogli nalaziti oni, koji su u lirici tražili prije svega iskreno čuvstvo, ličnost njezina tvorca, a ne opće misli i prosječne osjećaje.

U Harambašićevu književnom udesu ima nešto tragično: došavši do slave zbog elemenata, kojih u svojoj poeziji ni sam nije držao bitnima, doživio je, da su ga napadali upravo zbog njih, ne gledajući u njemu ni u prvom ni u drugom slučaju ono, što je sam htio biti: *pjesnik*.

U svojem ideološkom članku »Naša književnost« u »Hrvatskoj misli« (1897) Milan Šarić obračunava brzo i jednostavno sa svim književnicima, koji su gledali na svijet drugačije od njega. Najoštrije udarao je po Harambašiću:

»Kakva li bi šteta bila, da jednom prestane isprazna erotika većine pjesnika, da prestane patriotska poezija Harambašićeva (i ljubavna njegova)?«

Šarićevi pogledi na književnost dadu se svi primijeniti protiv Harambašića:

»Svi hoće za domovinu umrijeti; koliko ih hoće za domovinu živjeti i raditi?«

»Do smiješnosti doveo je ovu vrstu pjesništva (t. j. patriotsku) Harambašić sa svojom pjesmom ‚Hrvatskoj'.«

»Pjesnički razvoj svršuje se kod mnogoga kod nas time, da pjeva prigodne pjesme, kad ih u njega naruče.«

Marjanović nalazi u Harambašiću — kao i u samom pravaštvu — velike, ali neodređene riječi i misli, intransigentnost i retoriku.

Tako je Harambašić nakon kratkog razdoblja slave i popularnosti bio kroz dugi niz godina kao izbačen iz književnosti, shvaćen ponajviše kao prigodničar, no ne kao stvaralac. I poslije smrti — koliko se govorilo o njemu — govorilo se više o političaru negoli o pjesniku.

Matošev nekrolog (u kalendaru »Strossmayer« 1912) — vrlo topal, vrlo sugestivan — u stvari je bio više portret stranačkog sumišljenika, sudruga i patnika negoli književni prikaz. Isti oni elementi, zbog kojih bi drugog pisca svega izrešetao, služili su Matošu u ovome slučaju kao osnovica za pohvale. Ali u istom su »Savremeniku«, u kome će nešto kasnije M. Nehajev kušati da jače istakne pozitivne Harambašićeve strane, izišle prigodom Harambašićeve smrti i ovakve opaske:

»Harambašić nije pjesnik onih emocija ljudske duše, koje su stalne za sva vremena i vrijedne, da se ispituju u svako doba; nije

propagator općenih kulturnih i socijalnih ideala, i zadaća svoga doba; nije suptilni posmatrač s a m o g a s e b e, nego je živio, radio, borio se i pjevao za d r u g e ; za narod potišten i zaostao, i to upravo onako, kako je velika čest toga naroda ž e l j e l a, d a s e p j e v a . . .«

Treba međutim istaći još i ono, što je u Harambašićevu slučaju najvažnije. Taj čovjek, kojega su u njegovoj mladosti držali glasnikom najžešće hrvatske stranke, prorokom i vođom, otišao je u grob gotovo sa žigom izdajice. Ostavivši Hrvatsko-srpsku koaliciju u doba njezine borbe s banom Rauchom i primivši od ovog državno namještenje, izdvojio se iz tadašnje narodne cjeline. Zato su preko njegove smrti prešli gotovo mukom, i na njegovu pogrebu nije bilo niti izaslanika Matice Hrvatske niti izaslanika Društva hrvatskih književnika. Pored Matoša, od književnika je samo Nehajev razbio šutnju o njemu i postavio određeno pitanje:

»Treba li dokazivati, da je umro *pjesnik?*«

5.

Prigovori Harambašićevoj poeziji, koliko su uopće bili za njegova života javno izneseni, ne tiču se gotovo nikad Harambašića kao pjesnika. To je vrlo dobro osjetio i sam. Da li je u svojim pjesmama iznio misli pravaštva ili vlastite poglede, da li su te misli bile korisne ili nepotrebne, da li su one u hrvatskome životu onoga vremena bile moderne ili zastarjele, osobito u sukobu s našim kasnijim naprednjaštvom, sve to za književnost nema mnogo značenja, ako ih je Harambašić u sebi istinski proživljavao i u svojim ih pjesmama iznio načinom, koji je mogao osvajati. Da li su ideje njegovih pjesama njegovo duhovno vlasništvo, ili ih je preuzeo iz

francuske lirike pedesetih godina, ne odlučuje mnogo, ako je sve to ipak izraz njegove ličnosti. Isto tako nije opravdano, kad se našem pravaštvu osamdesetih godina, iz kojega je niknuo i Harambašić, zamjera neodređenost, romantizam, retoričnost, ako je taj način narodne borbe bio u ono vrijeme u Hrvatskoj najprikladniji. Vatru pravaštva prošli su kod nas toliki ljudi, koji su poslije u našem životu značili kudikamo više od govornika. I kad se govori o pjesniku Harambašiću, ovakvi prigovori moraju otpasti.

Svoju je popularnost Harambašić stekao ponajviše zbog radikalne hrvatske crte u svojoj poeziji. Kad je međutim došlo novo pokoljenje, s protupravaškim mentalitetom, ono je — kao uvijek u sukobima naraštaja — vidjelo samo slabe strane pravaštva, pa tako i Harambašića. Međutim, jedan dio prigovora, što su mu ih postavljali mlađi, ne može se održati ni s ideološke strane.

Harambašić je kao mlad pjesnik govorio o boju, o ustanku, o krvi, o smrti na bojnom polju, a produžavao je u muževnim godinama život kao prigodničar i prevodilac, u vremenu Khuena, crvljivom i tmurnom, u kome se od pravaške ratobornosti nije vidjelo nikakve koristi. No da li se ta opreka između riječi i djela može držati Harambašićevom *ličnom* krivnjom — ili je ona posljedica vremena i prilika, značajna više za cjelokupni hrvatski život negoli za njega kao pojedinca?

Harambašić je ušao u književnost kao pjesnik revolucije, pobune, bacajući gromove u izdajice, praktične ljude *(Grob izdajice, Praktičnim steklišem)* — a pod konac života ušao je u službu neprijateljske vladavine upravo u času, kad je gotovo cio narod jednodušno ustao protiv nje. Osuda je bila gotova. No danas, kad smo već donekle udaljeni od nje-

gova vremena, moglo bi se postaviti pitanje: Da li je za svoja načela pretrpio više Harambašić ili oni, koji su mu, zdravi i materijalno obezbijeđeni, predbacivali taj čin i njegovu cijelu poeziju proglasili lažnom? On je bio trinaest puta u zatvoru, a u državnu službu je stupio tek onda, kada su njegovi nekadašnji drugovi bili već imućni ljudi.

Kao dokaz, kako je naša domoljubna poezija samo gola literatura, navodi Milan Šarić u pomenutom članku, kako naši pjesnici već izdaleka i bojažljivo aludiraju na narodne neprijatelje. No ako taj prigovor i vrijedi za velik dio naših prosječnih domoljubnih pjesnika, za Harambašića otpada sasvim, jer se i ne može govoriti otvorenije i oštrije negoli je u osamdesetim godinama govorio on. U njega nema neodređenosti nikad, a srčanosti bar toliko, koliko u njegovih književnih protivnika.

Šarićev prigovor, da bi svi za domovinu htjeli umrijeti, a nitko za nju živjeti i raditi, može doista časomice zabliještiti. No ima razdoblja, kad je borba jedini način, da se narod ili društvo može vinuti do slobode. U takvim vremenima vrednija je spremnost na smrt nego spremnost na rad. A Harambašić je čvrsto vjerovao, da je došao čas za borbu.

Primjedbe Harambašićevoj poeziji, da se u njoj toliko govori o boju, kad o boju nema ni traga, također su problematične vrijednosti, ako se uzmu u obzir prilike, u kojima je nastajala. Prvotno je pravaštvo vjerovalo u oslobođenje Hrvatske s pomoću borbe, a sumnjivo je postalo tek onda, kad je svoju frazeologiju zadržalo i u sasvim drugačijoj atmosferi.

Više cijeniti stvaran rad od političke i patriotske poezije objektivno je opravdanije i za cjelinu korisnije. No s druge je strane isto tako sigurno, da se pod izlikom realističkih

shvaćanja veoma lako dadu prikriti kojekakve oportunističke, pa čak i protunarodne težnje — što se Harambašiću ne može nikako predbaciti.

I Harambašićevoj su ljubavnoj poeziji predbacivali, da je previše opća, da u njoj nema pravih pjesnikovih čuvstava. Kroz više od deset godina tvrdio je on u svojim stihovima, da u ženi, koju voli, gleda neko više stvorenje, a u braku s njome smisao života i početak vlastitog preporoda. Izricao je to svakoj djevojci, koju je zavolio, i njegove su izjave u svim slučajevima toliko slične jedna drugoj, da se doista pričinjaju literaturom. Pa ipak — Harambašić je doista vjerovao u takvu ljubav i ostvario je. Treba samo pročitati list, što ga je dan prije svoje smrti poslao ženi, da se osjeti, kako je bio iskren i ličan, kad je pisao naoko bezlične pjesme:

»Bio sam sretan, kad sam u pismu pročitao, da Ti je već mnogo bolje i da ćeš doskora ozdraviti, za što se i ja najskrušenije molim Bogu, jer si mi Ti tako odana i dobra, jer si Ti, draga ženice, moja plemenita žena i moja najveća sreća na svijetu.

— — — — — — — — — — — — — — —

Gledaj, dakle, dobra i plemenita moja ženice, da 30. srpnja s v a k a k o budeš u Zagrebu, da se napokon opširno i od srca porazgovorimo, kad me 31. ovog mjeseca odavde kući odvedeš; a onda ćemo sve udesiti, što nam bude potrebno, da budemo zdravi i — pošteni, ako je to moguće!...

Eto vidiš, slatka moja ženice, staroga bećara, koji je spreman na vragoliju i šalu i kad bi morao da bude ozbiljan, a nekmoli onda, kad mu se je od teškoga duševnoga rada na čas zbilja bio poremetio um, — jer znaj, draga dušo, da ja ništa ne znam ob onom, što se je sa mnom u ono kobno vrijeme dogodilo i zašto sam onako surov bio — to ćeš mi sve Ti morati pripovijedati, je li, mala moja mudračice, je li, da hoćeš?«

U svome braku doista je našao sreću, kakvu je priželjkivao u svojim pjesmama. A doživio je i stvaran preporod. I kad su ga u njegovim zrelim godinama napadali zbog neuredna života, mogao je usred hrvatskog sabora ponosno izjaviti:

»Ove su riječi meni javno dobačene, a ja ih odlučno odbijam, i odgovaram, da mi je gotovo žao, što sam se posvetio političkom radu u našoj otadžbini, i to radi moje žene, koja također mora da trpi radi toga. Ne žacam se priznati, da sam kao jurista radi moje lakoumnosti bio na zlu glasu. No ja sam već devetu godinu oženjen, te ne polazim ni gostionice, ni kavane. Moja žena i svi njezini dobro znadu, da sam ja sada najsolidniji čovjek na svijetu, a da nisam nikakav alkoholista, ako se katkad i razveselim u prijateljskom društvu, a nisam kriv, što ne mogu da ispijem dvije ili tri litre, već su mi dosta dvije ili tri čaše . . .«

Kad bi i bili opravdani različiti prigovori Harambašiću, gube oni na vrijednosti već i stoga, što patriotska nota i ljubavna lirika ne iscrpljuju područja njegova stvaranja. Upravo potreba socijalne crte, koju je tražilo novo pokoljenje, našla je bila u Harambašića jačeg izraza negoli u jednog njegova predšasnika u nas. Ono, čime se kasnije toliko uzdignuo Kranjčević, unoseći u našu poeziju, prezasićenu nacionalizmom, notu šireg društvenog osjećanja i humanosti, ima svoje začetke upravo u Harambašiću. U njegovim *Pjesničkim pripovijestima* riječ je samo o nevoljnicima i bijednicima. Njegove *Idile* sadržavaju nekoliko tužnih slika o raspadanju seljačkih domova, s Kranjčevićevim sarkazmom.

U časovima, kad Harambašić pomalo prestaje biti pjesnik jedne stranke, a prima dojmove života onako, kako dolaze,

iz njegovih stihova izbija ogorčenje, buna siromaha protiv imućnika — i oni se doimaju i prije Kranjčevića snažno:

Ti, plačeš, druže moj?
O, plači noć i dan!
Dohrvao si boj —
I osto — sahrvan!
— — — — — —
Oh, glad! Zar svijet taj zna
Što znači gladan biti?
To znadeš ti i — ja
A ne zna — tko je sit!
A ipak ti si kriv,
Što star je kaput tvoj:
Ta kriv si — što si živ —
O plači, druže moj.

(Nesretnom siromahu)

Tako je pisao Harambašić već u vrijeme, kad je Kranjčević bio još slabo poznat Šenoin epigon (»Bugarkinje«). Možda upravo u navedenim Harambašićevim stihovima ima nesvijesni poticaj za slične Kranjčevićeve stihove iz »Prvog grijeha«:

»Lako gore anđelu
Kada zubi nema,
On miriše rajski cvijet
I sit je posvema.
Al' na zemlji želudac
Zato slabo mari,
U svemiru rajski sklad
Bezobzirno kvari.

Iste godine, kad je Harambašić pisao navedene stihove, izišla je u »Bugarkinjama« doduše i prva verzija Kranjčevićeve pjesme »Radniku«. Ali je očito, kako je postanje obiju

pjesama različito: iz Harambašićeve izbija bol, a Kranjčevićeva je refleksivna.

A pomenuti stihovi nisu samo namjerni izvadak iz Harambašićeva rada, nego se slična crta dade u njega razabrati uvijek, kadgod postaje ličniji, kad se otresa tereta literature. Veoma je snažna slika iz pjesme *Novi vijek* (1900):

Svijet pod oružjem,
Na svoga brata reži rođen brat,
I traži svoju slavu samo u tom,
Da ogrezne u svoga bližnjeg krvi
I da mu svetu uništi slobodu.
Da, sva je zemlja samo Golgota,
Na kojoj pati bezbroj mučenika
I umire na križu svojih muka.

Sve to dokazuje, kako Harambašićeve pjesme nisu bile tek odjek stranačkog pokreta, nego je u tog pjesnika bilo i dubljih čuvstava — samo što se ona nisu potpuno pokazala, ili ih suvremenici i potomci jednostavno nisu opažali.

6.

Važnije su svakako zamjerke, koje su Harambašiću — i u doba njegova života i kasnije — iznesene sa stajališta umjetnosti. Rečeno je mnogo puta, da on nije bio stvaralac, koji bi pisao zbog nabujalosti unutrašnjeg života i zbog potrebe za izrazom, nego samo stihotvorac, koji je u pjesme unosio prosječna čuvstva i misli svojih suvremenika.

Sam je Harambašić bio na čistu s time, da umjetnost počinje istom tamo, gdje su lična čuvstva izražena načinom, da dobivaju općeljudsku crtu. Govoreći o Sienkiewiczu, pisao je:

»A njihova je zasluga (t. j. zasluga poljskih i ruskih pisaca) u tom, da svojim pučkim tipovima, svojim narodnim junacima znadu podati sveopći ljudski značaj, te misaoni čitatelj gotovo posve zaboravlja na njihovu rusku ili poljsku individualnost.«

Prvi i osnovni dojam, što ga čovjek dobiva, kad pročita redom nekoliko knjiga Harambašićevih pjesama, jest, kako je taj čovjek lako i brzo gradio stihove. No u tome mnoštvu kitica ima razmjerno vrlo malo takvih, koje će privući pažnju današnjeg čitaoca i osvojiti ga iskreno. Može čovjek proći kroz čitave zbirke, a da nađe tek po dvije, tri pjesme, koje će mu se dublje zasjeći u pamćenje. Takve su i *Tugomilke*, i *Ružmarinke*, i *Nevenke*, i *Jadovanke*, i *Nove pjesme*. Samo ona pjesma može čovjeka trajno osvojiti, koja je nastala u času, kad je jak osjećaj sasvim zaokupio pjesnika; prolazna čuvstva, kojih ni sam pisac nije pravo svijestan, ostaju i u pjesmi bez dojma. A Harambašić je u svojoj poeziji bio neke vrste pjesnički novinar — što je dobro istaknuo već Marjanović u »Vijencu« — koji je u stihovima bilježio svaki događaj u sebi i oko sebe, sastavljao proglase, okupljao ljude. On je gotovo opasnom lakoćom baratao stihom, spreman, da za svaku zgodu napiše redaka, koliko mu drago. Ta brzina i lakoća zavođahu ga do upravo vrtoglave produktivnosti, iz koje ponajčešće izbija vrlo malo istinska poezija.

Čini se, da je Harambašić rijetko kada metao na papir stvari, koje su potpuno sazrele u njemu, već je pisao, čim je osjetio tračak inspiracije — a katkad čak i bez toga. Dokaz za to mogu biti na pr. njegovi poznati *Mučenici*, u kojima je početak doista jak, no ostalo su goli stihovi. U njegovim *Pjesničkim pripovijestima* nema ni jedne cjelovite umjetnine; pjesnik je osjetio nešto nadahnuća i odmah stao pričati. No

mjesta, koja mu još nisu bila jasna, jednostavno je ispunjao beznačajnim rečenicama. U nekima se od tih pripovijesti čak osjeća, da nisu nastala na osnovu stvarnog doživljaja, nego ih je pisac izmislio, povodeći se za lektirom (Ševčenko). U njima su gotovo opipljivi dijelovi, u kojima je pjesnik iznosio sebe i svoj unutarnji život — za razliku od onih, gdje je samo nizao riječi. Takvi su doživljeni dijelovi gotovo u cjelini *Sanjarije*, gdje je Harambašić iznio svoja teška književnička iskustva. Takvi su odlomci *Roba*, u kome je izrekao svoju pravašku i hrvatsku buntovnost. Ali je veći dio te knjige ispunjen stihovima, iza kojih se ne sluti i ne osjeća ništa. U njima su opisani obični događaji, lica su blijeda i šablonska. Iz tih se pripovijesti vide i brzina i površnost, kojom je pisac nastojao ispuniti kalupe stiha — ubacujući od nevolje rečenice, koje su većinom ostale stihovanom prozom:

Kazuj slijepom o ljepoti,
On je ne će cijenit znati;
Daruj bokcu zlatnu krunu,
A on će ju raskovati:
Takav slijepac, takav bogac,
Baš je i naš Ivo bio,
Jerbo nije svoje Milke
Uprav ništa cijenit htio.
Iz početka ljubio ju
Ko što mâli dječak ljubi
Igračku, al' brzo ju je
Zavrgao, napustio.
Ona mu je bila samo
Kano kakva poslastica:
Istom ju je okusio,
Pa se odmah zasitio.
Bila mu je preveć slatka,

Ali vrlo malo sočna,
Dok je njemu prohtjelo se
Nešto jaka, nešto smočna;
I on našo, što je htio.
Našao je drugu ljubu,
Punaniju, pretiliju,
Živahniju, veseliju,
Koja nije kano Milka
Vas dan samo uzdisala,
Nego se je, bogme, s njime
I u vinu mjerit znala . . .

Ti stihovi teku lagano, no nakon njihova čitanja ostaje iza njih ipak dojam praznine. A to vrijedi i za najveći dio njegovih lirskih pjesama, osobito za ljubavnu liriku. Pogotovu to vrijedi za njegove prigodnice. Vidi se na njima, da ih je pisao čovjek, koji je znao praviti stihove, no koga nije na rad nukala unutarnja potreba, već samo činjenica, da je netko u određenom roku morao imati pjesmu. I u njegovim *Izabranim pjesmama* (izdanje Matice Hrvatske), kamo je ušlo jamačno sve, što je sam pjesnik držao dobrim, ima velik niz pjesama, kakvih već ne bi htio potpisati ni osrednji stihotvorac.

Čini se, da ni Harambašiću samome nije bilo uvijek sasvim jasno, što je poezija, a što je stihotvorstvo. Kao da je poezijom katkad držao sve, što je pisano u stihovima, a stihom ono, što ima određen broj slogova, te se muzikalnost postizava kod čitanja umjetnim treperenjem glasa — umjesto da je glazbeni dojam samo posljedica akustičkih svojstava riječi. Tako mu se — kao što je i sam katkad priznavao — morao svaki stih činiti lijepim. Više nikako ne djeluju na pr. odlomci iz pjesme *Petru Preradoviću*, koju je nekad cijenio sam pisac i njegovi čitaoci:

A mi, što sad pripijevamo
Uz hrvatske gusle strojne,
Tek se za njim povađamo,
Slažuć pjesme milopojne.

Njegove su pjesme krasne,
Kakvih pjevat kadri nismo,
Pjesničke nam zvijezde jasne,
Pjesničko nam sveto pismo.

On je djed nam, a mi samo
Unuci smo njemu vjerni,
Koji pjesmom nastavljamo
Samo njegov rad zamjerni. Itd.

U Harambašićevim pjesmama, osobito prigodnog značenja, odbija šablona, po kojoj su građene. Što pjeva jednome slavljeniku, pjeva i drugome — a i to načinom, kako to rade svi prigodničari bez umjetničkog talenta. — Početak već navedene pjesme *Petru Preradoviću* glasi:

Noć je mrka, tmurna, pusta,
Nigde glasa čuti nije,
Zemlju krije tama gusta,
Samo vjetar tužno vije.

Ta »noć« ima da označi kulturne i političke prilike u Hrvatskoj uoči Preradovićeve pojave — no na isti način crta Harambašić te prilike i u *Mučenicima*, kad prikazuje Petra Zrinskog i Krstu Frankopana:

Noć je mrka . . . ko sred groba
Samo nijema pustoš vlada —
Očajno je tužno doba,
Kad u ropstvu narod strada!

A ta noć, za oznaku kulturnih ili narodnih prilika, tipičan je elemenat tisuća i tisuća otrcanih prigodnih pjesama, u kojima pisci nisu znali reći nešto svoje i doživljeno.

Većina Harambašićevih ljubavnih pjesama nastala je u nekoj groznici, kad zaljubljen mladić nastoji da unese u pjesmu svaki doživljaj, koji se njemu čini važnim. No umjetnički je dojam takvih pjesama nikakav ili vrlo neznatan. Ljubavni su osjećaji, gotovo u svim svojim oblicima, toliko općeniti, toliko stari, toliko jednaki kod svih ljudi, da u njima rijetko kada donosi nešto novo i onaj, koji je uvjeren, da svijet još nije doživio takove ljubavi, kakva je njegova. Pogotovu je Harambašiću vrlo rijetko pošlo za rukom da napiše, makar i na osnovu općih čuvstava, pjesmu lijepu u cjelini. Navodi su izlišni, jer danas čovjek na pr. od desetak pjesama *Ružmarinki* može naći tek po jednu, koja će ga se dojmiti nešto prijatnije. Matoševe riječi, kojima je u svom eseju o Harambašiću uznosio *Tugomilke* i uopće Harambašićevu sitnu liriku, očito su preuveličavanje. Neke su se ljubavne pjesme Harambašićeve uzdržale u životu samo zato, što su uglazbljene. No kad ih lišimo melodije, ostaje siromašna okosnica riječi. Jedna od takovih poznatijih pjesama svršava se riječima:

Nego na me samo
Jedan pogled svrni,
Moj anđele bijeli,
Moj đavole crni.

No to je više igra riječi negoli poezija!

A ipak, kad čovjek ima pred sobom cio Harambašićev rad i kad ga promatra u vezi s njegovim životom, onda je — uza sve rđave pjesme — na čistu, da ima pred sobom pisca, koji je osjećao, koji je proživljavao, koji je imao što da kaže, koji je i na cio svoj obični građanski život gledao kroz naočari pjesnika u sebi.

Prije svega, već je sam Harambašićev stih — inače za njega samoga tako zavodljiv i koban — takve vrste, da ga je mogao stvoriti samo čovjek, koji je osjećao umjetničko značenje izraza. Patetičnost *Slobodarki* i prirodnu jednostavnost *Sitnih pjesama*, koje su toliko različite u sebi, mogao je ostvariti samo čovjek, koji je nagonski spoznao, kako različit svijet čuvstava izriče jedan i drugi put.

Harambašić je znao finim ritmičkim nijansama obojiti pojedine pjesme iskorišćujući svojstva jezika. Kako je različite dojmove postizavao u pojedinim slučajevima, može se osjetiti već iz nekoliko kitica. U ritmu pjesme *Na oazi* osjeća se nešto mekano, podatno, čeznutljivo i strastveno:

Već nojce anđel pusti krila svoja
Odavna mi na divni zemski kraj;
Tišina svud — tek palme drhće hvoja,
Jer vjetrić tij' kroz noćni šapće gaj.

Od boli shrvan na svom ležim logu,
Obuzet mene ne će slatki sni;
I Alahu se svome molim Bogu,
Za svoje janje, da mi slađe spi.

Al' tijesna mi je, tijesna izba mala
Ko tijesne prsi što su srcu mom;
Ko beduinu što je tijesna smala,
U kojoj robom on je sudbom zlom.

*

O zbogom Zule! Alah nek te štiti,
Ja evo ovdje hladan nađoh grob;
Nek udes da ti ljepši udes viti,
Neg što ga vio Almanzor, tvoj rob!
— Oj, amo, amo, šakali, hijene,
Nek u slast vama tu mi srce svene!
Sam ja ću svojoj privesti se svrsi,
Dovršit težak toga žića boj;
Handžarom sam ću rasporit si prsi,
Počastit krvlju vaš proždrljiv roj.

Harambašić je s punom sigurnošću upotrebljavao strogo vezane stihove, iz kojih se osjeća nešto čvrsto, odlučno:

Hrvatstva sveta knjige sibilinske
Otvorile se bistrom oku mom,
Zanešen snagom mašte mi vilinske
Već gledam sretan hrvatski nam dom;
Slobode sunce granulo je sjajno
I božićnji pozlatilo nam bor,
A s neba nam se ori veličajno:
»Hrvati, vaš je čas! Excelsior!«.

(Excelsior)

On je govorio jasno i uvjerljivo, ne sakateći jezik, i u kratkim stihovima *Sitnih pjesama*, kao i kad je upotrebljavao jedanaesterac i dvanaesterac.

Karanfilu
Rumeni,
Ta ne veni,
Ne veni!
Još će ona
Ljubica
Biti tvoja
Družica;

Bit ćeš sretan
S plavojkom,
Ko ja s mojom
Djevojkom!

(Ružmarinke XLIX)

Bura diše strašnim dahom,
Vjetar urla kano manit,
Ko da želi jednim mahom
Pusto drvlje utamanit;
Otkida mu tanke hvoje,
Kano da ih srpom kosi,
Pa ih snagom duše svoje
Vrtoglavo u dalj nosi;
I sve jače, sve silnije,
Krši, mota, ruši, hara,
Pa još pjeva, još se smije
Vrhu raspa, što ga stvara!

(Vilenjak, Pjesničke pripovijesti)

Svuda mrka noć... A pust se vihor goni
Ko svijetom podla izdajnička duša;
U bijedi plaču ljudstva milijoni,
Ko rob, kad zalud lance skršit kuša.

Ne znadem sam: ni otkuda ni kako
I ja se nađoh u toj strašnoj buri;
Oćutih samo, da sam gorko plako,
Ko grešnik smrtnoj kad se bliži uri.

(Na raskršću)

Ti nisi muž, kom slava bi se sjala
Ko s neba sunce po Hrvatstvu cijelom,
Jer ona jednom u dio je pala, —
Al' Ti si naš i dušom i tijelom!
Jer otkad Tebe pamtimo i znamo,

Ti sve, što možeš, za Hrvatstvo tvoriš,
I uz tog jednog — uz tog samo — starca
Ko hrabar vojnik trudiš se i boriš!

(Dru. Grgi Tuškanu)

Naši su se rastavili puti
I od onda ne će tuga da mi jenja;
Ne mogoh ti reći, što mi srce ćuti,
Ne mogoh ti mlađan milo prišapnuti:
»Zbogom, nebo moje! Zbogom, do viđenja!«

(Do viđenja)

Time je dodirnuto jedno od najvažnijih obilježja Harambašićeve uloge u razvitku hrvatske književnosti: on pripada među najzaslužnije graditelje hrvatskoga stiha. Činjenica, što je u svojim pjesmama znao izraziti politička i ljubavna čuvstva svojih suvremenika, ne bi mu još sama sobom zajamčivala znatnije mjesto u hrvatskoj književnosti. I Blažek, i Trnski, a i Šenoa, izricali su svojim pjesmama duhovna strujanja svoga vremena. Trnski je svojim »Krijesnicama« htio hrvatskim ženama pružiti prikladno štivo za narodni i obiteljski uzgoj, kao što je činio i Harambašić velikim dijelom svojih proizvoda. Ali ni Trnski ni Blažek nisu uspjeli da se toliko priljube čitaocima, koliko Harambašić. Razlog je samo jedan: prvi je od naših pjesnika upravo on progovorio jezikom jasnim, našim, razumljivim.

U izgradnji hrvatskoga stiha odlučivali su, od Katančića dalje, prije svega strani uzori — staroklasične, ili romanske, ili njemačke metričke sheme. Pojedini su se pisci znali više manje toga otresti i progovoriti vlastitim jezikom. Uspio je to Mažuranić u »Smrti Smail-age Čengijića«, a donekle i Šenoa, patetičnošću svoga izraza. Ali su ostali naši pjesnici

u vlastitom jeziku samo mucali. Najbolji su primjeri za to Preradović i Marković, kao i Vraz, u kojih se čuvstvo sukobljuje s njihovom nemoći, da svladaju jezik. Trnski je svojim pjesmama i svojom teorijom hrvatske metrike zašao na stramputicu, udešavajući hrvatski stih prema pravilima njemačkih metričara, puštajući s vida melodičnost hrvatskog jezika.

Harambašić je osjetio, kako ne valja put, kojim je polazila hrvatska lirika prije njega. On se izrugivao primjerima hrvatskih oda (u pjesmi *Poglavici hrvatskih uzora),* pišući »po uzoru narodnjačkih oda, kojih ni vrag ne razumije«:

Velika čast je na tome svijetu,
Gdje si mi ti, o Ulame slavni?
Širokim nebom blistaju zvijezde,
Davno u crkvi moli se Rački.
Joj si ga meni!

Svoje poglede na pjesnički izraz iznio je u prikazu Zmajevih »Đulića uvelaka« riječima:

»Istina, mi nismo mogli jednim korakom koracati s Talijanima i Francuzima. Oni su i sretniji i veći. Ali mi smo bar morali sačuvati svoje siromaštvo, mi smo morali visoko uzdići svetinju svoga naroda: njegovu jednostavnu, a ipak toli divnu pjesmu.

Mi ni toga nismo učinili. Dajte prostomu narodu po koju umjetnu pjesmu — i on je ne će razumjeti, te će se čuditi ukočenu obliku, nenaravnu razmještaju riječi, a da i ne spominjemo toliko besmislenih kovanica, te najveće mane naših pjesnika. Skoro svaki misli, da je pozvan upotpuniti naš bogati jezik, a on ga upravo nagrđuje. Jest, to su sve nemile istine, koje po svoj prilici ne će biti ugodne mnogim književnicima, ali mi ih otvoreno ističemo, da se i na nama ne bi obistinila gorka riječ G. Flèschiera: On n'a plus le courage de dire la verité (Nema više smjelosti da se kaže istina).

Malo je u nas pjesnika, koji su udarili pravim putem. Većina je kod istočne braće, a svim na čelu naš najveći pjesnik Zmaj Jovan Jovanović.

Bez dvojbe, njegovu cijenu ponajvećma diže dvoje: Što je naravan i mnogostruk. On pjeva kao što i njegov narod, lako i jednostavno, a vrstan je u svakoj pjesničkoj struci. K tomu je neobično plodan.«

Cijeli problem hrvatskog pjesničkog izraza iznio je već Vraz: treba stvoriti umjetnu književnost na osnovu narodne. Ali kroz više desetljeća hrvatski su pjesnici uglavnom kovali deseterce po uzoru narodne pjesme, ne osjetivši, da zadatak stvaraoca nije u nasljedovanju, nego u novom stvaranju, prema određenim zakonima imanentnima narodnom stihu. Harambašić je, čitajući i voleći srpske pjesnike Zmaja i Jakšića, u mnogome samo nasljedovao srpske uzore. Zato ga u novije vrijeme nazvaše neke vrste plagijatorom (Trifun Đukić u jednom članku u beogradskoj »Misli« g. 1929). Za prosuđivanje ovog pitanja potrebno je međutim istaknuti, da je Harambašić već pri svojim prvim nastupima u književnost pokazao sigurnost, kojom je radio stihom, a to se ne da naučiti, nego to čovjek mora nositi u sebi. Imajući pred sobom srpske pjesnike i narodnu pjesmu, ali osjećajući i sam svojstva našeg jezika, Harambašić je već od početka svoje književne djelatnosti pisao pjesme, u kojima je progovorio hrvatski jezik s njegovim naglascima, dužinama, mekoćom i tvrdoćom, i u kojima se ne opaža nikakvo nasilje zbog kalupa forme. Hrvatski su čitaoci, kao i pjesnici, odmah osjetili, da se s Harambašićem pojavio pisac, koji govori kao što i oni, a ne vrši nasilja nad oblicima, stihom i kiticama. Šenoa je sličan uspjeh polučio samo s jednim dijelom svojih pjesama, a tek je Harambašić svojim različitim vrstama sti-

hova pokazao, kako je hrvatski jezik izražajno bogat i sposoban, da se njime izreku veoma različiti čuvstveni prijelazi.

Koliko je Harambašić ovim dijelom svoga pjesničkog rada djelovao revolucionarno, kao vođ svog pokoljenja, može se naslutiti iz činjenice, što je bio učiteljem četiri godine mlađem Kranjčeviću. Dok je on već u *Slobodarkama* izražajno potpuno svoj, Kranjčević je tek potkraj osamdesetih godina počeo pisati stihove, u kojima je, kao i kod Harambašića, došla do izražaja sva punoća hrvatskog jezika. Koliko je Harambašić pridonio stvaranju hrvatskog pjesničkog izraza, može se vidjeti iz isporedbe njegovih stihova sa stihovima Andrije Palmovića. Palmović je — donekle njegov suvremenik — bio od njega izgrađeniji i jači pjesnik — ali su se njegova čuvstva često gubila u nesigurnosti jezičnog izraza, te su mu neke pjesme velikim dijelom ukočene i tvrde. Matoš se izrugivao njegovoj kitici:

Divnog li mome
Kol' na ušesih
Crveni šipak
Divno joj vjesi.

Nije opazio, da se slika razbila samo na pjesnikovoj nemoći, da svlada jezik.

Kao Kranjčeviću, tako je Harambašić bio učiteljem i mlađim hrvatskim liricima. Nije bez važnosti, što je upravo Matoš, koji se toliko bavio tehnikom stiha, osjetio i ovo Harambašićevo značenje. Kad su se mlađa književna pokoljenja sasvim odmakla od njega, osjetilo se to i na hrvatskom stihu: on je postao opet hrapav i nesiguran, često u protivštini s hrvatskim naglaskom.

8.

U svome članku »Tragom Augusta Harambašića« istaknuo je Branimir Livadić ispravno upravo spomenute Harambašićeve zasluge za stvaranje hrvatskog pjesničkog izraza, porekavši mu inače gotovo svako umjetničko značenje. Ali ovakva tvrdnja izaziva sama sobom pitanje: može li uopće osjetiti važnost pjesničkog izraza, pače ga čak izgrađivati, tko nije bar malo stvaralac, te ne osjeća, da je izraz samo jedna strana sadržaja?

Apstrahirajući od svih razloga, zbog kojih su Harambašića ili previše uzdizali ili ga zabacivali, za književnoga historika i kritika ostaje glavno pitanje: koliko se iz mnoštva stihova, u kojima je ovaj pisac bio katkad više trublja tuđih misli i općih nazora negoli pjesnik vlastitih osjećaja, dade razabrati njegova ličnost, i koliko se iz njegovih pjesama još uvijek može osjetiti on, sa svom punoćom svoga doživljavanja? I kad se otrese s njegovih kitica sav talog riječi, što ga je u svom pjesničkom žurnalizmu izbacio, ostaje iza svega ipak pisac, koji je nadvisivao prosječnost hrvatskih stihotvoraca svoga doba, i kome je značenje veće od značenja jednog Arnolda, Hranilovića, Badalića i sl.

Jedan je od glavnih prigovora Milana Šarića, što ih je uputio starijem pjesničkom pokoljenju, ciljajući poimence na Harambašića, u tome, što oni daju u svojim pjesmama samu literaturu, a ne život, što crpaju iz knjiga, a ne iz istinskih doživljaja. No upravo taj prigovor ne vrijedi za najintimnijeg Harambašića.

Harambašić je ušao u život s temperamentom mlada, zdrava i lijepa čovjeka, sa silnom sposobnošću akcije i užitka; pristupio je k najradikalnijoj političkoj struji, dao

se s optimističkom vjerom na rad oko narodnih ideala, nastojeći da uz vatrenu ljubav prema domovini ostvari i nježnu ljubav prema ženi. A godine su prolazile, i udarci su stizali, i siromaštvo je bilo uvijek njegov najvjerniji drug; ništa od onoga, što je u mladosti očekivao, nije se ostvarilo. Istinska velika ljubav, od koje je očekivao preporod, dolazi u času, kad joj ne može dati dostojne materijalne podloge. Bolest, nesređen društveni položaj, dugovi, razočaranje u ljudima. Kad je s vladom Hrvatsko-srpske koalicije postao i on čovjek vlasti, nagrade su i opet dobili oni, koji su bili i prije za život praktičniji od njega, pjesnika. Nekadanja vjera u ljude, u ostvarenje ideala, spremnost za požrtvovanje svršavaju se tupom rezignacijom, nevjerovanjem, pesimizmom.

Harambašić je cijelim svojim životom pokazao, kako su u njega bila jača čuvstva nego pogled na stvarnost. Ostavši vrlo mlad bez roditelja, on se od 16. godine uzdržavao sam, trpeći poniženja, oskudicu, pa i glad. Osjećajući potrebu nečije bliskosti, približio se s naivnom otvorenošću prijateljima, a osobito njihovim obiteljima. Nemajući svoje, obožavao je tuđe majke. Ganutljive su rečenice, što ih je pisao braći Brlićima o svojim čuvstvima prema njihovoj materi. Možda je i njegova trajna zaljubljenost bila posljedica težnje, da se priljubi bar uz nekoga, da ne bude uvijek sam. Ispite je polagao s velikim zakašnjenjem — ali ne zato, što ne bi htio raditi, nego stoga, što se morao brinuti za život. Gazdarice su ga bacale iz sirotinjskih sobica, poslodavci su ga varali, rođaci su mu uskraćivali i najmanje zajmove. Spremao se za odvjetničko zvanje, a sam je odvjetnike nazivao privilegiranim narodnim guilkožama. Nadao se, da će od samostalne advokatske prakse imati velike do-

hotke. A kad je uoči četrdesete godine otvorio pisarnu, bio se još više dao na politiku, postavši narodnim zastupnikom, te je ostao i dalje siromah, jer je zbog politike zapuštao zvanje.

U značaju Augusta Harambašića bilo je mnogo odrešitosti, nesavitljivosti, ali ujedno mnogo naivnosti i dobrote. Starčević ga je držao naglim, nepromišljenim, ali u srcu poštenim. Kao đak pripadao je uvijek među kolovođe manifestacija i demonstracija. Već u gimnaziji (Požega) bio je isključen, a sa sveučilišta relegiran. Kad su mu vlasti (odjelni predstojnik Vončina), vidjevši njegove izuzetne sposobnosti, ponudile stipendij za Pariz, samo da ga mogu vezati uza se, on je to odbio, kao što je do potkraj života odbijao sve, što je moglo dirati u njegovu čast i samostalnost. Ali u isto doba bio je slab prema zamkama, što ih život postavlja ljudima, koji nemaju doma i koji su upućeni na gostione. Već u Sušaku, došavši neočekivano do ugleda i nešto novaca, bio se propio, a sklonost prema piću održavala se u njega i dalje, unatoč svim odlukama, da će živjeti sređenim životom. S bohemskim sklonostima, kao da nije bio sposoban za ustrajan, solidan rad na jednom području, pa se nigdje nije mogao pravo srediti. Kroz cijeli je život imao vrlo malo ugodnih časova, morajući gotovo uvijek pregarati i kuburiti. Njegova razočaranja bila su uvijek ista: on je na svijet gledao idealistički, a drugi su taj njegov idealizam doduše hvalili, ali su sami postupali drugačije. Njegova trsatska Rika slušala je vjerojatno rado njegove stihove, ali joj je bliži bio financ. Zagrebačka Zdenka povlađivala je njegovoj pravaškoj odlučnosti, kad je odbio ponuđeni stipendij za Pariz, ali se odvrnula od njega, kad je zbog politike morao u zatvor, i kad se vidjelo, da ne će biti dobra partija.

U jednom listu Franu Folnegoviću iznio je Harambašić taj svoj životni udes:

»Zar sam zbilja zaslužio, da zauvijek ostanem parija u ljudskom društvu, bez domaćega ognjišta, bez kuće i kućišta, bez obiteljske sreće, za kojom sam uvijek toliko čeznuo. A zašto?

Evo odgovora užasna, ali istinita:

Ti si iz gimnazije kao osamnaestgodišnji mladić pao u Zagreb i zapao u književnički i politički vrtlog, da se sav savcat posvetiš svom narodu i svojoj otadžbini. Zato nisi na vrijeme dovršio svojih nauka (a tko zna, tko mari, da si svoj prvi izgubljeni semestar izgubio samo radi toga, što nisi imao kukavnih 18 for. za naukovinu), i zato je slijedilo sve drugo. Zato nije Zdenka Tomićeva uzela tebe, nego po naucih mlađega, . . . jer je on postao odvjetnik, a ti si dospio u tamnicu! Zato te je ostavila Milka Tomajeva, zato te nije htjela Zlata Halperova — da si bio hulja i pripuz, kao i svaki drugi, bilo bi ti posve drugačije!«

U najvećem dijelu onoga, što je pisao, Harambašić nije nastupao kao pjesnik stvaralac, nego kao zanatnik: da izvrši preuzete obaveze i da živi. Stihotvorac, prevodilac, izdavač listova, dječji pjesnik, pisac libreta, sastavljač sanjarica, on je u toj golemoj proizvodnji mislio uglavnom samo na to, kako će zaraditi nešto novaca. Od književnosti — u svezi s novinarstvom — proživio je uglavnom sve do blizu četrdesete godine. Vrlo je dobro spoznao čuvstvo gađenja, što čovjeka spopane pri dodiru s proračunanošću i sebičnošću ljudi u sukobu idealizma sa stvarnošću. U ojađenosti na svijet pomišljao je u svome osjećanju samoće katkad i na samoubojstvo. Njegove *Sanjarije* (objavljene u »Vijencu« 1886. i u *Pjesničkim pripovijestima* 1889.) nikle su iz čuvstava, što su ga zahvatila već s dvadeset i pet godina. U njima je iznio i svoju bijedu i sav svoj bol:

Ni u mom oku davno nema suze,
Presušio se moje tuge vir;
Ta svijet već davno — sve mi, sve mi uze,
I sad je barem mir!
— — — — — — — — — —
U bolnici ću, među sirotani,
Umrijeti jadno zapušten i sam!
I nitko ne će zadnji cjelov dati
I s čela smrtni otrti mi znoj.
A za koj' dan već nitko ne će znati
Za sav moj život — ko ni za grob moj!
— — — — — — — — — —
Mila seko moja,
Ah! mene mori očaj, jad i čam;
Ti vesela si, ti i svojad tvoja,
A ja sam evo — sam!
(I znadeš, da sam zavidan ti stoga,
Što ti imadeš toli sretan dom;
A za me ne će nikad biti toga
Ja poginut ću sam u jadu svom!)
Pa smišljam zato: što je život cijeli,
Kad nemaš kom posvetit ga na dar,
Kad nema srca, da ga s tobom dijeli,
Pa tako uvijek samo patit zar?
Zar ne bi bilo mudrije i bolje,
Da brzo svršiš sav taj jad i vaj,
Da samo časak budeš čvrste volje
I svemu nađeš kraj?
(Zar nije bolje brzo se dokončat,
Kad nigdje nemaš nikog svog, —
Zar nije bolje — odmah sam se skončat,
Pa mir i Bog!...)
— — — — — — — — — —
Jer slava ti je tek za velikane
I samo njih u krilu trpi svom,
A nikad nije i za sirotane,
Jer za njih nije ništ' na svijetu tom,

U *Mrtvoj noći,* u istoj knjizi, realistički je opisao svoju siromašnu sobu i svoje osjećaje u njoj:

Al' kud okom — svud me vjerno kruži
Stara bijeda i nevolja stara.
U svom kutu zgurila se nujno
Peć ko kakva ostarjela baka.
Jer što ova sviju zubi nema —
To ni ona nema svih petnjaka!
Tamo opet postelj mi se širi
Poput kakve razvaline stare:
Ta ni proteć ne bih vam se mogo,
Da mi jednom takav lijes skrpare!
Posred stijene zrcalo je malo,
Ili njemu barem slično s vida;
Jadna l' mene, da se gledat stanem,
Al' ja se ne gledam rad stida!

U pjesmi *Pjesma i proza* iznio je i svoja razočaranja nad hrvatskim prilikama i bijedu svog stihotvoračkog posla, i ogavnost nad literaturom:

Moć i sreća hrvatskoga roda
Ostati će samo puke bajke!
A mi smo se još kostrušit stali
I u prsa bijemo se slavno,
Pa velimo: Mi još nismo pali,
Oh, a već smo propali odavno!
— — — — — — — — — —
Il' kad društvo pjevačko ma koje
Slavi kakvu slavu prigodnicu,
Opet moraš nateć žice svoje
Spjevat himnu ili koračnicu!
I još vele: to je tebi lako,
Mada k pjesmi ne sili te želja,

Ti ju moraš skrpati svakako,
Kao da si kakva prosta švelja!
— — — — — — — — — — —
Pa da nije gnjusno i ogavno
Hrvatskom se »Lijepom« knjigom bavit?
Stoput bolje prizive skrpavat
I ništovne sastavljat žaobe,
Ljude gulit, zemlju im prodavat,
S utoci ih braniti od globe:
To ti ne će nitko zamjeriti,
Van će još ti služiti na diku,
Jer se sve to mora obaviti
Po zakonu i po postupniku!
Stog se ne boj! Deri kožu s mesa,
To ti nije ruglo i sramota,
A kad jednoć napuni se kesa,
Onda možeš biti patriota;
Svak će onda pred tobom da kleca,
Što pravice ti nam braniš stare,
Pa nek usto slobodno ti djeca
Talijanče krasno i švapčare!

A već prije toga je pisao (1887) prijatelju Brliću:

»Za sada sam svršio ‚Hamleta', a ‚Makbet' primiče se kraju. ‚Noru' će prevesti Kokotović, a ja ću se baciti na moje epose za ‚Maticu', bude li ikako gospodična ili gospođa Vila dobre volje. Ne bude li to išlo od ruke, onda ću svakako prirediti narodne pjesme za društvo sv. Jeronima; to će sigurno ići, pa i najviše donijeti, to je glavno. Za drugo i ne radim, nego da zaslužim čim više novaca, pa da se očistim od dugova, koji me ubijaju. Da nije toga, ne bih zamočio pera; tako mi se je sva ta književna glupost i lakrdija ogrustila.«

Zato za prosuđivanje Harambašića nije važno sve, što je napisao, nego samo ono, gdje je nepatvoreno izbio njegov lični osjećaj života, koji je često bio skriven ispod površine njegovih političkih, ljubavnih i društvenih obaveza. S ovoga

stajališta otpadaju mnoge zamjerke izrečene njemu i kao čovjeku i kao piscu.

Prigovor Harambašiću, da je bio alkoholičar, može biti opravdan za apstinente. Za nas je važno samo ono, što se zbiva u unutarnjosti čovjeka i pjesnika. A Harambašić je bio dobar čovjek.

Pjesnik, koji je bacao munje na narodne odmetnike, morao je — samo da opskrbi ženu i da ne zapadne u krajnju bijedu — prignuti šiju pred vlastodršcem, osjećajući unaprijed, da će se zato od njega odvrnuti svi. A ipak — je li svome moralnom slomu kriv više Harambašić sam ili zemlja, koja oduvijek hrani mnoštvo sasvim prosječnih i nevrijednih ljudi, a škrto daje kruh onima, koji ipak nisu prosječni?

On, koji je uzdigao ljubav i ženu tako visoko, koji je pjevao tako nježne ljubavne pjesme i koji je vjerovao u ženu, umro je od paralize. No bolest nije sramota, nego nesreća, a ovakvi slučajevi više su znak pokvarenosti društvene negoli pokvarenosti lične.

Sve zamjerke ove vrste mogle bi služiti za osudu Harambašića onda, kad bismo ih motrili izvana. Promatrane iz unutrašnjosti čovjeka, koji doživljuje sve to, što mu se predbacuje, one djeluju potresno. Cio je Harambašićev život bio potresan, iako u nas već tipičan. I taj Harambašić lični, individualni, dao je u dijelovima svojih pjesama bar donekle izraz svog života.

Slobodarke osvajaju svojom bezobzirnom otvorenošću i smjelošću, zvonkošću svojih stihova i svojom vatrom. Vjerojatno će hladniji kritičar u njima nalaziti samo retoriku — no mladić od 22 godine vjerovao je u sve, što je pisao. I to je jedini kriterij, kojim se može suditi pjesniku. Današnjem će čitaocu biti teško da ih doživljuje onako, kako

ih treba doživljavati. Dojam tih pjesama stoji do toga, da li se možemo uživjeti u atmosferu pravaštva s početka osamdesetih godina ili ne možemo. Ali to isto vrijedi na pr. za Hugoovu knjigu Les Châtiments, koja je Harambašiću služila kao ugled. Čovjeku, kome nije jasan Hugoov odnos prema Napoleonu III. i njegovu vremenu, ostat će ta cijela zbirka stranom. To vrijedi na pr. i za Bérangera, koji je svoju brzu slavu, ali i njezin brzi kraj kao i Harambašić imao zahvaliti činjenici, što je u lakim stihovima izražavao politička i društvena osjećanja svojih francuskih suvremenika. Harambašić je u golemom i najpoznatijem dijelu svojih pjesama više reprezentativan pisac nego stvaralac. On je unio u stihove hrvatsko narodno i društveno previranje svoga doba — kako je ono izbijalo u javnim izjavama, programima, političkim istupima. Kranjčević je učinio to isto, i zato su njihove pjesme po tematici često veoma slične. (Kranjčević: Radniku, Harambašić: Radniku). Razlika je između njih, što je Harambašić izražavao svoje vrijeme s njegove površine, a Kranjčević je svuda tražio općenoljudsko dno. Zato je Harambašić, vežući se redovno uz prolazne pojave, doživio tragičan slom svoje poezije, a i slom životnih nastojanja, kad su se i težnje i želje njegova pokoljenja razbile o stvarnost. Ili, bolje reći, Harambašić je doživio slom, kad je onaj građanski sloj, kome je on bio glasnikom u doba njegova revolucionarnog zamaha, ojačao svoj društveni položaj, pa mu pjesnik *Slobodarki* više nije bio potreban.

No već u *Slobodarkama* ima stihova, u kojima je pjesnik prodro ispod razine svoga vremena i rekao nešto snažno i opće. Pjesma *U nevolji* pripada po nekim svojim dijelovima

među najbolje hrvatske domoljubne pjesme, jer je u njoj izrečena sva tragika Hrvatstva:

Moj narod još je živ!
Al' klonula mu snažna ruka
Sa tisuć zala, tisuć jada;
Sa tisuć rana, tisuć muka.
U teškom ropstvu on mi strada
Ko sapet div,
Vojevat nekoć za slobodu vičan!
Al' duša jošte ostala mu čista
I u tom žiću, koj' je putu sličan,
Na Golgotu što vodio je Krista.

Junaci svijetom bjehu naši stari,
A sada za nas nit tko zna, nit mari!
Il' veseo ili sjetan,
Il' bijedan ili sretan:
Nek trpi Hrvat jadan,
Za sućut mu je svijet ko kamen hladan!
Ta briga koga, kad se loša sreća,
A česta prija — u naš domak svrati,
Na tome svijetu jedva tko se sjeća,
Da na njemu jošte živu i Hrvati.
— — — — — — — — — —
A zemlja je i divna i lijepa,
Pa blagoslov dijeli muki svakog rada,
I velika bol ti živo srce cijepa,
Gdje pohlepan tuđin u svoj koš ga sklada!
Po načinu svojem
Usrećit nas radi:
On našijem znojem
Svoju kuću gradi.

A narav nam mati ne zna gospodara,
Već tešku muku
Od tisuć ruku

Sa jednim mahom nesmiljeno shara!
I gdje je seljak mile volje
Promatro svoje plodno polje,
U samu srcu već se radujući:
Od zlatnog klasja puna kola,
Gdje dva mu volka budu doma vući, —
Sad nema možda žetve pola,
Il' možda samo strn i pustoš gola!
A harač platit treba
Ma zadnjom korom hljeba.

Tugomilke, Nevenke, Ružmarinke, Jadovanke, Sitne pjesme sadržavaju po koji stih, koji osvaja s činjenice, da se s tako malo sredstava dadu postići ipak tako iskrena ganuća. Kasnija pak Harambašićeva lirika — mnogo rjeđa, no prodirnija i jača — koliko nije prigodnog značenja, podaje tako tmurnu i jezivu sliku života, koji se skršio. Prožima je osjećaj siromaštva, bolesti i umornosti, osjećaj zajednice s izgnanicima i bijednicima. *Molitva, Na Golgoti, Novi vijek* pjesme su, koje se svojom punoćom doživljavanja veoma uzdižu nad bljutavost i sitničavost svagdanje lirske produkcije Harambašićeva doba, makar pod čijim imenom ona dolazila. Bard pravaštva i slavitelj nacionalizma u svojim je kasnijim godinama pjesnik siromaha:

Jerbo samo siromaci,
Patnici i nesretnici
Ponajrađe k meni idu —

(Pjesničke pripovijesti)

Prema Schillerovu »Seid umschlungen, Millionen!« koliko dirljivije zvuči Harambašićev stih:

Oj druzi moji, bokci, patnici!

(Izabrane pjesme)

Pisac, koji je gotovo kroz deset godina širio vjeru u ideale i u čovjeka, pjeva u *Novim pjesmama* (1890):

Na teške muke, patnje i progonstva
Porodila me mati. A ja očajam
I kao crv se svijam pogažen,
I uzdišem i ljuto naričem:
»Oj milosrdni Bože, Gospode,
Dozvoli mi, da svoj ponesem krst
Ko pravednik na svoju Golgotu,
I smirenu da na njoj nađem smrt
I da se svjetske riješim nevolje!«
— — — — — — — — — —
Jer što je život, nego glupi san,
Još sto put gluplji, kad se probudiš,
Te vidiš, da je sve ništavilo
I gadna laž i luda opsjena!

Harambašić je nekada u mladosti pjevao:

Dragi Bože, tu na zemlji,
Tu ti meni sreću daj!

i u osjećaju životne snage odbijao je i spomen na crkvu:

Kad me pusta samrt smota,
Ne zovite popa k meni!

No u svojoj životnoj umornosti nalazio je kasnije spas u molitvi. Gorčina života, dolazeći i od ljudi i od prilika, gonila ga je od ljutog sarkazma do općenog praštanja i samilosti prema patnicima nadahnjujući ga sad za *Tri čaše*, a sad za *Molitvu:*

A ja vam znadem, ja vam dobro znam,
Što vješala su, jer je i mene
Za pogrešku mi jednu jedinu

Na vješala sramote, prezira
Bez milosti već svijet odsudio,
A nije htio čut ni obrane!
A stog je moje srce sapelo
Očajanje, i tol' ga pritislo,
Ko da mi se je na njeg survalo
Sveg vasionog svijeta olovo;
A moju dušu, nekoć zanosnu,
Malodušnost je svu prekrilila,
Ko crna tmuša tmastih oblaka
Kad mjesečinu skrije zlâćanu . . .

(Molitva)

Izubijan od života, pisao je 1893. u *Živome mrtvacu:*

Još sam živ, a ne znam zašto!
Moje srce prepuno je
Samih tuga i gorčina,
A moj mozak iskrvaren
Od sto teških brazgotina.

U pjesmi *Romantičnost* (1893) izrugao se stoga cijeloj svojoj starijoj lirici:

»Od uzdaha mojih vjetrić će se stvorit,
Pa će šumeć pjesmu o tebi lahorit,
A nju će naučit sa svimi joj čari
Male ptice — muhe i komari.

Od suzica mojih potok će se stvorit,
Pa će šumeć pjesmu o tebi žuborit,
I kud prođe, ostati će na to
Rosno cvijeće i — debelo blato.«

Harambašićeva je životna spoznaja nakon mnogih razočaranja:

Ah! Sve je zlo! A dobra tek je smrt!

(Pjesničke pripovijesti)

Čovjek, koji je ispisao čitave knjige, pjevajući o obitelji, o uzgoju djece za plemenit životni ideal, ostao je na koncu bez ikakvih iluzija, sa strepnjom pred nastavkom života uopće:

Oprosti, moja mrtva majčice,
Ja bjeh, ja jesam grešnik veliki,
Al' ne ću stvarat takvih stvorova,
Da možda kad u tužnom žiću svom
Ovakve tužne pjesme pjevaju.

(Na Golgoti)

M. Nehajev htio je u svom nekrologu spasiti od zaboravi Harambašića kao ljubavnog pjesnika; Matoš je želio sačuvati nešto i od njegove patriotske lirike. Navedeni stihovi međutim pokazuju, da je u Harambašića bilo i dubljih tonova, negoli je seksualna ljubav, i općenitijih čuvstava, negoli je narodni osjećaj. Ono, što ga je učinilo slavnim i ujedno bilo uzrok kasnijeg prešućivanja, bio je doista jedan prolazan pokret.

No čuvstva, koja su ga obuhvatala u časovima klonuća, ne pripadaju među nešto prolazno i svagdanje, nego među vječna pokretala života: mladost i zanos, ljubav i pregnuće, bol, razočaranja nad društvenim nepravdama i pregaranje. I to je — bar djelomično — izraženo u njega stihovima, koji i danas mogu osvajati.

Takvih stihova nije Harambašić napisao mnogo. Oštrijom bi se raščlambom lako moglo pokazati, da i njegove najbolje pjesme (kao na pr. *Molitva)* imaju dosta šupljih mjesta. Samo pojedini odlomci u njima doimaju se kao istinska poezija. Od vrlo opsežnog rada na stihu to je vrlo malo. Pa ipak — velika je razlika, da li će potomci kraj Harambašića kao pisca — zbog velikog broja njegovih izra-

zito stihotvoračkih proizvoda — samo prezirno mahnuti rukom, ili će mu — zbog zasluga za hrvatski stih i zbog nekoliko uspjelih izraza vlastitih i iskrenih čuvstava — iskazivati poštovanje i zahvalnost. On zaslužuje ovo drugo[9].

---

[9] Znatnija literatura o Harambašiću: Velimir Deželić, *August Harambašić* (1911). — M. Nehajev, *August Harambašić* (Savremenik 1911). — A. G. Matoš, *August Harambašić* (Kalendar Strossmayer 1912). — Br. Livadić, *Tragom Augusta Harambašića* (Hrv. revija 1939). — F. Bučar, *Harambašićevo đačko doba* (Hrv. revija 1935). — *Ukupna djela Augusta Harambašića* I.—X. (Zagreb 1942—1943, sa životopisom, korespondencijom, govorima, novinskim člancima).

VELIČINA MALENIH

(O Franji Horvatu Kišu)

1.

Od svih istina najdublje su i najtrajnije istine srca. Ovu je spoznaju osjetio jedan od malih hrvatskih pjesnika, Lavoslav Vukelić, te ju izrekao u pjesmi »Što je istina«:

Zaludu pitaš, što je istina!
Iskazat ti je ne će ljudski glasi,
Dok strast il' strava srca žar ti gasi,
I duha letu dok uspreže dah.

Zaludu pitaš, što je istina,
Dok tebi samu teku tvoji časi,
Dok želiš samo tvoj da čin se spasi,
A bezbroj drugih krši bure strah.

Sokoli srce, nadvladaj se sam,
Prioni dušom cio svijet uz cijeli,
Pak istine ti zorica zabijeli!

Kad čovještva ti ljubavi plane plam,
Dubljine srca tvoga će zasinut,
A sa dna srca istina se vinut.

Da čovjek razumije istine srca, nije potrebno, da bude vrlo obrazovan. Upravo veoma učeni ljudi, u kojih je um razvijen na račun čuvstvenog života, mnogo puta nisu pristu-

pačni najosnovnijim spoznajama, oko kojih se kreće cijeli život. Školovan intelektualac često prolazi svijetom visoko uzdignute glave, jer je uvjeren, da njegovo znanje na uskom području neke struke znači nešto osobito, i da zato ima pravo da se drži vrednijim od ostalih. Ljudi pak srca idu kroz život ponajviše skromno — iako njihovi jednostavni dodiri s pojavama i bićima znače pokatkad dublje poniranje u jezgru i smisao bitka od svih stručnih rasprava. To im daje obilježje veličine, po kojoj oni, s obzirom na svoju ljudsku vrijednost, ponajviše nadvisuju pojedince, koji se sami nadmeću nad drugima.

Franjo Horvat Kiš — jedan od manje razglašenih hrvatskih pripovjedača — osjetio je ovu veličinu malenih, učinivši je središtem svojih umjetničkih nastojanja. Sve je kod njega maleno: i opseg cjelokupnoga književnog rada, i književne težnje, što ih je u svome stvaranju pokazao, i dužina njegovih pripovijesti, i svijet, što ga je u njima opisivao. Ali u zamjenu za to sva je njegova djelatnost prožeta istim osnovnim osjećanjima, istim spoznajama o životu i čovjeku, istim stilskim značajkama. Po tome svome unutrašnjem jedinstvu pokazuju stoga njegove pripovijesti crta veličine, kakvih ne nalazimo u djelima mnogih hrvatskih pisaca, koji su kroz književnost prošli s mnogo više buke i pretenzija negoli on.

Franjo Horvat Kiš bio je dijete siromašnoga zagorskog seljaka te je, prema vlastitim podacima u *Nasmijanim udesima*, gotovo slučajno pošao u gimnaziju, gotovo slučajno završio učiteljsku školu i gotovo slučajno ušao u književnost. U svemu su više odlučivali tuđi poticaji negoli vlastiti planovi. Prolazeći škole u oskudici, kao neke vrste đak-prosjak, Franjo Horvat Kiš prolazio je i kroz život povučeno. O

svome držanju među ljudima zabilježio je u svome putopisu *Viđeno i neviđeno:*

»Padoh, gonjen bijesnim pljuskom nebeske lijavice, u neku zadimljenu, zamazanu birtijicu. Mnogo nas ima i umorni smo. Trčimo iz sobe u sobu, kamo da sjednemo i da budšto zagrizemo oli čalabrknemo. Kako sam nespretan, sve mi odnesu. Donesem si stolicu, ogledam se po sobi — i nema stolice, naručim pivo, momak donese preda me — i samo da ruka posegne, kad mi se iza leđa začuje glas gunđajući: »Pardon, to je moje!.«

Pustim se, da me guraju i sudbina i ljudi, i oboje me guraj, vrti i okreći, i dospjeh do — čevapčića.«

Dugo je živio u malenim mjestima pokrajine. — Tek posljednjih godina života, kad je već bio stekao nešto glasa u književnosti, dospio je u veće gradove (Karlovac, Zagreb). Ali je tada već bio bolestan, i boravak u hrvatskom kulturnom središtu nije mogao za nj značiti niti velik lični dobitak niti mogućnost da se književnim djelima narine čitaocima.

Svoju književnu »karijeru« započeo je Franjo Horvat Kiš vrlo skromno — suradnjom u dječjem listu »Bršljan« (1894), u podliscima novina, nastavio ju je u listu »Na domaćem ognjištu« pa je postepeno ulazio i u »Savremenik«, a jednom čak i u »Hrvatsko kolo«. Sve je činio nekako bojažljivo zadovoljavajući se, da njegovi radovi budu doneseni i na neuglednijim mjestima. Najveći dio svojih knjiga štampao je sam, na vlastiti trošak (*Ženici* 1907, *Zašto* 1908, *Viđeno i neviđeno* 1916). Samo jednu knjigu štampala mu je odličnija hrvatska književna institucija: Društvo hrvatskih književnika (*Nasmijani udesi* 1918). Putopis *Istarski puti* odbiše mu i Matica Hrvatska i Društvo hrvatskih književnika, te ga je poslije toga (1919) izdao privatni nakladnik. A to je bilo posljednje njegovo književno djelo većega

opsega, što ga je vidio objavljeno za života. I ono je, na taj način, prošlo i premalo ocijenjeno i premalo shvaćeno.

Sudbina *Istarskih puta* — posljednje njegove knjige — bila je uostalom značajna za sve, što je napisao. Rodom iz Hrvatskoga Zagorja, koje je dalo Antu Kovačića, Horvat Kiš je u svojim pripovijestima iznio djelomično isti kraj, što ga je iznio pisac romana »U registraturi«. I kada se pojavio svojim pripovijetkama *(Ženici, Zašto)*, doživio je, da su ga stali uspoređivati s Kovačićem. A isporedba je bila za nj gotovo porazna. Krnic je otvoreno rekao, kako Horvat Kiš i Kovačić imaju nešto zajedničko, no ako se na Horvata Kiša surva težina te poredbe, ne će od njega ostati ništa[1]. A Matoš, nešto topliji od Krnica, osjetio je vrijednost knjige *Zašto*, pa je to jasno i rekao. Ali su njegove rečenice o piscu ipak vrlo značajne:

»I za ovaj mladi talenat bijaše zadatak ovdje mjestimično težak. Nije sasvim svladao vulgarnosti svoga sižea.«

Matošu je *Zašto* »monotona seoska pripovijest bez tendencije«. Referat se završava s preporukom:

»Bilo bi u interesu naše mlade literature, da se taj nesumnjivi dar premjesti u kraj, koji pozna, nekamo u okolicu Zagreba, gdje bi mogao gojiti svoj dar i oporaviti svoje porušeno zdravlje.[2]

Još g. 1911., prikazujući u »Savremeniku« knjigu *Viđeno i neviđeno*, pisao je Vilko Gabarić:

»Najnovija knjiga Horvata Kiša nosi sve osobine njegovih prijašnjih literarnih radova. Mjestimice zapanjuje odajući veliki umjet-

---

[1] Narodne novine 1908, br. 198.
[2] Hrvatsko pravo 1908, br. 3826.

nički instinkt autorov, koji je bez sumnje jedan od naših originalnijih i dobrih novelista, a odmah zatim naći ćete takovih mjesta, koja vas upućuju na pomisao, da je pred vama djelo jednog literarnog početnika nejasne fizionomije, koji glavinja i vrluda, tražeći istom put, kojim mu valja udariti.«

Sve dakle neka priznanja kiselo-slatka, pohvale kroz zube, kad se uz riječi priznanja ujedno ističe: istina, dobar si, ali ne zaboravi, da si prema ostalima sitan. A Franjo Horvat Kiš je čitao te »pohvale« i išao dalje svojim putem — putem skromnoga učitelja pučke škole, koji ide po strani, a ne po sredini ceste, da se ne bi sudario s moćnima i jačima od sebe. Tek sporo i škrto dolazilo je razumijevanje s priznanjem. Ljudevit Krajačić upozorio je u »Hrvatskom pokretu« (1911) na lirizam putopisa knjige *Viđeno i neviđeno*. Donadini se u svome »Kokotu« s pravom začudio, kako je knjiga *Zašto* mogla proći nezapažena. Krešimir Kovačić je u »Savremeniku« (1919) istakao sav tragizam i prodornost *Nasmijanih udesa*, a Nikola Polić svu umjetnost *Istarskih puta* (Marginalia).

U tom osjećanju skromnosti i slabosti — koje mu je dolazilo i od položaja u životu i od književnih iskustava — Horvat Kiš je pisao razmjerno malo; knjige pripovijesti *Ženici* i *Nasmijani udesi* (u koju je unesena i jedna novela iz *Ženika*), oduža pripovijest *Zašto*, nešto nesabranih pripovijedaka (»Bršljan«, »Domaće ognjište«, »Savremenik«) i dva putopisa: *Viđeno i neviđeno*, *Istarski puti*, uz nešto feljtona.

Pa ipak — upravo iz činjenice, što je morao ići kroz život po strani i što je u književnosti doživljavao isto, proizlazi i najjača, osnovna značajka Horvatova književnoga rada: on je u hrvatskoj književnosti bio i ostao ustrajan i

gotovo najsmjeliji slikar maloga, zaturenoga, nepriznatoga čovjeka, i to u vremenu, kad to još nije bilo književna moda.

Po građi njegovih pripovijesti shvatili su kritičari Horvata Kiša u prvom redu kao slikara Hrvatskog Zagorja, a djelomično i kao slikara seoske, malograđanske i građanske inteligencije i poluinteligencije. To je uglavnom točno, jer on Zagorja iz sebe nije mogao izbaciti. Ali je zajednička crta svih njegovih pripovijesti u tome, što su u svima njima, bez obzira na kraj i građu, izneseni sitni, pregaženi i pogaženi ljudi. I onda, kad opisuje Hrvatsko Zagorje, opisuje Horvat Kiš maloga čovjeka. A i onda, kad opisuje druge krajeve, ostaje tipičan Zagorac. Čak i u slučaju, kad se događaji njegovih priča ne zbivaju u Hrvatskom Zagorju, on u njima opisuje ili ljude, koji su potekli iz toga kraja, ili ih bilo kako dovodi u nj (»Ona« u *Ženicima).* Ali, što je najvažnije, elementima zagorskoga života prožet je cijeli njegov pogled na svijet, pa to njegovo Hrvatsko Zagorje na neki način izbija i u onakvim njegovim djelima, gdje mu naoko nema mjesta *(Istarski puti):* samilost prema patniku, sklonost prema neznatnim pojavama i uživljavanje u mali svijet.

Već u svojim prvim književnim pokušajima (u »Bršljanu«) pokazao je Horvat Kiš neke obrise svoje književne fizionomije: u njima se opisuju bijednici i prosjaci. U prvoj svojoj knjizi, *Ženicima,* ocrtao je jasno područje, odakle će uzimati gradivo za svoje stvaranje. Svi su njegovi ljudi ili veoma plašljivi, ili zapostavljeni, ili naoko veoma spori, gotovo duševno zaostali, ali su sposobni da proživljavaju veoma jaka čuvstva *(Ženik).* To su zaljubljeni muškarci, koji u svojoj bojažljivosti uzmiču pred najmanjim zaprekama *(Baja-Gjuke nesreća).* To su sitna i slabašna ženska bića, koja ne mogu da shvate razliku između svojih naivnih težnja

i stvarnosti *(Ona)*. Svi ti njegovi ljudi, krhki i dobri, nakon kratkotrajnih zaleta prema visinama padaju ili zbog svoje slabosti ili zato, što ih iskorišćuju jači. Taj svijet slabih i bespomoćnih — koji je u hrvatskoj noveli prije Horvata Kiša iznosio donekle samo Vjenceslav Novak — ostao je uglavnom trajno svijetom ovoga pisca. Horvat Kiš je prikazivao đake prosjake, seosku sirotinju, sobarice, vojnike, žandare — i uopće pojedince, koji su na neki način izopćeni iz t zv. viših slojeva i nekako ožigosani, prezreni.

U svojim pripovijetkama pričao je o siromašnim dječacima sa sela, koji mogu polaziti više škole samo tako, što za mršavu hranu, uz uvrede i poniženja, moraju prati suđe u kuhinji i vršiti poslove, koje ne bi radio niti sluga *(U kuhinji)*. U pojedinosti je opisao sav teški život ovakva đaka i sva njegova dovijanja, kako da dobije ili obrok hrane, ili kakve iznošene hlače, ili vojničke cipele *(Obijalo)*. Jedna njegova pripovijest ima karakterističan napis *Sjenke*, jer su u njoj sve ljudi, koji ne žive samosvojno, nego kao sjene nekog drugog života.

Za pripovijetke Franje Horvata Kiša nije značajan samo svijet, što je u njima iznesen — svijet sitnih i pregaženih ljudi — nego je ono, što je pisac u tom svijetu znao zapaziti. Iz njega je vadio pojedinosti, kakve je mogao vidjeti samo čovjek, koji je s tim ljudima živio i osjećao. Iznosio je — jedini u hrvatskoj književnosti svog vremena — ljubavi, koje nastaju u đačkim godinama, na prvi pogled, više kao slutnja nekog višeg svijeta negoli kao izrazita fiziološka ili duševna potreba *(U kuhinji, Sjenke)*. Opazio je čestu fatalnost tih neznatnih doživljaja i njihovo značenje za cijeli kasniji životni put pojedinaca. Istaknuo je visoka etička poslanja, što je oni mogu da unesu u inače prljavu

svagdašnjicu *(Sjenke)*. Franjo Horvat Kiš iznosio je s ganutljivom toplinom one prve ljubavne pokrete u godinama dozrijevanja, kad se zaljubljenici dugo i bojažljivo čekaju iza ugla ne govoreći među sobom niti riječi, i kad se oko jedne kretnje, jednoga pogleda ili kakva neznatnog pisamceta kreće unutrašnji život kroz dane i dane. Dočaravao je poeziju malene, naoko prozaične sredine, u kojoj se pišu u spomenare ovakve rečenice:

»So lang in Wien Wirschel esn, solang ver ich dich nicht vergesn.«

(Baja-Gjuke nesreća)

Opisivao je prizore i bilježio razgovore, koji su na prvi pogled i prazni, a ipak ispunjuju život ljudskih bića:

»Mama Sidina opet hranila koke. Gjuro pođe, da je pozdravi.

— Imate, gospo, tako lijepe koke, — rekne Baja-Gjuro, namještavajući šešir iza pozdrava.

— Lijepe su mi. Samo da ne dođe vrag od derana, pa da mi ovo malo ne odnese, što je još preostalo.

— Ova je lijepa, ova gaćasta, — reče on.

— Imam još jednu gaćastu, — otpovrne mama i pokaže drugu.

— Lijepe su, baš lijepe, — reče Sida, samo da i ona nešto reče.«

(Baja-Gjuke nesreća)

Franjo Horvat Kiš je zapazio, kakvu uzbunu znade unijeti u seoski život svaka novost, makar i najneznatnija *(Čačkalice)*. Prikazao je, koliko se zlobe i uporne mržnje može naći u tome malome svijetu, a bez očitih i vidljivih razloga *(Kako se Foka zamjerio cijelome svijetu)*.

S druge je strane naslikao i tipove, koji — makar i sami maleni — gaze još slabije od sebe. To su različiti općinski činovnici, župničke gazdarice, mali seoski lihvari, domaće

frajle, koje žele da se sviđaju svojim momcima i koje svoje podložnike — đake prosjake — iskorišćuju kao roblje (*Ona, U kuhinji, Sjenke, Obijalo*).

Najduža pripovijest Franje Horvata Kiša — *Zašto* — gotovo je mali roman Hrvatskoga Zagorja. U njoj su — uz glavno lice Ceneka Zrelca, bespomoćnoga i dobroga seljačkog momka — izneseni mnogobrojni značajevi sa sela i grada: Cenekov stric seljak, koji želi prigrabiti njegovo imanje, župnikova gazdarica, koja želi da sve usreći ženidbama, Cenekova žena Jalža — nezakonita kći matere, koja je sama bila nezakonita i koja Ceneku u kuću dovodi također nezakonitu kćerku — siledžija lugar, općinski bilježnik, seljaci i seljakinje i t. d. A najzbitija njegova pripovijest, *Obijalo*, sadrži, bez prave fabule,niz različitih situacija, u koje dolazi siromašan đak, i mnoštvo društvenih tipova, s kojima se sreta. Tu je gradski fićfirić, koji hoće da izigrava dobrotvora, a u stvari je zločinac, koji kao ljubavnik oduzima djeci njihovu majku. Tu su ta djeca — staračkiozbiljna — koja su već osjetila, što radi njihova majka s tim tobožnjim prijateljem. Tu su vojnici, koji siromašnu đaku katkada daju hranu, a katkad mu, u obijesti, guraju u usta izmetine.

Mnoštvo lica i životnih situacija, katkad jedva nabačenih, ali jasno osvijetljenih, čini iz pripovijesti Horvata Kiša zanimljiv i pun svijet, zaseban i izvoran u hrvatskoj književnosti njegova vremena.

2.

Na prvi pogled, u pripovijetkama Horvata Kiša nema nikakvih problema. Horvat Kiš je, kao pravi lirik, iznosio tugu svoga kraja i patnju svojih ljudi. Različito od Kovačića,

koji je riječima svojih lica izricao misli o lažnom patriotizmu, o pokvarenoj gospodi, o stradanjima seoskoga dječaka u gradu, Horvat Kiš ni u jednoj svojoj noveli nije filozofirao niti je iznosio kakvu tezu. Ali su one stvarno izazvane problemima njegova kraja i života njegovih ljudi: beskrajno siromaštvo zagorskoga čovjeka, njegova borba za zemlju, njegova težnja, da se bilo kako podigne na socijalnoj ljestvici i oslobodi bijede; seoski lihvari kao pijavice cijeloga kraja; inteligencija i poluinteligencija, koja drzovito i brutalno upotrebljava svoju vlast, da seljaka iskoristi materijalno i da ga uništi moralno *(Zašto, Ona, U prodolici)*.

Zašto je na prvi pogled samo pripovijest o čovjeku, koji je rano ostao bez roditelja te je bespomoćan. Radin je, pošten i vrijedan, ali nema dosta pouzdanja u se niti sigurnosti, kojom bi stupao u životu. Svi mu dijele savjete — i stric, i susjedi, i suseljani — jer mu tobože gledaju pomoći, a zapravo idu za tim, da se okoriste njegovom bespomoćnošću i da ga okradu. I taj sretnik, Cenek Zrelec, koji bi sam svojim radom mogao kako tako proživjeti, nakon svih savjeta mora da bude rob žene, koja ga vara, i mora uz nju hraniti i njezinu majku i njezino nezakonito dijete. A pogiba na kraju pripovijesti zato, jer je pao i nabo se na željeznu kopaču, kad je bježao pred ženom, što je, gladan, »ukrao« vlastitu gibanicu.

Ali, u toj naoko samo ganutljivoj i ponešto sentimentalnoj pripovijesti izneseni su mnogobrojni problemi Hrvatskoga Zagorja na početku 20. vijeka: Zagorčeva glad za zemljom, loši utjecaji seoske »gospode« (bilježnici, lugari), bespomoćnost seljaka pred svima, koji imaju bilo kakvu vlast.

Cio ekonomski, a i moralni problem Hrvatskoga Zagorja spočetka 20. vijeka iznesen je u riječima, što ih u toj pripovijesti iznosi seljak Tomaš Markulin:

»...Naš svijet je dobar! Ja sam sa repnim sjemenom prošao gotovo čitavu našu hrvatsku zemlju i znam, kakav je drugi svijet, a kakav je naš. Šta hoćete od njega? Siromah je. Ako se hoće okrenuti, mora, reći bi, na tuđe koračiti. Šume nema, jer si je grof i pop uzeo sve bolje, a seljaku je šikaru ostavio. Nema drva za ogrjev. Dođe mu sila. Okljaštri šljivu, i krušku, i jabuku, ostavi samo po koju granu, a zima još drži. Zar će biti tako lud, da se smrzne, a u tvom je vinogradu kolje? Zar ne mora ukrasti? Dva kolca ovaj, dva onaj, mnogo nas ima, i tvoga kolja mora nestati.«

»Kričati treba, kričati« — govore među sobom seljaci u toj pripovijesti. — »Gospoda ne vjeruju, dok ne kričiš. Znaš, kako starci pripovijedaju, kako su nekakvom starom Bradaču tu na trgu batine davali, a rihtaru su kazali: Tako dugo bij, dok ne počne kričati. — Bradač je stisnuo zube i šutio, dok nije pod batinama umro. — Mi trpimo i šutimo, a oni misle, da nam je dobro. Kad imaš u kući svadbu, onda pozivlješ gospodu na večeru, daješ sve, što najbolje imaš, a on si misli: Dobro je mužu, živi ljepše nego ja, koji sam gospodin.«

Dakle: bijeda kao uzrok ekonomskih i moralnih nevolja u Hrvatskom Zagorju. Ali, uporedo sa zlima, koje mora podnositi, hrvatski Zagorac osjeća beskrajnu ljubav prema zavičaju, za kojim u drugim stranama trajno pogiba, i koja ga čini nesposobnim, da se priljubi bogatijim krajevima:

»Hajtudov Imbralec je otišao u Slavoniju« — priča isti onaj seljak Tomaš Markulin — »otišao je u Slavoniju na biskupovo imanje. Tamo je skoro badava dobio grunt, krčevinu, s kojom je, istina, muka, ali dobro rodi. Tamo je ostao dvije godine. Došao sam s repinim sjemenjem i k rjemu. Plakao je kao godina. I rekao mi je, da će umrijeti od žalosti za našim krajem, i pitao me, to mu je prvo bilo, da li se tko od nas sjetio te barem uredio grob oca njegova. Svi znate: ostavio Slavoniju i došao kući. Tuda je dvije godine prosjačio, jer nije imao,

kamo bi glavu položio, a onda je uvidio, da ne može ovdje živjeti, pa otumarao opet onamo.«

»— He-he! Kad je bio lud — javi se na to opet onaj visoki mladi čovjek.

— Nije on bio ništa lud! Izreži mu najprije srce iz njedara, onda ćemo drugačije razgovarati.«

Ali, uočujući sve ekonomske i moralne probleme Hrvatskoga Zagorja, Horvat Kiš nije pisao pripovijetke s tendencijom, nego je naprosto kao pjesnik iznosio, što je doživljavao i osjećao. On je bio pripovjedač, u koga se događaji i čini razvijaju jedni iz drugih, po logici prilika. On ne grdi i ne psuje, on među seljacima ne nalazi ni naročito simpatičnih ni naročito antipatičnih ljudi. Za sve njih ima samo osjećaj samilosti, i za dobre i za loše, jer nisu krivi sami, što su takvi, nego uvjeti, uz koje žive. Cenekov stric Luka u pripovijesti *Zašto* otima svome bespomoćnom sinovcu brazdu za brazdom, siječe mu u vrtu šljivu, tjera ga u grad u nadi, da će se tamo izgubiti, pa će njemu ostati sva zemlja. Ali ne čini to zato, što bi bio stvarno pokvaren, nego jer ga neimaština i ljubav prema vlastitoj djeci nukaju, da si pomogne, gdje može i kako može. Jalža Branjugova u istoj pripovijesti, kasnije Cenekova žena, nezakonita je kćerka majke, koja također nije bila zakonita, a porodila je i sama nezakonito dijete — i opet samo zato, što je bila siromašna i što se dala prevariti lijepim riječima, na kakve u svom teškom životu nije bila navikla, i težnjom, da se dobro najede i bolje obuče. Ona nije Ceneku dobra u običnom smislu: opija se, vara ga i tuče, ne daje mu jesti, kad je gladan. Čini to od bijesa, zato, što vidi, kako je dobar i slab, i kako ga drugi iskorišćuju. Ali ona je vrsna gazdarica i snažna radnica te se podaje drugima samo zato, jer to ovi traže, da joj u zamjenu

za to pomognu u parnicama, gdje bi slabić Cenek sve izgubio. Ali kad Cenek strada u bijegu pred njome, ona ga iskreno žali.

Isti osnovni problem, koji se osjeća u Horvatovim pripovijestima iz Hrvatskoga Zagorja, osjeća se i u drugim njegovim novelama: odnos između bogatih i siromašnih, jakih i slabih, drzovitih i plašljivih, poštenih i nepoštenih. Svuda je Horvat Kiš na strani slabih, i svuda se u dnu njegovih pripovijesti osjeća protest protiv onih, koji tlače nemoćne. Osjećajući sav bol poniženih i malenih, Horvat Kiš nije išao za tim, da drži propovijedi o potrebi pravednosti i jednakosti među ljudima, nego je, kao i sami njegovi povrijeđeni, prikazivao, što oni doživljuju. Težište je njegovih pripovijesti u psihologiji lica, u unutarnjem proživljavanju stvari. Psihologija je njegovih ljudi u tim pripovijestima:

»Naličio je kukcu ili drugoj sitnoj životinjici, koja nema druge obrane od neprijatelja, nego da se pričini mrtvom.« *(Zašto)*

»...kući se vukao noseći u sebi osjećaj crva, komu su pod nečijim potplatom prsnula crijeva, pa ih mora sa sobom vući.« *(Obijalo)*

»Naličio sam psetu, koje liže ruku gospodara poslije udarca.« *(U kuhinji)*

Iz takve se psihologije onda izvijaju događaji u tim pripovijetkama. Cenekov otac Josip, na svaku gotovo vijest, da mu je siloviti brat Luka nešto oteo, primijetio bi u svojoj miroljubivosti: »Neka mu bude, ne će ni s tim obogatiti.« — Sam je Cenek imao od svoga gazde dobiti četrdeset i dvije forinte za službu od dvije godine dana, ali mu je ovaj dao samo dvadeset forinti:

»Cenek je gledao novac, brojio i brojio pred gospodarom, ne bi li ga sjetio, da mu je premalo dao. Gospodar se od njega okrenuo k svojim mušterijama, pustivši Ceneka, kao da je sve u redu. I Cenek je dugo stajao u sobi i šutio čekajući: možda se ipak gospodar sjeti krivice, koju mu je učinio. Htio mu je kazati, ali se nije ufao, jer je bilo mnogo strana svijeta u sobi. Sav turoban i žalostan je izišao iz kuće. Još je postajkivao po dvorištu i pred kućom pripovijedajući svakome o krivici gazdinoj. Kad je uvidio, kako mu je uzaludno svako iščekivanje pravice, ode prema Zagrebu sa čvrstom odlukom, da će u Zagrebu otići u bolnicu, prijaviti se, da je bolestan, pa će tako gazdi, koji ga nije prijavio za okružnu blagajnu, načiniti troškova... Tim si je umirio srce. Kad je došao u Zagreb, potražio je bolnicu, ali kad je došao do vratiju njezinih, nije imao junaštva, da prekorači prag njezin, već se dao na put kući svojoj, koje već tako dugo nije vidio.«

Baja-Gjuro voli svoju Sidu i bio bi vjerojatno sretan s njome, ali se ne usuđuje više pojaviti u njenu domu od straha pred njezinom majkom, jer joj je nehotice, u svečanom raspoloženju, zgnječio kokoš. A ona je kokoši voljela više od svega *(Baja-Gjure nesreća)*.

Fabule su u pripovijestima Horvata Kiša naoko slične jedna drugoj: u svima se njima govori o kakvu čovjeku, dobru i bespomoćnu, uplašenu od života, koji nakon kratkotrajnih zanosa i pokušaja, da se pridigne, pada pod udarcima jačih. Ali je Horvat Kiš, uza svu tu jednoličnost, znao u svoje pripovijetke unijeti mnoštvo naoko sitnih pojedinosti, kojima je ispunjen ljudski život. On priča, kako je Cenek Zrelec u djetinjstvu dugo vremena sisao nožni palac, a kad to već nije mogao, sisao je rukav na košulji. Opisuje, kako mala Krista, nezakonita kćerka Cenekove žene Jalže, upravo pomamno kida sa zida vapno, gdjegod stigne, i jede ga. On prikazuje kavalirštinu malih gimnazijalaca; zapaža, kako se krave češu o stabla šljiva. Ovakvim pojedinostima, naoko

neznatnima, ispunjene su novele Horvata Kiša. Ali je pisac sve to znao ispričati s toliko nježnosti, da se ti sitni prizori i sličice doimaju svojom ganutljivošću. Pokazao je ujedno, da je taj mali život u svome toku i pun i velik, jer i u njemu ima potresa i tragedija kao i u svakome životu. Veličina je Horvatova umjetničkoga talenta upravo u tome, što je kao pjesnik znao doživljavati taj mali svijet, i u njemu trajno nalaziti izvore za svoja nadahnuća, ne iscrpivši se nikada.

Svijet Horvata Kiša — sluškinje, đaci, vojnici, seljaci, lugari — sličan je svijetu Jakova Ignjatovića. Ali je pogled, kojim je Jakov Ignjatović gledao svoje ljude, bio sasvim drugačiji od pogleda Horvata Kiša. Ignjatović je svoja lica pratio u njihovoj laktaškoj borbi kroz život, motreći sa simpatijom njihovu lukavost i bezobzirnost, dok je Horvat Kiš mogao redovno samo utvrditi, kako u životu slabiji ostaju uvijek slabiji, i kako je sva njihova sreća u kratkotrajnim iluzijama. Jedna od završnih rečenica u njegovoj pripovijesti *Zašto* glasi:

»Zvijezde se pojaviše na nebu, jedna, druga, treća, i kao da gledajući amo ka kući Ceneka Zrelca trune suzu za suzom, jer trpi onaj, koji nikome ništa skrivio nije . . .«

Ova konstatacija bi se mogla primijeniti na većinu lica njegovih pripovijesti i na sadržaj tih pripovijesti uopće: u svima njima prikazuju se stradanja ljudi, koji nisu nikome ništa skrivili i koji pate samo zbog toga, što bi htjeli malo sreće, koju drugi uživaju u obilju. U *Prijateljevoj srijedi* prikazana je kratkotrajna ljubav čovjeka, kojega pisac opisuje riječima:

»On ti je kao malo dijete. Sve je na njemu dječinsko. Smije se kao dijete i svemu onome, čemu se i mala djeca smiju. Pa i želje su

mu dječje. Kaže, da bi bio zadovoljan, da ima pet kruna više, nego što ima.«

Ne usuđuje se ni da dirne svoju djevojku. Ali se za kratko vrijeme javio jači, vojnik, i istisnuo ga. A ona je za mjesec dana bila u bolnici.

U pripovijesti *Zašto* vraća se Cenek Zrelec u rodnu kuću, koju mu je imao čuvati stric, ali je zateče praznu, zapuštenu i opljačkanu. Našao je samo očev stari tkalački stan i odmah se razveselio:

»Ceneku je bilo vrlo drago, i malo te nije zaboravio na sve ono ostalo, što su ljudi učinili od kuće, za vrijeme njegova odsuća. — Bar ću tkati — pomisli si, i licem mu se prelije radostan osmijeh.«

Cenek inače ne želi drugo, nego da može živjeti slobodno na vlastitoj zemlji — pa mu ni to ne dadu. — Luka Ščapec u *Obijalu* kroz dane i dane čezne za kakvim ponošenim hlačama, kao za najvećom srećom, a ipak ne dolazi do njih. U *Poplunu* prikazan je starac, koji bi svojoj starici htio ostvariti vrhunac blaženstva, za kakvim ona teži: da ima poplun, kojim bi se grijala zimi. Zato ode u šumu, da nareže šiblja i da splete košare, dá ih unovči. Pri tom ga uhvati lugar pa mu otme pribor, kojim je pošao na rad, te se starac vraća kući još siromašniji, nego što je bio. U pripovijesti *U kuhinji* djevojčica Arhela odlazi u samostan držeći, da je ne voli njezin siromašni gimnazijalac, kad nije došao na sastanak, koji mu je urekla. A nije mogao doći, jer su ga poslom zapregli u kući, u kojoj su mu davali hranu.

U dnu svih Horvatovih pripovijesti ima nešto duboko sjetno. Posljednju knjigu svojih pripovijesti nazvao je *Nasmijanim udesima*. U stvari, u cijeloj toj knjizi imade malo što smiješno, i rijetko koja pojedinost u njima izaziva posmijeh.

Cijela je ona — kako je u svom prikazu utvrdio i Krešimir Kovačić — ispunjena tragikom. U njoj su doista prikazani udesi smiješni u njihovoj spoljašnjosti *(Baja-Gjure nesreća, Kako se Fokica zamjerio cijelome svijetu)*, ali ispod obrazine komičnosti kriju se ljudi, koji u svojoj nutrinji veoma pate, i to zbog svoje dobrote. Zato u *Nasmijanim udesima,* kao ni u ostalima Horvatovim pripovijetkama, ne treba tražiti komiku, nego onaj duboki, ljudski, filozofijski humor, kad čovjeku kroz smiješak izbijaju suze samilosti — kad se čovjek smiješi, jer vidi beskrajnu patnju ljudi, vječnu i nepromjenljivu, i kad vidi njihovo naivno nastojanje, da joj se ugnu, iako je unaprijed jasno, da pred njom zbog svoga značaja ne mogu uteći. Takav humor, kakav izbija u *Nasmijanim udesima* već zbog nesuglasja između natpisa knjige i njena sadržaja, probija i u *Ženicima.* Ni u toj se knjizi ne udaje i ne ženi nitko, nego i tu sva lica, i muška i ženska, nakon kratkotrajnih iluzija sreće doživljuju najteža razočaranja — jedni, jer je već valjda sama njihova sudbina takva, a drugi, jer ih iskorišćuju jači. Horvatov smijeh izvire iz bola, iz patnje, a često iz spoznaje vlastite slabosti. Iza njega se često osjeća krv. U putopisu *Viđeno i neviđeno* kaže pisac sam o sebi:

»U meni je već takova priroda! Ta ja se i sebi krvavo narugam gdjekada.«

Tek pogdjegdje izvija se taj prigušeni bol i krvavi smijeh do prodirnoga krika i otvorenog ukazivanja na nepravdu — kao u crtici *U prodolici*, gdje je prikazana smrt nasilnika, tlačitelja i seoskoga bogataša Živka Buturice.

Samilost, kojom Horvat Kiš promatra ljude, osjeća se također iz njegovih dodira s prirodom. Svuda on osjeća život,

svuda naslućuje, kako i u prirodi ima i jakih, ali i slabih, koje treba zaštititi. Njegov opis jeseni (u *Sjenkama*) sadržava značajne pojedinosti:

»Padalo je lišće s pajasena. Veliko lišće kao orijaška šaka, a žuto, nježno žuto, više ružičasto. Po stazama i tratinama je sjedalo praveći male drage šatoriće, onako — za ptičice.«

Samilosni posmijeh, kojim Horvat Kiš prati svoje ljude na njihovim životnim putovima, sadržava u stvari nešto dobrostivo i velikodušno. Pod njegovim se perom ti maleni ljudi — bespomoćni, gurani, gaženi — uzdižu do velikana, koji svojom ljudskom veličinom nadvisuju sve jake oko sebe. Nemoćni, slabi Cenek Zrelec — koji bi sam, kao siromah, proživio sretno, a postaje nesretan zato, što ga pametniji i jači usreće punicom i ženom i njezinom kćeri — u svojoj je dobroti i beskrajnom praštanju kao neki moralni gorostas, koji se uzdiže nad svu svoju okolicu. Pa i ta njegova Jalža — koja ga tuče, koja ga vara, koja dolazi kući pijana — u stvari je etički viša negoli svi, koji je iskorišćuju. I njezina tobožnja zloća samo je protest jadne žene protiv nepravde i posljedica bola, što se njezin muž dade toliko gaziti.

Iz svijeta malih i zaturenih ljudi Horvat Kiš je znao iznijeti nekoliko crta, po kojima kao da je iz blata vajao nadljudske likove. Njegov Štefek Zaplatić — u *Ženicima* — nepokretan je i gotovo slabouman mladić, s kojim se djeca, iako je već odrastao, igraju kao s ravnopravnim. A kad je osjetio čar djevojačke ljepote, sav se izmijenio, preporodio, poljepšao, i u toj unutrašnjoj promjeni postao je iz njega potpuno drugi čovjek. Tek onda, kad je vidio, da njegova izabranica polazi za drugoga, pao je opet u staru nepokretnost i duhovno mrtvilo.

Nešto je slično i u *Grginoj ljubavi*. I tu je prikazano veličajno djelovanje ljepote i ljubavi, koja svojim čarom uzrokuje, da grubi postaju finima, zaostali okretnima, bespomoćni pokretljivima. Crtu etičke veličine pokazuju i ostala Horvatova lica iz njegovih pripovijesti, u kojima je prikazao gradski i malogradski svijet: Danijela u *Sjenkama*, Ona u pripovijesti *Ona*. I tu susrećemo lica — ponajviše ženska — koja po ljudskom sudu pripadaju među t. zv. sumnjive ili pale žene — ali koje u svome vladanju pokazuju veličinu, koja ih čini moralnim junakinjama ili daje, da u njima naslućujemo crtu, zbog koje zaboravljamo na njima sve zlo. Danijela u *Sjenkama* prošla je u životu koješta i kojekakvim je ljudima dopustila mnogo toga. A ipak ostaje do kraja zatvorena i nepristupačna onome, koga je nekoć jedinoga voljela: prema njemu hoće da ostane i dalje ono, što je nekad bila i što je u duši ostala — nepristupačna žena, s osjećajem čistoće, koju je grubi život uništio i tjelesno i moralno, ali nije skršio njezinu dušu ni satro uspomenu na ono nešto bijelo i čisto iz dana prvog djevojaštva.

3.

Putopisi *Viđeno i neviđeno* i *Istarski puti* najopsežnije su knjige, što ih je Horvat Kiš napisao. U prvoj je prikazao putovanje, što ga je izvršio sa sokolskim društvom, kroz Hrvatsku, Slavoniju i Bugarsku do Carigrada, a drugome su podloga pješačenja, što ih je izveo po Istri preko dvaju ljetnih praznika.

Za obilježje tih putopisa važan je naslov prve od ovih knjiga. U njoj nije izneseno samo ono, što je pisac vidio, nego još više, što nije vidio, ali što je osjetio. Ako uopće

vrijedi izreka, da je pejzaž stanje duše, vrijedi ona pogotovu za opise Horvata Kiša. U njima i ne treba tražiti upute, pouke, nego u prvom redu lirske refleksije samoga pisca. U njegovim putopisima ne ćemo vidjeti toliko krajeve, kroz koje je prolazio, koliko njega. Značajni su zbog toga njegovi *Istarski puti*, nastali u doba hrvatskog narodnog buđenja u Istri. U njima ima i osvrta na tadašnje nacionalne borbe u tome kraju, u njima je prikazao i ekonomski i kulturni položaj istarskih Hrvata, ali je sve to nekako uzgredno. Knjigu ne čine vrijednom prikazi tadašnjih prilika. Sve, što je u njoj nekad moglo biti aktualno, danas je iščezlo. Davnom se prošlošću čine i narodna nastojanja Družbe sv. Ćirila i Metoda, djelovanje hrvatskih čitaonica, osvajanje istarskih općinskih uprava od Talijana. Vjerojatno je poumirao, ili otišao iz Istre, najveći broj ljudi, s kojima se Horvat Kiš na svom putu sastao i o kojima je pisao. Njegove putopise čini književnim djelom, i danas živim, lični ton, koji je pisac u njemu pokazao, i način, kako je gledao pojave i ljude.

Prikaz prvoga Horvatova putopisa, knjige *Viđeno i neviđeno*, započeo je Vilko Gabarić (u »Savremeniku« 1911) riječima:

»Napisati dobro, literarno napisati jedan putopis, nije tako laka stvar, kako bi se učinilo u prvi mah. Pogotovu postavimo li se na stajalište, da djela ove vrste imadu i svoju posebnu zadaću: pouku. Ona imaju biti laki provodič kroz jednu zemlju, kraj, narod. Literarni Baedecker. Ali se zato od njih traži, da budu i zanimljiva, tako da nas ne sjećaju na vulgarne Baedeckere, i da nas uvode u tajne geografije, historije, topografije, a da mi toga i ne opažamo.«

Ničega od onoga, što je Gabarić tražio od putopisa, u Horvatovoj knjizi nije bilo. Ali njezin pisac i nije htio pou-

čavati o geografiji i topografiji, nego je bio u prvom redu umjetnik, koji je pisao o svemu, što je na putovanjima osjetio. Bio je lirik — kako je s pravom ustvrdio Ljudevit Krajačić u svome prikazu iste knjige.

Kao i u svojim pripovijestima, Horvat Kiš je i u svojim putopisima iznosio u prvom redu naoko sitne pojave svagdašnjega života. Prolazio je zemljama i krajevima, ne idući za tim, da obuhvati u širokim cjelinama što veće slike, nego se zaustavljao pred neznatnim pojavima, oživljavao ih i pamtio. Nije prolazio svijetom pogledom objektivna motrioca, koji hoće stvari da prouči i upozna, nego je sve gledao očima razdragana šetača, koji i očima i rukama drâga bića i stvari. Njegovo putovanje Istrom nije bilo putovanje čovjeka, koji je htio vidjeti zemlju, gdje su se kroz stoljeća ukrštavale i rase i narodi. Nije se toliko zadržavao u velikim mjestima, već u malim seocima, na samotnim brežuljcima. Sam veli:

»Ne volim ići putovima, kojim svatko i svašta hoda: i čovjek i stado i zmija i crv i mrav, već ja tražim putove i staze, i diskretne stazice, kojim samo domaći, i to sasvim domaći ljudi hodaju. Ne ću dakle cestom, već preko polja jednog bogatoga jednom stazicom prema Podgaćama. Gazit ću sitnu travu i slušati, kako sušti zrelo žito nalijevo i nadesno od mene i kako u njemu cvrkutljivi cvrčci cvrče.« *(Istarski puti)*

On se uživljuje u život drveća, kukaca, zrnja:

»Ovi mladi hrastići strašno su veseli. Sasvim i sasvim mi se čini, da nešto šapću, smiju se i šale ovi hrastići, da se štipaju i škakljaju. I ja sam sa vama, o dragi hrastići! Radostan sam kao i vi, te pjevam i fićukam.« »Idem dalje, nastavljam pjesmicu, a grudi mi se napunjaju čudnom srećom i zanosom. Tako mora biti i graškovu zrnu, kad ga puste niz glatku, a strmu strminu.« *(Istarski puti)*

On oživljuje i povećava sitni svijet:

»Dođem u jedno dvorište pred gostionicom i mesarnicom. Na zidu visi svježa koža jareća. Dvije kokoši me malo pogledale i nemarno pošle dalje. To je sve. U kući kao da nema nikoga. Sjednem na korijen nekog drveta. Na cipelu mi se popeo sasvim mali kukčić, crn kao buha i velik kao buha, ali nije buha . . . ‚Baš da vidim, što ćeš!' nasmijem mu se. Oprezan je, nitkov, ne vidi me, ali me osjeća. Opet mu se nasmijem na glas, viknem na nj, ali me ne čuje.« *(Istarski puti)*

Isti humor, koji izbija iz njegovih pripovijesti, izbija također iz putopisa:

»I evo ustaje i Noć. Tare si oči, redi kosu i kao da ne dospijeva, već bježi. Nestaje noći, i zvjezdice gasnu, i zorica poče rudjeti slabo, slabašno. Ali Slavonija spava. Pružila se i spava, spokojno hrče. Što nju briga, što se i Noć digla i Dan došao, i vidi je onaku na logu — nagu . . . Treba mnogo drskosti za bezbrižan život.

Dan biva sve veći, sve veći, a mi jurimo niz Slavoniju ravnu. Bome da! Dan se ne šali! Prije nego mi u Brod, a on bome ovdje sasvim! Lijep, lijep i malo se mršti!« *(Viđeno i neviđeno)*

»No, i sad sam sam. Ja i moje srce u meni i moja sjena do mene. Preko puta mi prošušti po koji skakavac; mravi se nekuda sele u legijama, a sobom nose brvna i grede . . . Kamo idu tako žustro, tako očajno — zabrinuto! . . . Tu i tamo na sivom kamenu dočeka me siva gušterica. K meni je okrenuta, gleda me znatiželjno i zijeva kao pura ili pijevac, kad ga žeđ mori . . .

Ide, idem i idem i dođem do kraja mome ravnjaku, gdje je šuma. Uz šumu spušta se niz brdo put kolni, a po njemu — ja.

Tu mi dolazi u susret čovjek. Pred sobom goni kravicu, a u ruci ima kosijerić. Ima bradu, a riđa mu je. Nije riđa, crvena je. Kao da je sad negdje krv pio i bradu da je u krvi zamočio. Oči su mu se izgubile u sjeni čela i obrva . . . Šuma, samoća, čovjek ovakav sa kosijerićem . . . Hja! . . . Mene obiđe strah, da me ne bi taj riđoglavac.« *(Istarski puti)*

Istu samilost, koju je pokazivao prema ljudima, pokazuje Horvat Kiš i prema mrtvim predmetima. Za njega i zemlja živi:

»Selo, koje hrvatskom dušom diše... Kako je na podnožju brda, prostrto je po laganoj strmini, na tlu neravnu, grbovitu. Da se ovdje nastanio narod, koji nije Hrvat, razvalio bi ove grbine, da uzmože graditi kuću u pravcu susjedovu. Zapovijedao bi zemlji, tlu, a Hrvat gradi kuću u smjeru grbine i zemlje, njegova duša naslućuje u svemu život. Za našega čovjeka kamen raste, humci rastu i umiru; zato ih ne će sakatiti, raskopati. Majke naše ne dadu nam udarati štapom o zemlju, jer to nju boli, viču na nas, što čupamo ledinu, i ona da je kosa zemljina...« *(Istarski puti)*

I, kao u pripovijestima, osjećanje dobrih i malenih, da je vrednije uzmaći pred jačim i nasilnim, negoli se upuštati u borbu:

»I ja tako sanjam već odavna o jednoj republici. Skrajnje je vrijeme, da se glupane i ništarije izolira. Pošto su oni u većini, ne preostaje manjini, nego da se iseli i osnuje koloniju pravih ljudi.« *(Istarski puti)*

4.

Stil je Franje Horvata Kiša u unutrašnjoj svezi sa svim obilježjima njegovih umjetničkih tvorevina. U piščevu ritmu ima nešto djetinjski skakutavo i vedro, kadgod iznosi svoju razdraganost i svoje životno veselje:

»Mladež je noćas dugo bučila selom. Moja noć je bila sasvim jednostavna: jedna soba, jedan prozor, jedan krevet, jedno ćebe, jedan stolac, jedan — ja. U kutu jedno sito, po podu prašina od brašna, uz krevet vreća jedna i druga. U ovoj nešto posija, u onoj nešto brašna, u svemu se smije sedlo ispod kreveta i homut sa klina. Soba je ova

stjecište suvišnih stvari — ja? — nijesam li suvišan? Spavao sam odlično. Probudi me mladež pjesmom, što naliči našem ličkom rozganju, a ujutro me probudi znatiželjno jutro navalivši na prozor nezastrti.« *(Istarski puti)*

Kad pak pripovijeda o žalosnim udesima svojih malih ljudi, njegov ritam dobiva nešto sjetno, umorno:

»Nešto me danas smelo. U noći sam sanjao o vremenu prije devet godina, kad sam kao petoškolac životario u jednoj mračnoj kuhinji. Sanjao sam o onom blijedom djevojčetu malih očiju s velikim šarenicama, koje su uvijek drhtale, kao da će okliznuti niz lice i kapnuti na zemlju. Ležim evo u travi na razastrtom biljcu, gledam u majsko modrilo neba, slike mi od prije devet godina lete pred sviješću kao oni bijeli i tanki oblačci po modrini nebeskoj.« *(U kuhinji)*

Već samom intonacijom svojih pripovijesti Horvat Kiš znao je obilježiti njihov osjećajni izvor. Ima nešto šaljivo i veselo u crtici *Kako se Foka zamjerio cijelome svijetu*, pa se to osjeća u prvim njezinim rečenicama:

»Ja sam mali — mali Foka, vozim se na biciklu, a imam i male cipele, male rukavice, male brkove i nosim naočale. Može me se i po tom prepoznati, što imam gornji lijevi prednjak pokrpan. Jednom sam naime zajašio svinju u mom dvorištu, pa sam tom prilikom pao na neki kamen, i taj mi je otkrhnuo gotovo pol zuba.«

U *Obijalu* — u kome će se bez prave fabule pričati tegobe đačkoga života — i sam je početak nekako zbrkan, jer se u njemu bez reda i plana iznose različita opažanja i misli:

»Stara kruška, kojoj se vrhunac počeo sušiti, bacila je svoju sjenu preko drvocjepa na prag. Mati je uspavala u naćvama dijete, prekrila mu lice tananim rupcem, da ga odbrani od muha, zatvori sobna vrata, da ne uđu kokoši i ne probude napršće, i penjući se na tavan govori, kao

sebi: ‚Trebali bi pustiti kravu na ledinu.' Pred kućom sjedi gimnazista Luka i gledajući na vrhuncu kruške plahu žućkastu pticu, gdje traži i doziva druga, sve misli i premišlja: ‚Ljubi li mene moj otac ili ne ljubi?' Za djeda zna, da ga ne voli, jer misli, da otac prikraćuje drugu djecu davajući njemu — Luki — za školovanje. ‚A što mi daje? Cipela mi još nikad nije kupio.' U prvi ga je gimnazijski razred doveo u čizmama, što su starijem bratu bile premalene. Odonda svu obuću, a i odjeću isprosjači u svojih drugova. Ptica je na vrhuncu ciknula i nekud radosno odletjela. K Luki se došuljala bosonoga strina iz druge kuće i donijela u pregači bučnice.«

Franjo Horvat Kiš je kao pisac i u svome jeziku pokazivao sklonost k malenima. Deminutivi pripadaju među najznačajnija obilježja u jeziku njegovih *Istarskih puta* — kako je zapazio u svome prikazu Nikola Polić. Na same dvije strane toga putopisa nalazimo niz ovakvih rečenica:

»Dođem do livadice jedne... Po njoj su načinjeni nekoliki plastići košena sijena. Ide mačak kao sivi oblačak. Pa i mimo livadica jurimo, a na livadicama ni trešnje. Lijevo ostaju livadice, oranice, šume ... livadice pokošene i nepokošene ... livadice, golijet i pustinja ... Tu je pred nama dolina, u dolini humac. Vidi se svaka pojedina kuća sa svojim bujnim brajdicama ... po koja osamljena kućica. — Tek gdjegdje se ljudska ruka smilovala, te nije uništila ove oazice osamljene.«

Ali su deminutivi uopće značajke njegova stila, na pr. u *Viđenom i neviđenom:*

»A livadice sočne! Dišu i udišu, posute cvijećem od tisuću boja. Gledam tu dragost i zaboravljam tu na se i na sve. I gle! Livada ispresijecana stazicama, koje vode u varoš jednu, pa iz nje same. Stazicom dolazi iz varoši djevojče. Pomiješalo se među cvijeće i travke, te hita k pruzi željezničkoj. Odorica je u nje kao u princesice, a kosica: zlato prebrano.«

5.

S obzirom na činjenicu, što je Horvat Kiš u svojim pripovijestima velikim dijelom opisivao Hrvatsko Zagorje, ispoređivali su ga vrlo često sa starijim hrvatskim piscima, slikarima ovoga našega kraja — Gjalskim, Leskovarom i Kovačićem. Najsličniji je Horvat Kiš od ovih pisaca Kovačiću — s razlikom, što je Kovačić prikazivao Hrvatsko Zagorje 19. vijeka, a Horvat Kiš je pisac 20. vijeka. Drugi pisci (Gjalski, Leskovar) prikazivali su uglavnom zagorsko plemstvo, a seljaka su dodirivali tek usput. Jedini je Ante Kovačić u 19. vijeku u svojim romanima i pripovijetkama (U registraturi, Fiškal, Baruničina ljubav, Ladanjska sekta) iznosio i život seljaka, nastupajući prema plemstvu kritički i veoma oštro. U nekim svojim licima (Ivica Kičmanović, ladanjski gospodin Pepo, kumordinar Žorž, Zgubidan, kanonik, fiškal Podgorski) plastično je iznio glavne socijalne tipove svoga kraja: i seljaka u njegovoj naivnosti i tvrdoglavosti, i pogospođenog seljaka u njegovoj pokvarenosti, i glupog, uobraženog plemića, i tragiku seoskog djeteta, što ga daju u škole.

Uza sav lirski trepet, koji se osjeća u dnu njegova stvaranja, Kovačić je prema svome Zagorcu nastupio ipak analitički, nastojeći da svoje ljude gleda izvana, a ne iz središta njihova doživljavanja. I Kovačić, kao i ostali stariji pjesnici Hrvatskoga Zagorja, opisivao je taj kraj u doba, kad je još moglo biti nade, da će se plemstvo ekonomski sačuvati i izvršiti kakav korisni zadatak u svojoj zemlji (Gjalski), ili da će narodna inteligencija moći u njemu blagotvorno djelovati, ekonomski i moralno (Leskovar). Horvat Kiš pristupio je kao umjetnik k svome Zagorju u 20. vijeku, kad je već tih iluzija

bilo nestalo, i kad je pred njim stajao kao predstavnik toga kraja samo seljak — osiromašen, jadan, bespomoćan. — Horvat Kiš nastavio je Kovačićev pripovjedalački rad, zanimajući se u prvom redu za seljaka i njegovu sudbinu, ali je k Zagorcu pristupio izrazito lirski, slikajući svoj kraj srcem, gledajući na sve pojave njegova života očima ljudi, koji doživljavaju sve, što on opisuje. Zato je Kovačić, kritičniji i objektivniji od Horvata Kiša, mogao stvarati veličajne i groteskne prizore, nalazeći za pojave u Hrvatskome Zagorju i smijeha, i poruge, i ljubavi, i mržnje. Horvat Kiš pristupio je pak svojoj zemlji samo s nježnošću i toplinom i s nekom nemoćnom ljubavi djeteta, koje se ne može otrgnuti od svoje matere. U posveti svojih *Ženika* pisao je:

»... nigdje tako lijepo ne zvoni zvono kao ono naše; nigdje ne izlazi i ne zalazi sunce tako kao ono naše; a ni mjesec ni zvijezde nisu tako pitomih šara kao kod nas ... Kad bi već k nama i zvono, i sunce, i mjesec, i zvijezde naše, ali ne može ona gruda i oni bijedni i gladni, koji se po njoj propinju ... Ljubim stoga sve, koji se rađaju pod onom tamo našom zvijezdom.«

S obzirom na prodornost Kovačićeva pogleda i grandioznost njegovih umjetničkih tvorevina, isporedba između njega i Horvata Kiša ispadala je redovno na štetu drugoga.

Kao pjesnik Hrvatskoga Zagorja, Horvat Kiš doista ne dosiže Antu Kovačića. On nije dosta svestrano obuhvatio život svoga kraja. Nije ljude gledao s različitih stajališta. Odviše je živio sa svojim stvorovima, a da bi ih mogao raščinjati. Osjećao je, a nije sudio. Zato među njegovim seljacima ima patnika, ima tvrdoglavaca, ali nema potpuno zlih ljudi. Ojađen od života i sam, on je prema svojim Zagorcima poznavao uglavnom samo jedan osjećaj: osjećaj sa-

milosti. To ga je dovelo do neke jednoličnosti u tonu, do sentimentalnosti i slatkoće u prikazivanju. Ali je njegovo značenje u tome, što je kao umjetnik zahvatio u Hrvatsko Zagorje u vrijeme, kad to nitko drugi nije radio, i što je trajno ostao pjesnikom, ne želeći ni u jednom času da bude propovjednikom. Njegova je pak umjetnička veličina — s obzirom na njega kao pisca Hrvatskog Zagorja — u tome, što je svoje Zagorce znao prikazati tako, da u njemu možemo osjetiti jedan dio općega hrvatskog stradanja i općega čovjekova stradanja na zemlji, i što ne treba ni da poznajemo Hrvatskoga Zagorja, a da ipak u mukama njegovih patnika osjetimo nešto duboko naše i duboko ljudsko. Horvatovi su ljudi Zagorci, ali podignuti u sferu općenohrvatskoga i općeljudskoga. Krešimir Kovačić vidio je u tragediji i mučeništvu Horvatovih lica tragediju i mučeništvo cijele Hrvatske. U tome je njegova snaga i osebujnost njegove stvaralačke pojave u hrvatskoj književnosti.

Kad se već uspoređuju Kovačić i Horvat Kiš, onda bi s pravom trebalo pitati: da li je sličnost građe uopće dovoljan razlog, da se dva pisca uspoređuju i sude?

Odgovor je na ovakvo pitanje prilično jasan. Kovačić i Horvat Kiš — iako obojica velikim dijelom pisci i slikari istoga kraja — sasvim su različiti umjetnički temperamenti. Kovačić je analitik, psovač, rušilac, koji svoga čovjeka i draga i grdi; on je graditelj, koji svoje djelo izgrađuje od samih neizbrušenih gromada, ne pazeći na dotjeranost pojedinosti. Horvat Kiš je mekana lirska priroda, približavajući se pojavama i stvarima kao malenim, živim stvorovima, koje treba tetošiti i maziti. Ondje, gdje bi Kovačić planuo ili viknuo, on ima samo uzdah ili blag osmijeh.

Ali, obrnuto od Kovačića, Horvat Kiš je u svome stvaralačkom radu bio vrlo savjestan. Pozorno i s ljubavlju izgrađivao je svaku sitnicu u svojoj rečenici. Pazio je na podatljivost fraze, mekoću izričaja, skladnost cjeline. Kovačić je vulkanskom snagom izbacivao iz sebe svoja djela, kao goleme usijane gromade, ne pazeći na pojedinosti. U Horvata Kiša naprotiv nema navlaš nabačenih riječi. Nema površno izgrađenih uzgrednih dijelova. Svaka je njegova i najmanja pripovijetka izvajana kao umjetnina od početka do kraja vrlo pomnjivo, gotovo svaka ima vlastiti osjećajni ton — skladan s osjećajnim dnom nje same, i svaka je od njih potpuna cjelina, u kojoj su svi dijelovi uglavnom jednako vrijedni. Za Kovačića se može reći da je ostavio priličan broj strana, koje odaju genijalnost, ali uz njih i veoma velik broj slabih araka. Horvat Kiš naprotiv nije stvorio likova, kao što su Zgubidan, kanonik ili kumordinar Žorž — ali zato nije objavio niti jedne jedine pripovijesti, koja bi bila ispod osrednje, i iz koje se ne bi osjećao istinski umjetnik — stvaralac, lirik.

Koliko je Horvat Kiš izgrađivao svoje pripovijesti s osjećajem za skladnost cjeline i za organsku povezanost svih pojedinosti s okosnicom djela, može se osjetiti iz njegova najdužeg djela, *Zašto.* Ta se pripovijest doima gotovo kao glazbeni komad, kao simfonija Hrvatskoga Zagorja. Počinje se rečenicama, koje djeluju kao kakva ouvertura:

»Sunce dolazi od istočnih strana, a baš s istočne strane nema nijednog jedincatog drveta, koje bi spriječilo sunce, da ne udari izravno u stijenu kuće Ceneka Zrelca sa svojim blagodatnim zrakama. I tako bude istočna stijena njegove kuće već u rano jutro sjajno osvijetljena sunčevim zrakama, a muhe — neke odebele muhe, koje u jutro na zapad šetaju, udaraju svojim glavama u tu Cenekovu stijenu, krše si vratove, padaju na zemlju i pomalo se oporavljaju, ako još po koja

izmakne kokošinu bistru oku, koje u to vrijeme obavljaju prvo kupanje u prašini do temelja Cenekove kuće.

Tako to biva svakoga proljeća i svakog vedrog proljetnog jutra. Tako je bivalo i onog jutra, kad se Cenek Zrelec dao u svijet, tako je evo bivalo i danas, kad se nakon oduljeg vremena Cenek Zrelec kući vratio.«

A svršava se rečenicama, u kojima odjekuje isti osnovni motiv:

»Da: jutro je i s istočnih strana dolazi sunce. Nema ni jednog jedincatog drveta, koje bi zasjenilo kuću Ceneka Zrelca. I tako bude već rano ujutro istočna strana njegove kuće sjajno osvijetljena sunčevim zrakama. Muhe, neke krupne odebele muhe ocjelno sjajnih hrptova, koje jutrom na zapad šetaju, udaraju i opet glavama o bijelu stijenu suncem osvijetljenu; krše si vratove, padaju na zemlju i pomalo se oporavljaju, ako koja izmakne kokošinu bistru oku, koje evo i opet obavljaju prvo kupanje u prašini do temelja Cenekove kuće.

Tako to biva svakog proljeća i svakog vedrog proljetnog jutra. tako je bivalo onoga puta, kad se Cenek dao u svijet, tako kad se vratio, a tako evo i danas, kad su prozori bili otvoreni, kroz koje je moglo dopirati i onamo do stričeva uha Cenekovo ‚ajaj — ajaj'. I svi su susjedi bez daha osluškivali na pragovima svojim, kad će taj tihani ajaj — ajaj posve utihnuti.«

U tih par rečenica svoga osnovnoga motiva izrazio je Horvát Kiš i svoju osjećajnost i svoju sposobnost za opažanje naoko sitnih pojava iz prirode, i ujedno je izrazio i svoju nemoćnu ljudsku ojađenost nad ravnodušnošću prirode kraj svega, čemu se čovjek veseli i zbog čega se žalosti. Osnovni motiv — s nečim bolno-reskim u sebi — jasan je i snažan, proničući cijelo djelo od početka do kraja i podajući mu unutrašnju harmoničnost. A između toga početka i kraja — koji djelo drže na istoj osjećajnoj visini — razvija se cijela pripovijest kao opširno glazbeno djelo, sa svojim reskim jaucima, blagim tišinama, vriskom i poklicima — da se na kraju sve smiri u početnom sjetno-bolnom tonu.

Na sličan je način Horvat Kiš izgrađivao ostale svoje pripovijesti, pa čak i putopise. Svuda jedan osnovni motiv, svuda izgrađivanje umjetnine u skladu s njime od početka do kraja. Ima u nekim njegovim stvarima nešto cvrkutavo veselo, prpošno-radosno, u nekima nešto resko-bolno, u trećima ironičko-brutalno. Ti se »glazbeni« motivi u nekim njegovim pripovijestima i ponavljaju — na pr. *U kuhinji* i *Sjenkama*, u *Grginoj ljubavi* i prvoj pripovijesti *Ženika*. Koliko je Horvat Kiš imao pravog umjetničkog osjećanja za osnovni motiv, kojim je prožeo svoje djelo, vidi se čak iz putopisa. Njegovi se *Istarski puti* započinju odlomkom:

»Tako se otputih u Istru našemu hrvatskom rodu u pohode. Prije odlaska pustim glas po gradu, da ću kupiti magare, i na njemu jašeći zaređati od sela do sela, od grada do grada. Baš hoću da se nalevantujem, a kad svršim ili mi se dosadi levantovanje, prodat ću magare i vratiti se kući.

No — ja nemam magareta, ja sam sam, sasvim sam.«

U Horvata Kiša ima i drugih svojstava, što ih kritičari ističu kao prednosti književnih djela: sposobnost da osjeti i opiše prirodu, da zadre u psihologiju lica, da iznese nove opaske o ljudima i stvarima. S nekoliko poteza znao je dočarati dojam proljeća i jeseni:

»Bio je taj dan jedan od trubljača — vjesnika proljeća. Modrilo zagorskoga neba sve je bliještalo od sjaja i bistrine. Tek se gdjegdje prozračni oblačak poput prozračne pahuljice bijele svile usudio preplivati modrinu njegovu bludeći po svemirju... Tamo dolje uz vrške Zagrebačke gore, kao da su ovčari strigli jagnjad svoju bijelu, a vjetrovima da su na čas dva pustili, e da se igraju vunom ostriženom iza obilna kupanja.« *(Zašto?)*

»Onda dođoše kiše s vjetrovima. Prašile se doline, prašila se brda od kiše. Kad ne bi kiše, po goletinama se planinskim vucijahu magle

bijele nabuhane. Odnekale dođoše svrake, kao da ih vjetri doniješe, pa uz kreštanje letijahu s drveta na drvo njišući se na granama i vrhuncima njihovim. Gdjekada se pokazalo i sunce, a sjene od oblaka vrvijahu po zemlji potiskujući druge.« *(Zašto)*

U par riječi znao je označiti dušu pojedinih lica, izraziti spoznaje bijednih i potlačenih — i obilježiti značaj nasilnika, u jednoj rečenici obuhvatiti psihologiju sela. Njegova djela vrve od različitih opažanja, tačnih u njihovoj oštrini, izraženih originalno i duhovito:

»... poštenu i dobru čovjeku teško je razoriti vjeru u tuđe poštenje i dobrotu.«

»U selu svi o svima znadu sve.«

»Imade ljudi, koji zamrze na žrtvu, ako im se kojim slučajem otme.«

»Nerado se prao. Ali kad mu je mati kazala, kako Božji anđeo nosi za svakim kršćaninom do podne posudu s vodom, neka se umije, a kad podne zazvoni, on se nije umio, anđeo razlije za njim vodu, Ceneku bude žao anđela, što bi se toliko mučio, pa se odmah izjutra umio.«

Sva ovakva obilježja njegovih pripovijesti i putopisa pokazuju, kako je Horvat Kiš bio izvoran i samosvojan umjetnik. On ne pripada među t. zv. velike pisce. Nije imao velikih književnih ambicija, niti je htio ostvariti neke velike osnove — kao stariji hrvatski realisti — niti je išao za nekim određenim književnim programima, kao velik dio njegovih književnih suvremenika. Kao što su njegov Cenek Zrelec i njegov Luka Ščapec prolazili kroz život po strani, tako je i on prolazio kroz književnost. Ali je njegova veličina u tome, što je u svojim djelima iskreno i savjesno iznosio, što je osjećao i što je vidio. A osjećao je mnogo i vidio je mnogo, makar ono, što je vidio, za ostali svijet nije bilo vrijedno pažnje.

POGLAVLJE O KRANJČEVIĆU

1.

Sudbina je malih naroda — a i hrvatskoga — da vrludaju između megalomanije i omalovažavanja svega, što je njihovo. Samo u malenih naroda možemo na svakom području rada naići na toliko raznovrsnih »veličina«, koliko ih nemaju svi veliki narodi zajedno. No tako je isto njihova značajka, da u njima periodički nastaju razdoblja kriticizma, koji prelazi u hiperkriticizam. Poimence to vrijedi za kulturni, a naročito za književni život. U nas često važe kao veliki umnici ljudi, koji su napisali po kakvu prosječnu školsku knjigu, a piscima, koji su redovno zaboravljeni već za života, pridaju se katkad oznake stvaralaca, kakvi bi značili epohe i u većih naroda. U našim priručnicima iz povijesti književnosti ispunjene su čitave strane prikazima književnika, koji su bili samo osrednje talentirani diletanti, a kao velika djela spominju se mnogo puta stvari, koje u današnjeg čitaoca pobuđuju samo dosadu. No isto se tako u našem književnom životu češće javlja pojav, da se i našim najsvjetlijim ličnostima poriče gotovo svaka vrijednost.

Cio problem nacionalnog života u malenih naroda i jest upravo u tome, kako će se naći ravnoteža između pravilnoga osjećanja vlastite vrijednosti i težnje, da se u svakom pogledu postigne razina velikih naroda. Naivno uzdizanje vlastitih tvorevina dovodi do golemih razočaranja, kadgod nas život

dovede u doticaj sa stvarnošću. Preziranje vlastitih vrednota rađa pak nepouzdanjem u sebe i klonulošću.

U našoj novijoj povijesti mi smo zapadali više u prvu nego u drugu krajnost. Živeći trajno u narodnoj borbi, mi smo zbog nacionalnih razloga — katkad i svijesno — vlastita djela uzdizali više, nego ona zaslužuju. I zato se može reći, da se kod nas prava kritika započela tek onda, kad su ljudi širih vidika stali proizvode naše književnosti omjeravati o tvorevine stranih literatura: Stanko Vraz, J. Čedomil, A. G. Matoš i dr.

Literarno-historijski, kad se hoće utvrditi značenje nekoga književnoga pojava u određenom okviru, kad se hoće utvrditi kontinuitet u razvitku neke književnosti, moraju se doduše uzeti u obzir i njezini manje znatni proizvodi. No kad se ima odrediti samo umjetnička vrijednost nekog djela, bez obzira na sve granice, smije se suditi samo sa širokog općečovječanskog stajališta.

Posljednjih je tridesetak godina u životu evropskih naroda bilo po svojim duhovnim komponentama veoma rastrgano. S jedne strane — kako svuda, tako i kod nas — pojačane nacionalne parole, zbog kojih često zatvarasmo oči pred vlastitim nedostacima, a s druge strane poklici o općenoj reviziji vrijednosti, o međunarodnim vidicima i t. d., ponajviše sa žaokom protiv svega, što smo stvorili sami. Pa dok se s jedne strane o našoj književnosti ponavljahu mišljenja, koja su se s tolikom ozbiljnošću mogla izgovarati pred pedesetak godina, s druge strane doživljavasmo pokušaje, da se jednostavnim kretom ruke prijeđe preko čitave naše prošlosti. I jedno i drugo mišljenje nalazilo je upornih braniča, za jedno i drugo shvatanje nalazilo se oduševljenih hvalitelja.

Kroz hrvatsku se književnost više od četrdeset godina provlači pitanje: Kranjčević u evropskim relacijama. Kod toga se ponajviše spominju dvije pjesme, *Mojsije* i *Zadnji Adam.*

Kranjčević je po sudu najvećeg broja ljudi, koji poznaju književnost, najveći hrvatski pjesnik 19. stoljeća. On je ujedno prvi hrvatski pjesnik, kojega su naši kritičari i općenito i u pojedinostima uspoređivali s pjesnicima evropskog značenja.

Prvi je Kranjčevića stao uspoređivati s velikim pjesnicima evropskih književnosti Jakša Čedomil, u svome prikazu u »Novome vijeku« 1899. Malo zatim proglasio ga je Milan Marjanović u svojoj opširnoj studiji (u »Hrvatskoj misli« 1902) velikim pjesnikom u evropskom smislu. Kolikogod su i Jakša Čedomil i Milan Marjanović poznavali književnost zapadnoevropskih naroda, opet ni jedan ni drugi nisu svojih tvrdnja zasnivali na stvarnom uspoređivanju.

Prvi pisac, koji je to pitanje htio riješiti na primjerima, bio je Ante Petravić. U svojoj knjizi »Četvrte studije i portreti« isporedio je Kranjčevićevu pjesmu *Mojsije* s De Vignyjevom pjesmom »Moïse«. Došao je do zaključka: De Vignyjeva je pjesma jedinstvena, jer je njezin tvorac izveo samo jedan momenat iz Mojsijeva života, pa je vizija impresivnija i jasnija; Kranjčevićeva je pak pjesma rastrgana u dva dijela, te ne ostavlja dojam cjelovitosti, De Vigny je naoko epik; kod Kranjčevića je slika dramatskija, ali je rasparčana. Hladna ustaljenost daje De Vignyju artističku mirnoću, a duševna trzavost stvara kod Kranjčevića nervozan izraz. — Ukupni je rezultat Petravićeve isporedbe: Možemo se ponositi, što imamo pjesnika, koji se dubljinom svojih

misli, veličinom koncepcije i jačinom izraza može poređivati s jednim francuskim velikanom.

U svom se prikazu Petravićeve knjige (u »Jugoslavenskoj njivi« 1923) Petar Skok zaustavio naročito na paraleli Kranjčević—De Vigny i u neku ruku zamjerio autoru, što je uopće išao ispoređivati pjesme, koje osim natpisa nemaju ništa zajedničko. Provevši sam kratku analizu Kranjčevićeve pjesme i iznijevši kulturno-historijsku podlogu De Vignyjeva rada, Skok je došao do zaključka;

»Vignyjeva je koncepcija literarna moda romantička, Kranjčevićev je Mojsije uzrastao na tlu zarobljena naroda, o kojemu je pjesnik češće sumnjao, da li je rođen za slobodu.«

Na isto pitanje Kranjčević—De Vigny vratio se pisac rasprave »O poeziji Silvija Strahimira Kranjčevića« (u »Srpskom književnom glasniku« 1928). — Dok su predašnji prikazivači Kranjčevićeva književnog rada imali pred očima cjelokupnost Kranjčevićeve ličnosti, dakle i njegovo kulturno-historijsko značenje, u ovoj je studiji raščinjena Kranjčevićeva poezija s određenog estetskog stajališta. Ukupni je rezultat spomenute analize, da je Kranjčević imao intenzivan unutrašnji život, ali je rijetko kada za svoje osjećaje uspio naći adekvatan izraz. Analizirajući veći broj Kranjčevićevih pjesama, koje su stariji kritičari smatrali vrlo dobrima, autor je o *Mojsiju* napisao::

»Među pjesmama satirički obojenim možda je najjedinstvenija ona pod naslovom Mojsije. Satira u njoj ne strši onako prema ozbiljnim elementima, jer tu buntovnost Kranjčevićeva gubi žučnost, staložujući se u jedan miran bol, iako u njemu dršće prizvuk ironije. Ironija je ovdje provedena u jednom laganom obliku, bez žučne invektive. To

osobito vrijedi za govor Mojsijev Gospodu, u kojem u jednoj uzdržanoj buntovnosti govori o tragediji čovjekovoj, koji je mučenički razapet između zemaljske nemoći i neobuzdane težnje k visinama. Uopće u dijalogu između Boga i Mojsija dršće jedan prigušeni protest protiv svireposti viših sila, što se titraju slabim čovjekom, i protiv okrutnosti kobi, koja je čudno umijesila ljudski rod, zapalivši mu božansku iskru u krhkim prsima, iskru, koju nema snage da podnese i koja ga sagorjeva neostvarivim željama i besciljnim poletima.«

Navodeći dalje nekoliko stihova, za koje kaže, da u njima razmatranja »prilično osjećajno vibriraju«, pisac prelazi na samu jezgru nabačenog pitanja:

»Inače Kranjčević nema dovoljno snažnu fantaziju, da dramatski pokrene radnju. I baš s toga razloga on se nije mogao dignuti do one tople konkretnosti, prvog uslova pjesničke sugestivnosti, do koje se je digao De Vigny u pjesmi pod istim naslovom, u kojoj je prikazana tragedija heroja, kad se osjeti, u svojoj veličini, osamljen.«

U svojoj analizi Kranjčevićevih pjesama pisac je naveo još jednu poredbu s pjesnicima velikih literatura, koja prije toga nije bila nabačena. To je usporedba između Kranjčevićeve pjesme *Zadnji Adam* i Carduccijeve pjesme »Su Monte Mario«. On u *Zadnjem Adamu* nalazi doduše nešto prednosti. Početak pjesme ostavlja — po njegovu mišljenju — izvjestan utisak, pa i dalje ima nekoliko lijepih stihova; no njezini su nedostaci veliki:

»Ali Kranjčević očito nije dorastao dramatskoj situaciji. U najtragičnijim momentima, kad prikazuje umiranje posljednjeg čovjeka, ne nalazi neposredne i sugestivne poteze žive poezije, već ih nadomješta retoričkim procedurama, ponavljanjem riječi ili usiljenom dramatičnošću. (I zavija se zgrčenijeh šaka . . . Ah zraka! zraka! zraka!)

Navodeći dio pjesme, u kome je prikazano, kako na santi leda plovi prema ekvatoru krst, i zadržavajući se na pojedinim izrazima tog odlomka, pisac nastavlja:

»Krst sa Sv. Petra ili Sofije stoji tu kao dekorativni rekvizit, koji će poslužiti docnije posljednjem Adamu, da izdišući teatralno posegne za njim. (Jednako je više teatralna nego dramatska i gesta pisanja upitnika u led.) Spoljašnjost i namjernost crtanja izbija očito iz ovih izraza: ‚Sverazorni prst', ‚s gordog visa', ‚s ponosnih kubeta', ‚preko puste stravne'. Nedostaje im očito incizivnost i punoća poteza određenih unutrašnjom vizijom. Prizor svijeta, koji zauvijek izumire pod vječnim ledom i snijegom, nije nikako plastički naslikan; tako isto i prometejska buntovnost posljednjeg čovjeka očituje se više u riječima nego iz unutrašnje dinamike prikazivanja.«

Sada dolazi paralela s Carduccijem:

»Talijanskom pjesniku Carducciju uspjelo je, da sa nekoliko snažnih i sigurnih poteza ocrta sličan prizor. Posljednji čovjek i posljednja žena talijanskoga pjesnika povlače se sa suncem, koje se gasi, na ekvator, gdje gledaju ‚uspravljeni, među ruševinama brda', među ‚mrtvim šumama', ‚modri od zime i staklenim očima' sunce, koje nad neizmjernim ledenjacima lagano zalazi zauvijek. Ovo nekoliko spontanih poteza: ‚uspravljeni, među ruševinama brda' (ritti in mezzo à ruderi di monti), ‚modri od zime i staklenim očima' (lividi, con gli occhi vitrei), ‚neizmjerni ledenjaci' (immane ghiaccia), dovoljni su da izazovu sliku avetne pustoši i posljednjeg sunčanog zalaza, u odbljesku vječnoga leda, pred ukočenim pogledom posljednjeg ljudskog para, s kojim će do nekoliko časaka utrnuti i posljednja iskra života na zemlji, zauvijek.«

2.

Mišljenja, koja su izrečena o vrijednosti pomenutih Kranjčevićevih pjesama, pogotovu na osnovu poredbe s pjesmama De Vignyja i Carduccija, toliko su oprečna, da je naj-

bolje prepustiti riječ samim pjesnicima, ako se problem hoće da izvede jasno do kraja.

Dva su nedostatka u cijeloj starijoj literaturi o tom odnosu između Kranjčevića i pjesnika evropskog značenja. Jedan je u tome, što su neki kritičari, polazeći s određenoga stajališta o književnosti, iznosili u prvom redu svoje dojmove ne obrazlažući ih. Drugi je, što neki autori u svojim analizama nisu čitaocima pružili čitavih pjesama, o kojima je govor. Jedni su vjerojatno držali, da je svakom našem obrazovanijem čovjeku poznata građa, o kojoj je riječ, a drugi su valjda mislili, kako su njihovi izvodi dovoljni, da se čitalac uvjeri o opravdanosti njihovih sudova. — Prvi je taj nedostatak osjetio Petravić te je u svom članku donio i prijevod De Vignyjeve pjesme »Moïse«. Kako se međutim u prijevodu gotovo gubi sav čar izvornika, samoj stvari nije time mnogo pomoženo.

Kad se govori o umjetničkim vrijednostima, onda bi uvijek trebalo istaći: U procjeni umjetnosti važna je i sposobnost čitaoca za umjetničko doživljavanje, koliko i sama umjetnina. Ako hoćemo da riješimo pitanje o vrijednosti Kranjčevićevih stihova u isporedbi s De Vignyjem i Carduccijem, treba se vratiti na polaznu točku i iznijeti u prvom redu čitave pjesme, o kojima se radi. Time se čitaocu daje prilika, da sam, bez posredstva, iznova doživi sve četiri umjetnine. Ujedno je tako moguća kontrola dosadašnjih sudova o Kranjčeviću kao i kontrola zaključaka, koji će se iz ovakva postupka dati izvesti.

Prije svake rasprave treba dakle doživjeti sve četiri pjesme:

» . . . Izvedi narod moj, o Gospode,
Izvedi ga iz ropstva zlopatna
I skini mu sa vjeđa pospanih
Još onu mrenu, tvrdu, zlokobnu,
Što zastire sad oči njegove!
Spomeni se, da ropstvo nemilo,
Ko teško ono stijenje nadgrobno,
Na leđima mi tlači bratskijem
I da nam ljuti naši krvnici
U utrobama djeci sudiše!
O smiluj se, o silni Jehova,
Prokuni kletvom krvne silnike
I spasi narod moj, o Gospode!«

— A luda želja! da, al' ljudska jest!
Da kunem kletvom krvne silnike,
Da bijem narod, a zbog naroda,
O stvore moj?! A zašto da bih ja
Zbog jednog stvora drugi kido stvor
Gle zapad tamo, istok amo gleđ
I sjever ondje i ovuda jug,
A sve sam ovo napunio ja
Života klicom, svim je mio vijek
I svačije je pravo disati.
A ti sad tražiš, sam da pogazim
U prirodi mi zakon najveći!
Al' da je tebi stati onamo,
Početak gdje je mojem pogledu,
Tad vidio bi, što je sićušna
Ta tvoja ljudska, krvna željica.
S visina mojih, ljudski jadniče,
Jednako mal je piramida rt
Ko rov, što neznan izbaci ga krt,
I bespomoćna sve je natega! — — —
»Nedohvatni su sudi, Gospode,

U kojima se nama pojavljaš,
I zakoni su tvoji vječiti,
A da bi crv tvoj mali, sićušni
Sa stožerima tvojim drmao.
Davnina mrka prošlost zastire,
Otkako si u svojem Edenu
Iz zemlje prvog stvora izveo,
Udahnuo mu dušu besmrtnu,
Al' to bi mrva s tvoje mrvice.
I od onda smo svi mi smrtnici
Komadić tvoga bića velebnog,
Pa sve, što jesmo, sitni, malteni,
Al' tvog smo ipak bića čestica!
I čovjek eto gord sa rodbinstva
Sa vječitijem svojim iskonom,
O Gospode, o silni Jehova,
Ponosit diže čelo prevedro
I teži tamo gore nad zemlju,
Gdje meki, svilni plove oblaci,
U zlatnom moru zraka sunčanih,
Gdje njegova je duha kolijevka.
Pa, Gospode, o, reci, vječiti,
Je l' ljudsko čelo za to stvoreno,
Da u prah pada ropski, kukavno,
I one ruke, u koje si ti
U tajne svijeta postavio ključ,
O reci, jesu l' tako slabašne,
Da nijesu vrijedne s tobom, Gospode,
A u čast tvoju vladu dijeliti?
O klanjam ti se, silni Jehova,
S visina tvojih sve je jednako
Na ovoj maloj, sitnoj zemljici.
Al' kod nas ovdje, s našeg pogleda
Baš ravan nije piramida rt
Sa rovinama, što ih diže krt,
I makar da je sve to natega!
Već pomiluj mi, silni Jehova,

Tu ludu, smjelu, ljudsku željicu;
Izvedi narod moj, o Gospode,
Izvedi ga iz ropstva zlopatna
I ne daj, da ti stvor na oblik tvoj
U prahu leži, čelom pužući!«

— Po riječma te poznam smjelima,
Da imaš krila, koja uzvija
Plamičak sveti, što sam potako
U srce prvog onog čovjeka,
Dok boljim pojmom grlio sam svijet,
O jadniče, kad prokleh onda rod
I sve, što smrtna žena baštini
Od zagrljaja s muškim plemenom,
Zaboravih u srdžbi pravednoj,
Da duh svoj u tom rodu ubijem,
Da utrnem mu onu iskricu,
Što u grud sam mu svetu metnuo
Ko odliku u cijelom stvaranju;
O neokajana moja pogreško!
Prikratio sam vijek besmrtni,
Al' ostade mu plamen iz neba
Ko zapretani žar pod pepelom.
I bude katkad, pa se u srcu
Ko zublja žarka iskra razbukti
I čovjek teži gore nad sebe,
Gdje meki svilni plove oblaci
U zlatnom moru traka sunčanih,
Gdje njegova je duha kolijevka —
Al' bolno — bolno odmah osjeti
U ovoj svojoj gustoj kaljuži,
Da ta mu bara nije tuđa krv,
Al' on da nije svojoj krvi svoj!
I gle — kad tako već je ukleto —
I prokleto će navijek ostati —
Smilovat ću se tvojoj željici,
Al' jao tebi, što si želio.

I tebi baš, što goriš plamenom
Od ideala silnih, vječitih,
Ta sjajna vatra crna bit će smrt.
Mrijeti ti ćeš, kada počneš sam
U ideale svoje sumnjati.

I prosuo se narod pustarom
Ko oblaci od guste prašine,
Kad zaigraju kolo vjetrovi.
A šta je život — ko i pustara,
A što su ljudi — ko i prašina.
A nad svim visi krilo udesa
I mota gore, dolje, upored:
I čas se prašak ljeska o suncu
I prelijeva se bojom šarenom,
A čas ga eno s blatom smiješana
I neviđena gdje u kaljuži.

Pred silnim ljudstvom gorio je stup
Od crne zemlje pa sve do sunca.
A usred stepe žario se prst
Na ruci silnog boga Jehove.
»Ovuda!« — strašno grmio je glas —
»U obećani rajski Hanaan,
Kud teče mlijeko i slađani med!«
A narod Božji gledao je stup
I šapto: Baš ga j' lijepo vidjeti!
I sigrao se šale svakakve.
Al' što se trese gora sinajska
I što to grmi strašnom pustarom?
Na hiljade su onaj čule glas.
Razumio ga samo genije,
Po drugi put si sluša osudu:
»I tebi, baš, što goriš plamenom
Od ideala silnih, vječitih,
Ta sjajna vatra silna bit će smrt,

Mrijeti ti ćeš, kada počneš sam
U ideale svoje sumnjati!«
I kad mu — divu — riječ gromovna
Ko šiljak oštri srce prosjeknu,
Kad okrene se svome narodu,
Da nađe tamo nade, okrepe,
Al' ono narod, Božja odlika,
Sagradio si tele zlaćeno
I tebe slavi, a ne Jehovu!

»... Oprosti, vječni, silni, svemožni,
U naroda je krivi prorok prav
I narodi su djeca velika,
Što lako im je kupit igračke!
Oprosti im, o silni, svemožni,
Izvedi narod moj, o Gospode!«
Nasmiješio se silni Jehova,
Al' ima smijeha, kojim žalost
Nad jadnicima suze prolijeva.
I smijeh taj je čuo Mojsije,
Iz vatrenoga stupa Božijeg,
Što sjajio je ispred naroda
Onuda, kud je zemlja Hanaan.
I gdje su preko brda velikih
Na medna polja puti vodili.

Tu navrh brda svijetli genije
Raširio je ruke brižljive.
Ožario ga tračak sunčani,
Ljepotom još ga osu Jehova.
Što geniji ga nose u srcu;
»O evo tebi, izbran narode,
O evo tebi zemlje rajevne,
Slobodu svetu tu da zagrliš,
Da srećniji ti budu sinovi,
Neg ti uz pune lonce misirske!«

Al' stoji svijet — i ko kad krošnjama
Polako stane vjetar zibati,
I sve to jače lišće uzdršće,
A granje onda stane pucati.
O tako krenu žagor narodom
I ču se s hrpe glupa poruga:
— Aj, to je dakle zemlja Hanaan?!
I zato si nas vuko pustarom,
Da još nam za nju valja strmoglav
Niz ovo gadno brdo srnuti;
Da panemo na hladna ognjišta!
I tko je tebi pravo podao,
Slobodi da nas vodiš silovno
Po svojoj volji, ko na uzici,
Od lonaca iz zemlje misirske?!
Problijedio je silni genije
I kroz srce mu ruglo prožignu:
Da, tko je tebi pravo podao,
Slobodi da nas vodiš silovno
Po svojoj volji — ko na uzici?
Tek primio se srca očajno
I dvije mu oči suza zalije.
Još zadnjim trenom vid mu počinu
Na obećanoj zemlji Hanaan,
I glava mu se mrtvo obori.
A gromom grmnu riječ Jehove:
»I tebi baš, što goriš plamenom
Od ideala silnih, vječitih,
Ta sjajna vatra crna bit će smrt,
Mrijeti ti ćeš, kada počneš sam
U ideale svoje sumnjati!«

Alfred De Vigny: »Moïse«

Le soleil prolongeait sur la cime des tentes
Ces obliques rayons, ces flammes éclatantes,
Ces larges traces d'or qu'il laisse dans les airs
Lorsqu' en un lit de sable il se couche aux déserts.
La pourpre et l'or semblaient revêtir la campagne.
Du stérile Nebo gravissant la montagne,
Moïse, homme de Dieu, s'arrête, et, sans orgueil,
Sur le vaste horizon promène un long coup d'oeil.
Il voit d'abord Phasga, que des figuiers entourent,
Puis, au delà des monts que ses regards parcourent,
S'étend tout Galaad, Ephraim, Manassé
Dont le pays fertile à sa droite est placé;
Vers le Midi, Juda, grand et stérile, étale
Ses sables où s'endort la mer occidentale;
Plus loin, dans un vallon que le soir a pâli,
Couronné d'oliviers, se montre Nephtali;
Dans des plaines de fleurs magnifiques et calmes
Jéricho s'aperçoit, c'est la ville des palmes;
Et, prolongeant ses'bois, des plaines de Phogor
Le lentisque touffu s'étend jusqu'à Ségor.
Il voit tout Chanaan, et la terre promise,
Où sa tombe, il le sait, ne sera point admise.
Il voit; sur les Hébreux étend sa grande main,
Puis, vers le haut du mont il reprend son chemin.

Or, des champs des Moab couvrant la vaste enceinte,
Pressés au large pied de la montagne sainte,
Les enfants d'Israël s'agitaient au vallon
Comme les blés épais qu'agite l'aquilon.
Dés l'heure où la rosée humecte l'or des sables,
Et balance sa perle au sommet des érables,
Prophète centenaire, environné d'honneur,
Moïse était parti pour trouver le Seigneur,
On le suivait de yeux aux flammes de sa tête,
Et, lorsque du gran mont il atteignit le faîte,
Lorsque son front perça le nuage de Dieu

Qui couronnait d'éclairs la cime du haut lieu,
L'encens brûla partout sur les autels de pierre,
Et six cent mille Hébreux, courbés dans la poussière
A l'ombre du parfum par le soleil doré,
Chantèrent d'une voix le cantique sacré;
Et les fils de Lévi, s'élevant sur la foule,
Tels qu'un bois de cyprès sur le sable qui roule,
Du peuple avec la happe accompagnant les voix,
Dirigaient vers le ciel l'hymne du Roi des Rois.

Et, debout devant Dieu, Moïse prit place,
Dans le nuage obscur lui parlait face à face.

Il disait au Seigneur: »Ne finirai-je pas?
Ou voules-vous encore que je porte mes pas?
Je vivrai donc toujours puissant et solitaire?
Laissez-moi m'endormir du sommeil de la terre. —
Que vous ai-je donc fait pour être votre élu?
J'ai conduit votre peuple oú vous avez voulu.
Voilà que son pied touche à la terre promise;
De vous à lui qu'un autre accepte l'entremise,
Au coursier d'Israël qu'il attache le frein;
Je lui lègue mon livre et la verge d'airain.

Pourquoi vous fallut il tarir mes espérances,
Ne pas mes laisser homme avec mes ignorances,
Puisque du mont Horeb jusque au mont Nébo
Je n'ai pas pu trover le lieu de mon tombeau?
Hélas! vous m'avez fait sage parmi les sages,
Mon doigt du peuple errant a guidé les passages.
J'ai fait pleuvoir le feu sur la tête des rois;
L'avenir à genoux adorera mes lois;
Des tombes des humains j'ouvre la plus antique,
La mort trouve à ma voix une voix prophétique,
Je suis très grand, mes pieds sont sur les nations,
Ma main fait et defait les générations. —
Hélas! je suis, Seigneur, puissant et solitaire,
Laissez moi m'endormir du sommeil de la terre!

Hélas! je sais aussi tous les secrets des cieux,
Et vous m'avez prêté la force des vos yeux.
Je commande à la nuit de déchirer ses voiles;
Ma bouche par leur nom a compté les étoiles,
Et, dès qu'au firmament mon geste l'appela,
Chacune s'est hâtée en disant: Me voilà.
J'impose mes deux mains sur le front des nuages
Pour tarir dans leurs flancs la source des orages;
J'engloutis les cités sous les sables mouvents;
Je renverse les monts sur les ailes des vents;
Mon pied infatigable est plus fort que l'espace;
Le fleuve aux grandes eaux se range quand je passe,
Et la voix de la mer se tait devant ma voix.
Lorsque mon peuple souffre, ou qu'il lui faut des lois,
J'élève mes regards, votre esprit me visite;
La terre alors chancelle, et le soleil hésite,
Vos anges sont jaloux et admirent entre eux. —
Et cependant, Seigneur, je ne suis pas heureux;
Vous m'avez fait vieillir puissant et solitaire,
Laissez-moi m'endormir du sommeil de la terre.

Sitôt que votre souffle a rempli le berger,
Les hommes se sont dit: Il nous est étranger;
Et leurs yeux se baissaient devant mes yeux de flamme,
Car ils venaient, hélas! d'y voir plus que mon âme.
J'ai vu l'amour s'éteindre et l'amitié tarir,
Les vierges se voilaient et craignaient de mourir.
M'envéloppant alors de la colonne noire,
J'ai marché devant tous, triste et seul dans ma gloire,
Et j'ai dit dans mon coeur: Que vouloir à présent?
Pour dormir sous un sein mon front est trop pesant,
Ma main laisse l'effroi sur la main qu'elle touche,
L'orage est dans ma voix, l'éclair sur ma bouche;
Aussi, loin de m'aimer, voilà qu'ils tremblent tous,
Et, quand j'ouvre les bras, on tombe à mes genoux,
— O Seigneur! j'ai vécu puissant et solitaire,
Laissez-moi m'endormir du sommeil de la terre.

Or, le peuple attendait, et, craignant son courroux,
Priait sans regarder le mont du Dieu jaloux;
Car s'il levait les yeux, les flanc noirs du nuage
Roulaient et redoublaient les foudres de l'orage,
Et le feu des éclairs, aveuglant les regards,
Enchaînait tous les fronts courbés de toutes parts.
Bientôt le haut du mont reparut sans Moïse. —
Il fut pleuré. — Marchant vers la terre promise,
Josué s'avançait pensif, et pâlissant,
Car il était déjà l'élu du Tout — Puissant.«

P r i j e v o d. Sunce je na vrh čadorova produživalo one kose zrake, one sjajne plamenove, one široke zlatne trakove, što ih ostavlja u zraku, kad u pustinji liježe u pješčan krevet. Činilo se, kao da su purpur i zlato pokrili polje. Mojsije, Božji čovjek, uspinjući se uz pusto brdo Nebo, zaustavio se i bacio bez oholosti pogled na široko obzorje. Ugledao je najprije Fazgu, okruženu smokvama; zatim se iza brda, preko kojih prelazi njegovo oko, prostire cio Galaad, Efraim, Manase, čija mu plodna zemlja leži nadesno, prema jugu širi svoj pijesak Juda, zemlja velika i neplodna, gdje se umiruje zapadno more; još dalje, u dolini, blijedoj od večernjeg svijetla, vidi se Neftali, opkoljen maslinama; u ravnici, punoj veličajnog i tihog cvijeća, opaža se Jerihon, grad palma, a produžujući svoje gajeve od fogorskih ravnica do Segora, prostire se gusta mastika. On vidi sav Hanaan i obećanu zemlju, u kojoj, on to znade, nema mjesta za njegov grob. On gleda; pruži svoju veliku ruku pored Hebrejaca, a zatim se uputi prema vrhuncu brda.

Pokrivajući širok prostor moapskih polja, sinovi su se Izraelovi, natisnuvši se na podnožje svetog brda, komešali u dolini, kao kad sjevernjak povije gusto žito. U sat, kad rosa ovlažuje pješčano zlato i njiše svoj biser na vrhu javora, stogodišnji prorok, okružen čašću, Mojsije bješe pošao da potraži Gospodina. Slijedili su ga očima po plamenu njegove glave. A kad je stigao na vrh visokoga brda, kad je njegovo čelo probilo oblak Božji, koji munjama okruživaše vršak visokoga mjesta, svuda je na kamenitim oltarima počeo gorjeti tamjan, i šest stotina tisuća Hebrejaca, sagnutih u prašinu, u sjeni mirisa, pozlaćena od sunca, pjevalo je jednim glasom svetu pjesmu. A sinovi Levijevi, uzdižući se nad mnoštvom, kao što se čempres uzdiže nad uzbi-

banim pijeskom, pratili su harfama glasove naroda upravljajući k nebu himnu kralju nad kraljevima.

A Mojsije je stao pred Boga i govorio mu u tamnom oblaku licem u lice.

On je govorio Gospodinu: Zar za me nema svršetka? Kamo hoćete, da još idem? Zar ću dakle uvijek živjeti i moćan i usamljen? Pustite me da umrem zemaljskim snom! Što sam Vam učinio, da sam postao Vašim izabranikom? Ja sam poveo Vaš narod, kamo ste htjeli. Evo, gdje njegova noga dodiruje obećanu zemlju; neka netko drugi preuzme posredovanje između njega i Vas, i neka izraelskome atu drži uzdu. Ja ću mu predati svoju knjigu i mjedenu palicu.

Zašto Vam je bilo potrebno, da se ugase moje nade? Zašto me nijeste ostavili, da budem čovjek sa svojim neznanjem? Od gore Horeba do gore Neba nijesam mogao naći mjesta za svoj grob! Jao! Vi ste me učinili mudracem nad mudracima! Svojim sam prstom pokazivao put zalutalome narodu. Ja sam učinio, da je ognjena kiša padala na glave kraljeva. Budućnost će na koljenima obožavati moje zakone. Ja otvaram najstariji ljudski grob, moj je glas i za smrt proročanski. Ja sam veoma velik, moje su noge nad narodima, moja ruka diže i uništava pokoljenja. Jao! Ja sam, Gospodine, moćan i usamljen. Pustite me da umrem zemaljskim snom!

Jao! Ja znam također sve tajne nebesa, i Vi ste mi posudili snagu svojih očiju. Ja zapovijedam noći, da prodre svoje koprene; ja sam brojio zvijezde njihovim imenom, i kad sam je svojom kretnjom zazvao na nebeskom svodu, svaka se požurila govoreći: Evo me! — Ja polažem svoje dvije ruke na čelo oblacima, da u njihovim bokovima ugasim izvor oluje. Ja sam uništavao gradove žutim pijeskom. Ja preokrećem brda krilima vjetra. Moja je neumorna noga jača od prostora. Silne se rijeke razmiču pred mojim koracima, a glas mora zašuti pred mojim glasom. Kad moj narod trpi, ili mu treba zakona, Vaš duh me nadahne. Onda zadršće zemlja, i sunce staje, vaši anđeli su zavidni i dive mi se među sobom. A ipak, Gospodine, ja nijesam sretan. Vi ste učinili, da sam ostao moćan i usamljen; pustite me da umrem zemaljskim snom.

Čim je Vaš duh napunio pastira, ljudi su rekli: On nam je stranac. I njihove su oči poniknule pred mojim očima, punim vatre, jer su oni, jao! u njima vidjeli nešto više od moje duše.

Ja sam vidio, gdje se gasi ljubav i sahne prijateljstvo; djevojke su se sakrivale i bojale se, da će umrijeti. Zavivši se onda u crn stup, ja sam stupao pred svima, žalostan i sam u svojoj slavi, i rekao sam u svom srcu: Što ću sada? — Moje čelo je odviše teško, da spava na nečijim grudima; moja ruka ostavlja užas na ruci, koju dodiruje; oluja je u mome glasu, munja je na mojim ustima. Tako, daleko od ljubavi prema meni, evo, gdje dršću svi, i kad ja raširim ruke, oni padaju pred moja koljena. — O, Gospodine! Ja sam živio moćan i usamljen; pustite me da umrem zemaljskim snom!

A narod je čekao i, bojeći se njegove srdžbe, molio je ne gledajući na brdo zavidnoga Boga. Jer kad bi podignuo oči, crni bi se bokovi oblaka uzbibali i udvostručili bi olujne munje, a vatra gromova, osljepljujući vid, odvukla bi sva čela sagnuta na sve strane.

Doskora se vrhunac brda ukazao bez Mojsija. Oplakaše ga. — Koračajući prema obećanoj zemlji, Josua napredovaše zamišljen i blijed, jer je već bio izabranik Svemogućega.

S. S. Kranjčević: *Zadnji Adam*

Ta ista nikad neviđena usta,
Što nekada su životvorno rekla:
»Nek bude svijetlo!« — i to svijetlo bi;
Ta ista nikad neviđena usta
Zanijemila su; krvca, što je tekla
Kroz žile svijeta, smrznu se i susta,
A zemlja bje ko stožer ledeni...
Svjetlonoša se izmorio sijedi
I mrča mu se lice,
Niz zlaćane mu nekad trepavice
Za suzom samo suzica se ledi.
Bez smrtne svijeće, bez samrtnog zvona
Mru bozi, svijetlo, vasiona...
— Oj, zbogom, Febo!— glasi se Geje struje,
Oj, zbogom, Febo! — glasi se Geje struje.
A nijemi Fatum grdan sanduk kuje
I leden prevjes tke im preko čela.

Mru bozi! čudno, kako brzo blijede
Te sjeni, što ih strah i varka sprede
Pod Himalajom il' na vodi Nilu,
Na pijesku puste, na Olimpu gori
Ko Moloha il' čarovnu idilu,
Kad čovjek poče da nebesa tvori,
Da vječni Sveduh, nedomašan nikad,
Sve čudno se je smješkao kadikad.

Mru bozi — ko što magla vrh pučine,
Mru — ko što sanja u prozorje mre,
Mru — ko što svijest na samrti gine
I s njome ljudske tlapnje sve!

— — — Tek tko se ono potrbuške svija
Na lednoj kori mramorna vedraca?
Za njime smrt se ko lavina vija,
Da snijegom zadnjeg zasiplje mrtvaca,
A on još diše zadnjim dijelkom pluća
I još se giba zadnjom kapljom krvi;
Božanstva gdje su pala umiruća,
On ne da da se smrvi!

Vrhunci brda, mora i doline
Pod krutim ledom leže izravnana,
A on zar sami grobne sred tišine
Da zadnji bude krajem zadnjeg dana?!
I tko je taj, što živio je dovijek,
Da vidi konac svjetskim mirijadam?
Je l' Bog? Ne, slabi, posljednji je čovjek,
Na odru svijeta izdišući Adam.

I tu je pao! Žile mu se koče,
I savija se zgrčenijeh šaka,
A suha rebra uporno se boče —
Ah zraka! zraka! zraka!

I ne će mrijeti; ne će! ne će! ne će!
Nek mriju bozi, vasioni svemir,
Nek mrije sve, al' ljudstvo prkoseće
Svoj danulo mu nemir.
Pa on je tu ko zadnji od Titana,
Ko zadnji svjetlac prometejske vatre,
Da pita, prije nego smrt ga zatre:
Za čega ta nirvana?
Buntovnik mrtve što bogove dira,
I — tužitelj svemira! — —

— — — Ah, nekada, što ne vidje mu oko,
Ti bajni luzi — gdje su?
I tropske palme do neba visoko,
I sjajne zvijezde u majskome krijesu
I brze rijeke — ko da biser teče
I more silno, jedino i samo,
Oblačci laki u zoru i veče,
Gdje su . . . kamo?

Slavujak mali, mjesečina bajna
I vrela krvca i milje života
I cjelov žarki i još mnoga tajna,
Tajna i divota!
I radost slatka — ta sve raduje se,
I obijest laka — ta sve obijesno je,
Vjekovit blagdan — ta sve miluje se —
Kud je — što je?

Cijela povijest pokapana krvi
Jednakost, bratstvo i sloboda!
Da čovjek bude do nebesa prvi,
Da Bogu ruku poda?!
I sve na zemlji, što se rajem zvalo,
A čovjek svojim stvorio je znojem
Sagradiv carstvo Edenovo palo

O trudu samo svojem?!
— — — Tek vječni led! I žile mu se koče
I savija se zgrčenijeh šaka,
A suha rebra uporno se boče,
Ah zraka! zraka! zraka!
Još ne će mrijeti; ne će! ne će! ne će!
Nek mriju bozi, vasioni svemir;
U njemu vapi ljudstvo prkoseće,
I vječnog duha nemir!
Da pita: kud je, što se rajem zvalo,
A čovjek svojim stvorio je znojem,
Sagradiv carstvo Edenovo palo
O trudu — samo svojem!

Al' gle! s daleka sjevera onamo
Na polutnik se silna santa skliže.
Niz led i snijeg pršti amo tamo
I juri sve to bliže.
A na njoj čudnim odrazom se sije
Sred pustog leda ukočeni krst,
Sa svetog Petra možda il' Sofije
Oborio ga sverazorni prst.
Oborio ga pred hiljade davne
Sa gordog visa, s ponosnih kubeta,
I odvlači ga preko puste stravne
Na odar zadnjeg Adama i svijeta.

I zadnjim kretom ruke
On grabi krst, al' žile mu se mrznu,
Uz zadnji jecaj samrtničke ruke
Tek nemoćno se trznu,
A usna samo ukoči se nijema
Uz gorki smiješak beznađa i jada;
Na tvrdi led mu mrtva glava pada,
Ko pitanje što odgovora nema.
Tek gorki grč — ko ocjena božanstva
Na zadnjoj mrzne usni čovječanstva.

I prostro se je izdanuvši tako
Cijelog ljudstva oboreni lik,
A blijedim noktom zadnje, što je tako:
Napisao je u led — upitnik! — — —

— — — Praminja snijeg i pokriva žurno
Taj zadnji znak, što čovjek ga je piso,
Ko svjedočanstvo očito i burno,
Na zemlji da je bio i bitiso!
Praminja snijeg, sipa inje gusto
I silne grude naokolo baca
I krije znak pod noktima mrtvaca,
Sve više nada nj brdo valja pusto:
Spomenik svijetu, što ga više nema,
Do neba gruda ledena, golema!
A pod njom spava kao luda sanja
Sve, što je bilo, da isprazno prođe
Bez glasna traga, dokle opet dođe
Nov kaos mutni do — drugog izdanja!

Giosuè Carducci: »Su Monte Mario«

Solenni in vetta a Monte Mario stanno
nel luminoso cheto aere i cipressi,
e scorrer muto per i grigi campi
mirano il Tebro,

mirano al basso nel silenzio Roma
stendersi, e, in atto di pastor gigante
su grande armento vigile, davanti
sorger San Pietro.

Mescete in vetta al luminoso colle,
mescete, amici, il biondo vino, e il sole
vi si rifranga: sorridete, o belle:
diman morremo.

Lalage, intatto a l'odorato bosco
lascia l' alloro che si gloria eterno,
o a te passando per la bruna chioma
splenda minore.

A me tra l' verso che pensoso vola
venga l' allegra coppa ed il soave
fior de la rosa che fugace il verno
consola e muore.

Diman morremo, come ier moriro
quelli che amammo: via da le memorie,
via da gli affetti, tenui ombre lievi
dilegueremo.

Morremo; e sempre faticosa intorno
de l' almo sole volgerà la terra,
mille sprizzando ad ogni istante vite
come scintille;

vite in cui nuovi fremeranno amori,
vite che a pugne nuove fremeranno,
e a nuovi numi canteranno gl'inni
de l' avvenire.

E voi non nati, a le cui man' la face
verrà che scórse da le nostre, e voi
disparirete, radiose schiere,
ne l' infinito.

Addio, tu madre del pensier mio breve,
terra, e de l' alma fuggitiva! quanta
d'intorno al sole aggirerai perenne
gloria e dolore!

fin che ristretta sotto l'equatore
dietro i richiami del calor fuggente
l'estenuata prole abbia una sola
femina, un uomo,

che ritti in mezzo a' ruderi de' monti,
tra i morti boschi, lividi, con gli occhi
vitrei te veggan su l immane ghiaccio,
sole, calare.

Prijevod. Svečano stoje navrh Monte Marija čempresi u svijetlu, mirnu vazduhu, i pred sobom motre nijemi Tiber, što teče kroz siva polja, i Rim, što se u nizini stere tih kao golem, budan pastir velikoga stada.

Točite navrh svijetla brežuljka, točite, o prijatelji, žuto vino, a sunce neka se u njemu lomi; ljepotice, smijte se: sutra ćemo umrijeti.

Lalage, netaknutu ostavi u mirisnom gaju vječito sjajnu lovoriku, ili neka u crnoj tvojoj kosi njen sjaj bude manji.

Kroz stih, uman i nadahnut, neka do mene dođe vesela čaša i blagi ružin cvijet, što prolazan zimu blaži, da potom umre.

Sutra ćemo umrijeti, kao što su jučer umrli oni, koje smo voljeli; daleko od uspomena, daleko od ljubavi, rasplinut ćemo se kao tanahne, lagane sjene. Umrijet ćemo, a umorna će zemlja kružiti uvijek oko životvornog sunca, prosipajući svakog hipa tisuće života, kao more varnica: života, koji će strujiti novim ljubavima, koji će drhtati za novim bitkama i novim božanstvima pjevati himne budućnosti.

A vi, nerođeni, kojima će u ruke jednom doći zublja, što se našim rukama otela, i vas će, svijetle čete, nestati u beskrajnosti.

Zbogom, o zemljo, majko moje kratkotrajne misli i bjegunice duše! Koliku ćeš, kružeći oko sunca, nositi sobom kroz vječnost slavu i bol, sve dok smalaksali ljudski rod, povukavši se na ekvator, primamljen toplinom, koja nestaje, ne bude imao samo jednu ženu, jednog čovjeka, koji će uspravno, sred srušenih gora i mrtvih šuma, modri, samo staklenih očiju, gledati u tebe, o sunce, gdje zapadaš u neizmjernom ledu!

Umjetnička se djela mogu uspoređivati u slučaju, ako im je zajednički bar jedan od bitnih dijelova: izvor, građa, motiv, osnovni doživljaj. U svakom drugom slučaju može uspoređivanje biti ishodište za više manje duhovite refleksije, ali bez sigurne osnovice, na temelju koje se mogu izvoditi neki čvršći zaključci.

De Vignyjeva pjesma »Moïse« nastala je g. 1822., a Carduccijeva pjesma »Su Monte Mario« g. 1882. Obje Kranjčevićeve pjesme nastale su kasnije (1893 i 1896), ali je isključena svaka pomisao o izravnim utjecajima francuskog i talijanskog pjesnika na hrvatskoga. Kranjčević uopće nije čitao francuski, a talijanski vrlo malo.

I De Vignyjeva i Kranjčevićeva pjesma izrađene su naoko na osnovu građe iz Svetoga Pisma staroga zavjeta. Dok je Petravić u svojoj raspravi mogao dokazati, koji je dio iz pentateuha dao De Vignyju poticaj za stvaranje, dotle Kranjčevićev *Mojsije* ima s biblijskim Mojsijem zajedničko samo ime — i pjesma bi mirne duše mogla nositi i drugačiji natpis. — Dok se za Carduccija može misliti, da ga je za pjesmu nadahnuo Flammarion svojom »Propašću svijeta«, dotle je *Zadnji Adam* samo sinteza svih Kranjčevićevih nazora o čovjeku i njegovoj sudbini. Samo konac pjesme (»Nov mutni kaos do drugog izdanja«) ima izvor u Kant-Laplasovoj kozmogoniji. Ne može biti dakle ni govora o zajedničkom izvoru.

Do istog zaključka dolazimo, ako isporedimo motive u ove četiri pjesme. Osnovni je motiv De Vignyjeva »Mojsija«: usamljenost genija, a osnovni motiv Kranjčevićeve pjesme

s istim natpisom: smrt kao posljedica sumnje u životni ideal. Osnovni je motiv Carduccijeve pjesme »Su Monte Mario«: osjećaj prolaznosti, a osnovni motiv Kranjčevićeva *Zadnjega Adama:* osjećaj čovjekove bespomoćnosti pred ledenom ravnodušnošću prirode.

U sve četiri pjesme može se utvrditi samo jedna zajednička pojedinost: opis leda i zadnjih ljudi u *Zadnjem Adamu* i »Su Monte Mario«. No opis je u obje pjesme dosta uzgredan i stvoren s toliko različitih stajališta, da ne može dati osnove za dublje isporedbe pjesama, pogotovu kao osnova za procjenu njihove vrijednosti.

Doživljaji, koji su dali povod za nastanak ovih četiriju pjesama, toliko su različiti, koliko su različite i ličnosti njihovih tvoraca.

De Vigny je bio krajnji, dosljedni pesimist, Za njega nije u životu više moglo biti razočaranja, jer nije ni očekivao ništa:

> A voir ce que l'on fut sur terre et ce qu'on laisse,
> Seul, le silence est grand; tout le reste est faiblesse.
> — — — — — — — — — — — —
> Gémir, pleurer, prier, est également lâche.
>
> *(La mort du loup)*

Cijela De Vignyjeva poezija nosi prema tome značajke njegove ličnosti: njezino je obilježje potpuna ustaljenost pogleda, ledena mirnoća, čvrsta staloženost. — Kranjčević je naprotiv žudio za životom i nije se mogao pomiriti sa svojom sudbinom ni sa sudbinom čovjeka u svemiru. Prema De Vignyju, koji hladno prima svu ništavost života onako, kakva

ona jest, Kranjčević se iz dna duše buni protiv sveopćega poretka. Dok je De Vigny sve pojave gledao sa širokog filozofijskog stajališta, Kranjčević ih je gledao iz središta svog ljudskog doživljavanja. Carducci je pak bio čovjek sa smislom za aktualna pitanja, osjetljiv i borben, ali učenost kao da mu je katkad smetala, da u svom osjećanju polazi do kraja.

Osnovni doživljaj, iz kojega je niknuo »Moïse«, bio je osjećaj o apsolutnoj ništavosti moći i veličine. To je onaj osjećaj ledene samoće, što spopada čovjeka na vrhuncima gora, kad se sve ispod njega, kudgod dopire oko, zgusne u nešto beznačajno i sitno; to je čuvstvo, što ga ima pojedinac, koji je došao do vrška svojih težnja, te je, spoznavši na kraju svu besmislenost postignutih ciljeva, osjetio čežnju za svagdanjom ljudskom srećom. Osnovni pak doživljaj u Kranjčevićevim pjesmama nešto je sasvim obrnuto. Dok se De Vigny jev Mojsije uzdiže nad ljudstvo, Kranjčevićev je Mojsije — a isto tako i Zadnji Adam — u svojoj osnovnoj crti predstavnik čovječanstva, koje živi u dolinama, koje se s vrhunaca gora možda čini sićušnim, ali kome su njegovi bolovi i uzaludni napori ipak jedina stvarnost i polazište za promatranje svijeta uopće. — Osnovni doživljaj, koji je izazvao Carduccijevu pjesmu, bio je osjećaj tuge, što čovjeka zahvata u veselom društvancu, kad pomisli, kako će u brzoj mijeni naraštaja nestati i njega, i tog društva, i njihovih potomaka, a na koncu i čitavog ljudskog roda.

Polazeći iz središta pjesnikovih doživljaja, čitalac mora priznati, da u ove četiri pjesme ne samo nema sličnosti u inspiracijama, nego su one tako reći u svemu oprečne. Dok De Vignyjev Mojsije stoji iznad ljudstva, umoran od osamljenosti, vršeći nevoljko svoje poslove, Kranjčevićev Mojsije

izlazi pred Boga upravo kao zastupnik svog izmučenog naroda. Carducci — u osjećanju prolaznosti — kliče svojim prijateljima, neka uživaju, jer će ih naskoro nestati — Kranjčevićev Adam i u zadnjem svom času ustaje protiv nepravde, kojom neka slijepa, neumoljiva sila ruši plodove ljudskoga napora od tisuća godina.

Sve su četiri pjesme u svim svojim dijelovima dakle potpuno samostalne i nezavisne tvorevine — što su već na svoj način utvrdili Petravić i Skok, a pogotovu je različit osnovni doživljaj, iz kojega su nastale. Tvrdnje u »S. k. glasniku«, kako je Carducci s nekoliko snažnih i sigurnih poteza uspio da ocrta pojavu zadnjih ljudi na zemlji, ili kako je De Vigny sugestivno prikazao tragediju heroja, u jezgri su sasvim ispravne. Samo je točno i to, da Kranjčević u svojim pjesmama i nije išao za tim, da stvori u prvom redu opis leda ili da prikaže tragediju heroja De Vignyjeva kova.

Za isporedbu dakle između Kranjčevića, Carduccija i De Vignyja, provedenu na dosadanji način, nema uopće stvarne osnove.

4.

Ostaje ipak još jedna mogućnost, da se isporedba provede, i to, da se ove četiri pjesme uzmu naprosto kao slučajni primjeri, pa da se ispitivanjem njihovih izrazito umjetničkih elemenata ispita, koliko Kranjčević može podnijeti poredbu sa spomenutim pjesnicima. Za ovakav posao mogle bi se uzeti u obzir i sasvim druge pjesme, ali su ove četiri prikladnije zato, što je o njima bilo već toliko govora.

Veličina umjetničkoga djela stoji do toga, koliko je pjesnik duboko zahvatio u osnovna pitanja života, kako ih je snažno i živo osjetio, koliko je njegovo djelo u svim pojedinostima organsko, prožeto osnovnim doživljajem, i koliko je umjetnik za svoj doživljaj našao adekvatan izraz. Prema tome možemo i djela, koja nemaju nikakvih spoljašnjih veza, ipak uspoređivati s obzirom na ova četiri elementa, oko kojih se inače kreće ispitivanje pjesničkih djela: 1) širina i dubljina zahvata — 2) intenzivnost umjetnikova doživljaja — 3) organičnost djela — 4) neposrednost izraza.

U dosadanjoj literaturi o predmetu izneseno je dobrih i zanimljivih opažanja, ali nijedan od navedenih pisaca nije pomenute pjesme ogledao sa svih strana, nego je uglavnom uzeo u obzir samo jedno gledište. Jedan govori na pr. o organičnosti Kranjčevićeve i De Vignyjeve pjesme, drugi o intenzivnosti osnovnog doživljaja, dok treći piše u prvom redu o adekvatnosti izraza, dodirujući se međutim više manje i intenzivnosti Kranjčevićeva doživljavanja i organičnosti njegovih pjesama. Razumljivo je, da su stoga različiti i rezultati, do kojih su pojedinci došli.

Polazeći iz jezgre, iz središta pjesnikova doživljaja, mirnom usporedbom ovih četiriju pjesama možemo utvrditi, da je Kranjčević zahvatom i širi i dublji i od De Vignyja i od Carduccija. Dok je De Vigny Mojsija prikazao samo u jednom času njegova života, u času potpune klonulosti, Kranjčević ga je uhvatio u nekoliko faza. Dok De Vigny u Mojsiju slika samo genijalnog usamljenika, dotle ga Kranjčević gleda i u njegovoj veličini i u prizorima, kad je on samo zastupnik vlastitog naroda. U *Zadnjem Adamu* prikazao je Kranjčević tragiku čitavoga čovječanstva, obuhvatajući u neku ruku sav čovjekov rad kroz tisućljeća, i njegov materi-

jalni i njegov unutrašnji život. Carducci pak provodi kroz svoju pjesmu samo jednu misao — o prolaznosti — osvjetljujući je s nekoliko jakih i značajnih crta.

Što se intenzivnosti doživljaja tiče, Kranjčević je gotovo na istoj visini kao i De Vigny, dok je Carducci ispod obojice. De Vignyjeva je pjesma potekla iz iskrenog i dubokog osjećaja umornosti i usamljenosti. Taj osjećaj, što ga više ili manje upozna u svom životu od zgode do zgode svaki viši pojedinac, De Vigny je produbao do najviših mogućnosti. Zato iz njegove pjesme ječe oni najdublji tonovi, što ih pozna samo prava i velika umjetnost, i kojih u nikakvim umjetno traženim riječima i sredstvima izražavanja ne može dočarati onaj, tko ih nije istinski spoznao. — Kranjčevićeve su pjesme nastale na tlu ljudskih patnja; njihov je izvor u čuvstvu, da nikakve pogreške i lutanja čovjekova ne mogu dati opravdanja za svu bijedu ljudstva i okrutnu hladnoću, kojom udes ruši njegove tvorevine. I *Mojsije* i *Zadnji Adam* imaju duboko čovječanske crte; u te dvije pjesme Kranjčević je zbio sva svoja narodna, socijalna i čovječja iskustva, sve svoje sumnje, razočaranja, stradanje i proteste. Zato u njima vidimo jasne tragove njegove krvi. — Za razliku od Kranjčevićevih pjesama i De Vignyjeve, u doživljaju se Carduccijeve pjesme čovjek ne može oteti utisku, kako je u njoj nešto namješteno ili pak odviše istaknuto, a na štetu psihologijske vjerojatnosti. Glavni dio ode »Su Monte Mario« sačinjava zdravica, što je pjesnik drži društvancu muškaraca i žena. Gotovo je nemoguće zamisliti, da bi čovjek na društvenom položaju, kakav je zauzimao Carducci, mogao izreći upravo ovakvu zdravicu, o kojoj izaziva stravične slike o propasti svijeta. Ili je pak težište pjesme položio na utješljive riječi »Mescete, amici . . .«, želeći misao o prolaznosti

zatomiti slikama o budućim naraštajima. Ali onda cio dojam pjesme postaje nekako nesiguran, jer je za njezino razumijevanje odlučna zadnja slika. A možda je čitav taj prizor na rimskom brdu Mariju izmišljen, a pjesma izrađena u radnoj sobi, kad njezin pjesnik već nije mogao imati pravog osjećaja za psihologijsku uvjerljivost svojih riječi. Pjesma je doduše mogla nastati iz istinskog i dubokog čuvstva prolaznosti, koje se u čovjeka javlja, kad s Monte Marija pogleda na sve ljepote svijeta, što ga okružuju. Ali to čuvstvo, preneseno u slike, kao da u pjesmi dobiva neko obilježje izvještačenosti.

Što se organičnosti pjesama tiče, i De Vigny i Carducci stoje nad Kranjčevićem. De Vigny je doduše prikazao Mojsija samo u jednom času njegova života, ali je to učinio jasno, plastično, potpuno, da niti jedan dio pjesme nije suvišan, a ništa nije ostalo nedovršeno. Pjesma ima svoju jezgru, i oko nje se sve pojedinosti redaju čvrsto povezane, razumljive, naravne. »Moïse« kao da je saliven od jednog komada. — Carducci rukom sigurna umjetnika niže sliku za slikom, u čvrstoj povezanosti, bez nejasnoća i zaleta na stranu. Dok i De Vigny i Carducci sve sređuju oko jednog osnovnog dojma, Kranjčević iznosi niz prizora, doduše jakih, ali se katkad previše zaustavlja na pojedinostima, koje su za jezgru pjesme manje važne. I De Vigny i Carducci provode u svojim pjesmama jednoliko osvjetljenje, koje je proizišlo iz osnovnoga doživljaja. Kranjčević pak mijenja u jednoj istoj pjesmi i osvjetljenje i ton. Tako je Petravić i mogao doći do zaključka, da se Kranjčevićev *Mojsije* raspada u dva dijela. Na početku pjesme jako je istaknuta Mojsijeva samilost nad ljudskim glupostima, a u drugom dijelu taj isti Mojsije

umire od razočaranja zbog stvari, što ih je mogao unaprijed slutiti.

U svezi je s tim konstatacijama i tehnika ove trojice pjesnika, njihov način izražavanja. De Vigny je umjetnik, koji suverenim mirom reže u građi jezika žive i potpune vizije. Njegov »Mojsije« kao i druge njegove pjesme ostavljaju dojam veličajnosti. Prošle su ure unutarnjeg proživljavanja, slika je pred njegovim očima gotova, zaokružena, a ruka apsolutno sigurna. Svaka je pojedinost u umjetnini na svome mjestu, svaka riječ izražava kratko i određeno sve, što je pjesnik upravo htio reći. Nema traženja zvučnih riječi, lova za verbalnim efektima. Nema pojedinosti nabačenih samo zbog potreba stiha; sve je skladno i izgrađeno do krajnjih granica. — Carducci je iskusan vještak, koji hoće da proizvede zamišljeni dojam sigurnim slijedom prizora, ne umećući ništa, što bi moglo da poremeti osnovnu nit pjesme: kako se početni osjećaj ugode na koncu pretvara u osjećaj stravičnosti. — U isporedbi prema francuskom i talijanskom pjesniku, Kranjčević je uvijek ustalasan, trzav. On nije gotovo nikad sasvim nad predmetom, te ne postupa s građom po svojoj volji, zaokružujući je smišljeno, već uvijek stvara u navali čuvstava, u jurnjavi slika, koje se među sobom potiskuju. On tako u svojim pjesmama s jedne strane pruža više od druge dvojice pjesnika, ali je ono, što daje, u svojim pojedinostima katkad bez dosta jasnih obrisa. U svojoj tehnici nije slikar, koji do kraja izrađuje svaku pojedinost, već se svom grozničavošću baca na dijelove, koje drži jezgrom svoga djela, a uzgredne elemente jedva nabaci ili manje važne zadatke riješi dosta šablonski.

Treba međutim istaknuti, da i u procjeni pojedinih dijelova umjetnine moramo polaziti iz središta, po kome i po-

jedinosti dobivaju svoj smisao. Prosuđujući Kranjčevićevu pjesmu, moramo imati pred očima ne samo njezinu jezgru, već i čitavu Kranjčevićevu pjesničku ličnost. Pisac je članka u »Srpskom književnom glasniku« došao do zaključka, kojih ne će svatko prihvatiti. Prizor iz *Zadnjeg Adama:* »I povija se zgrčenijeh šaka« ne mora se shvatiti kao plod usiljene dramatičnosti, nego kao živa slika čovjeka, koji umire s buntovnošću i neizvjesnošću u duši. Gesta pisanja u led nije teatralna, nego je proistekla iz slikovita načina izražavanja. »Sverazorni prst«, »s gordog visa«, »s ponosnih kubeta« nisu spoljašnji i namješteni opisi, već svi ovi atributi u čitavu Kranjčevićevu crtanju imaju određeno značenje. Ispustimo li ih, dojam pjesme ne će ostati isti.

Prijeđemo li međutim na samoga Carduccija pa raščinimo i njegov izraz, mogli bismo doći do sličnih zaključaka, do kakvih je analizom Kranjčevićevih pjesama došao Haler. S o l e n n i . . . c i p r e s s i bar je toliko namješten opis kao i Kranjčevićeva p o n o s n a k u b e t a. Kako se može reći za zemlju »quanta d' intorno al sole aggirerai p e r e n n e gloria e dolore«! — ako je sve b r e v e i f u g g i t i v o, i ako će jednom nestati svega života?

Ovakav je način analize opasan, jer može lako dovesti do stramputica. Ili pjesma kao cjelina može u čitaoca izazvati živu viziju ili ne može. U prvom slučaju ona je umjetnina, bez obzira na veću ili manju uspjelost pojedinosti. U drugom slučaju ne mogu je spasti ni najsavršenije pojedinosti. Zaustavljajući se na dijelovima, dolazimo u pogibao, da izgubimo s vida cjelinu. Talijanski je pisac Thovez u jednoj svojoj knjizi, polazeći dosljedno sa svoga stajališta, došao do zaključka, koji su za Carduccija porazni. To međutim ne znači, da je Carducci odista bio pjesnik bez značenja.

5.

Osnovno pitanje u čitavoj ovoj raspravi bilo je: što znači Kranjčević u poredbi s književnicima evropskoga značenja, i koliko prema tome vrijedi hrvatska književnost u evropskim odnosima?

U literaturi o predmetu imade, kako je rečeno, najoprečnijih mišljenja. Dok za starije kritičare može Kranjčevićeva poezija podnijeti evropska mjerila, pisac članka u »S. k. glasniku« mogao je o njoj izreći samo nešto priznanja: kako pojedini njegovi stihovi nisu bez izvjesnog dojma, kako Kranjčević mjestimice uspijeva stvoriti koju ljepšu sliku. Sudeći po njegovoj analizi, u čitavom *Zadnjem Adamu* ima samo nekoliko boljih dijelova: sve ostalo je verbalizam, teatralnost, namještenost. Petravić nalazi veličinu Kranjčevićevu već u tome, što ga možemo uspoređivati s De Vignyjem. Time je ujedno izrečena misao o prvenstvu francuskoga pjesnika i njegove pjesme. Skok, romanist, drži Kranjčevićeva *Mojsija* iskrenim vapajem ogorčenog hrvatskog domoljuba; ubrajajući De Vignyjevu pjesmu među proizvode romantične literarne mode, proglasio ju je manje vrijednom.

Prihvatimo li međutim zaključke pređašnje analize, općeni će sud postati jasniji i određeniji. Od pomenuta četiri elementa, koji sačinjavaju bitnost svake umjetnine, Kranjčević u jednome od njih (širina zahvata) nadvisuje i De Vignyja i Carduccija, u drugom je (organičnost pjesme) slabiji od obojice, dok je u dva elementa (intenzivnost doživljaja i adekvatnost izraza) jednak obojici, zaostajući nešto za De Vignyjem. Kad bi bile sasvim odlučne posljedice ovakve »matematičke« procjene, Kranjčević bi prema De Vignyju stajao po prilici u omjeru 3 : 3¼, a prema Carducciju 3 : 2.

Ovakav se zaključak ne može naravno prihvatiti sasvim od riječi do riječi. Prije svega stoji činjenica, da je svaka umjetnina nešto živo, što izmiče preciznom mjerenju. S druge strane treba imati na umu, da od ova četiri elementa nema svaki od njih jednaku vrijednost. Čitava povijest umjetnosti ispunjena je borbom između shvatanja, da li više vrijedi širina područja, što ga pjesnik obuhvata, da li solidnost njegove izradbe, da li intenzivnost njegova doživljaja ili jasnoća pojedinosti. Što je pak od svega najvažnije, svaki čovjek pristupa k umjetnini s vlastitom unutrašnjošću, i taj subjektivni čimbenik odlučuje, kome će od ova četiri elementa umjetnosti netko dati prvenstvo. Snaga jednog od njih može često zasjeniti sve ostalo.

Ali ako plodove ove analize ne shvatimo »matematički«, nego ih uzmemo samo kao neke vrste poticaj, u kome smjeru ima da se kreće naše prosuđivanje Kranjčevića, onda oni postaju poučni i važni za procjenu hrvatske književnosti uopće. Kad se govori o njezinoj vrijednosti u poređenju s evropskim literaturama, onda čitalac iz članka o toj temi gotovo redovno dobiva dojam, kao da u zapadnoevropskim književnostima ima velik broj općeno priznatih djela, kojima bismo se morali približavati. Međutim, takvih općeno priznatih veličina ima i u velikih naroda vrlo malo. Pa i o njima je s nekih stajališta izrečeno i veoma nepovoljnih sudova. Umjetničke su vrednote nešto, što je u vječitom kretanju, i umjetničku vrijednost djela treba osjetiti u prvom redu u onome, što ono daje pozitivno i trajno, a ne iz njihova omjeravanja o druga djela ili na osnovu nekih unaprijed spremljenih pojmova o umjetnosti. U našem slučaju, veličina Kranjčevićeve pjesničke ličnosti nije u tome, da li je on stvorio pjesmu, koja će se moći isporediti s pjesmama evrop-

skih pjesnika, već u tome, da li iz njegovih stihova možemo da osjetimo nešto toplo, općenoljudsko i suvremeno, bez obzira na doba, kad ih je pisao. Predašnja analiza nije provedena zato, da se može odlučno reći, da li je bolja Kranjčevićeva ili Carduccijeva ili De Vignyjeva pjesma, nego u prvom redu zato, da se stvarnom isporedbom pokaže, da takvih općenoljudskih i još živih elemenata u Kranjčevićevoj poeziji ima, pa da Kranjčević u nekim svojim stranama daje i više nego pisci, koje zovemo velikima.

Analiza pojedinosti u ovakvu poslu ne može biti odlučan čimbenik.

Možemo u Kranjčevića naći velik broj nedostataka, neuspjelih zaleta, nejedinstvenosti u kompoziciji, ali u najboljim stranama njegove poezije osjećamo ono nešto neizrecivo, što je mogao dati samo umjetnik, koji gleda u izvore zbivanja. *Zadnji Adam* i *Mojsije* idu među najbolje hrvatske pjesme, s veličajnim vizijama i sa zahvatima u najbitnija pitanja čovječje egzistencije.

Kranjčević nije stvorio velik broj ovakvih pjesama i u tome se doista ne može postaviti u isti red s prvim evropskim pjesnicima. Ali ondje, gdje je uspio izraziti svoje najintimnije čovječje sanje, bolove i sumnje, on je uspio da se digne do vrhunca umjetnosti. U kolebanju, da li bi čovjek više dao pravo starijim ili novijim kritičarima Kranjčevićevim, treba se odlučno postaviti bliže starijima. Oni su u mnogo čemu pretjerali; oni svojih tvrdnja nisu ni pokušali obrazložiti. ali su vrlo dobro osjetili, da se u Kranjčeviću javio pjesnik, kakav se ne javlja svakih deset godina.

Zaključci, što ih možemo odavde povući s obzirom na cjelokupnu hrvatsku književnost, nameću se sami od sebe.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET

BILJEŠKA

Jedan dio sastavaka u ovoj knjizi napisan je u doba okupacije; drugi su u isto vrijeme dobili konačnu stilizaciju. I jedno i drugo nastalo je kao uzbuna protiv tadanjih nastojanja, da se neke ličnosti i pojave hrvatske književne prošlosti krivo protumače, ili da im se umanji značenje. U takvu obliku rukopis je nakon Oslobođenja primljen za štampu. Iako bi sam pisac sada, u godini 1947., neke stvari postavio drugačije ili ih osvijetlio s drugoga stajališta, ipak ih ostavlja nepromijenjene, da se ne poremeti psihološko jedinstvo cjeline.

SADRŽAJ

Luka Botić 7

Pripovijesti Adolfa Vebera Tkalčevića . . 45

Grgo Martić 79

Uz Matoševu prozu 121

August Harambašić 165

Veličina malenih (O Franji Horvatu Kišu) . 241

Poglavlje o Kranjčeviću 273

Bilješka 310

Korektor *Mate Barac*

Rkp. br. 27. — 19½ tiskanih araka
Naklada 3000 primjeraka
Tiskanje dovršeno 24. II. 1947.
u tiskari Nakladnog zavoda Hrvatske,
Zagreb, Frankopanska ul. 26

Cijena knjizi : broš. D 50·—, uvez. D 68·—

51 260/61